

NAMIK KEMAL UNIVERSITY
FACULTY of ECONOMICS and ADMINISTRATIVE SCIENCES
NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cilt/Volume: 8 - Sayı/Number: 16 - Temmuz/July 2019

BJSS

**BALKAN JOURNAL
OF SOCIAL SCIENCES**

**BALKAN SOSYAL
BİLİMLER DERGİSİ**

e-ISSN2146-8494

Balkan Sosyal Bilimler Dergisi

Balkan Journal of Social Sciences

YIL/YEAR: 2019 • CILT/VOLUME: 8 • SAYI/NUMBER: 16

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı bulunduğu kurumun görüşlerini yansıtmaz.

The opinions and views expressed in the papers published in the journal are only those of the author(s) and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher.

Dağıtım / Distribution

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından yayımlanmaktadır

Published by Tekirdağ Namık Kemal University Faculty of Economics and Administrative Sciences

e-ISSN	: 2146-8494
Basım Tarihi / Published Date	: 31.07.2019
Yayın Sezonu / Pub. Date Season	: Temmuz 2019 <i>July 2019</i>
Cilt / Volume	: 8
Sayı / Number	: 16
İlk Yayın Tarihi / Founded	: 2012
Basım Yeri / Place of Publication	: Tekirdağ
Yayın Türü / Publication Type	: Yılda iki defa elektronik olarak yayınlanan uluslararası hakemli ve süreli yayındır <i>Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published biannually</i>
Yayın Dili / Official Language	: Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıda ki makale sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki çalışmalara da yer verilebilir. <i>Turkish and English; however, studies in other languages may be included, up to a third of the number of articles in each issue.</i>
Periyot / Frequency	: Ocak ve Temmuz <i>January and July</i>
Yayıncı / Publisher	: NKU İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi <i>NKU Faculty of Economics and Administrative Sciences</i>
Adres / Correspondence Address	: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Değirmenaltı Kampüsü, 59030, Süleymanpaşa, Tekirdağ/Türkiye
e-mail	: bjss@nku.edu.tr
Telefon / Telephone	: +90 282 250 2800
Fax	: +90 282 250 9927
Homepage / Homepage	: https://dergipark.org.tr/bsbd

Yayın Kurulu • Editorial Board

Sahibi / Owner

NKÜ İİBF Dekanlığı adına / On behalf of NKU FEAS Deanship

Prof. Dr. Ensar NİŞANCI (Dekan)
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Ensar NİŞANCI
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Genel Yayın Editörü/ Executive Editor

Doç. Dr. Ömer ESEN
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Editörler / Editors

Prof. Dr. Murat ÇETİN
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Seda BOSTANCI
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Seda YILDIRIM
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Simla GÜZEL
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nüket KIRCI ÇEVİK
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Alpay HEKİMLER
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Emrah İ. ÇEVİK
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. David WEIR
York St. John University / United Kingdom

Prof. Dr. Günther LOSCHNIGG
University of Graz / Austria

Prof. Dr. Konstantin TSVETKOV
University of Agribusiness And Rural Development / Bulgaria

Prof. Dr. Letlhokwa George MPEDI
The University of Johannesburg / South Africa

Prof. Dr. Luca NOGLER
University of Trento / Italia

Doç. Dr. Muhamed Eskandar SHAH MOHD RASİD
The Global University of Islamic Finance / Malaysia

Bilim Kurulu • Science Board

Prof. Dr. Adem ESEN İstanbul Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Luca NOGLER University of Trento/Italia
Prof. Dr. Ahmet KUBAŞ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Mehmet DURKAYA Giresun Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali Murat YEL Marmara Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Mehmet Yusuf YAHYAGİL Yeditepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Alpay HEKİMLER Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Mustafa Yaşar TINAR Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Birsen ELSER Kırklareli Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Müjdat ŞAKAR Marmara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Carol Daugherty RASNIC Virginia Commonwealth University/United States of America	Prof. Dr. Oscar Alberto POMBO El Colegio de la Frontera Norte/Mexico
Prof. Dr. Cem KILIÇ Gazi Üniversitesi/ Türkiye	Prof. Dr. Otto KAUFMANN Max Planck Institute/Germany
Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN İstanbul Arel Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Peter HERRMANN Max Planck Institute/Germany
Prof. Dr. Devrim ULUCAN Maltepe Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Rahmi YAMAK Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Filiz GİRAY Uludağ Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Rasim YILMAZ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Gerhard RING TU Bergakademie Freiberg/Germany	Prof. Dr. Sudi APAK İstanbul Esenyurt Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Günther LOSCHNIGG University of Graz/Austria	Prof. Dr. Yakup KÜÇÜKKALE Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Aykut Hamit TURAN Sakarya Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Letlhokwa George MPEDI University of Johannesburg/South Africa	Doç. Dr. Esra ALBAYRAKOĞLU Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Levent AKIN Ankara Üniversitesi / Türkiye	Dr. Mi Jung PARK Freie Universität Berlin/Germany

Amaç ve Kapsam Aims and Scope

Balkan Sosyal Bilimler Dergisi (BJSS), sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi, Ocak ve Temmuz sayısı olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.

BJSS’de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu, yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi’ne ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınamaz.

BJSS’de sosyal bilimlerle (dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb.) alakalı konularda özgün ve nitelikli bilimsel çalışmalar yer almaktadır.

Dergilerimizde yayınlanan tüm makaleler çevrimiçi olarak erişime açıktır ve makale yayını için herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

Balkan Journal of Social Sciences (BJSS) is a peer-reviewed international journal that publishes original and qualified works with a scientific approach in the fields of social sciences and human sciences. The Journal is published biannually in January and July.

Scientific and legal liabilities of the articles published in BJSS belong to the authors. The copyrights of the works that are published in the journal are transferred to Tekirdağ Namık Kemal University. No part of this publication may be duplicated and published elsewhere including electronically without permission of the Publisher.

BJSS focuses on, but not limited to the following topics: business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology, etc. All articles published in our journals are open access and freely available online. All articles published in our journals are open access, freely available online and no fee is charged for publishing articles

Balkan Sosyal Bilimler Dergisi (BJSS) aşağıdaki indekslerce taranmaktadır:

Balkan Journal of Social Sciences (BJSS) indexed and abstracted in:

- Arastirmax (Arastirmax Scientific Publication Index)
- ASOS Index (Akademia Sosyal Bilimler Endeksi)
- DOAJ (Directory of Open Access Journals)
- EBSCOhost

İÇİNDEKİLER • CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

<i>Ercan Öztemel, Semih Özel, Samet Gürsev</i>	105
<i>Endüstriyel Dönüşüm Sürecinde AHP Yöntemi ile Performans Kriterlerinin Belirlenmesi</i> <i>Determination of Performance Criteria with AHP Method in Industrial 4.0 Transformation</i>	
<i>Bayram Topal, Hasan Şahin, Beyza Topal</i>	119
<i>Havayolu İle Yolcu Taşımacılığında Müşteri Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: İstanbul Hava Limanları Örneği</i> <i>Determination of the Factors That Affect Customer Satisfaction in Airline and Passenger Transportation: Istanbul Airports Example</i>	
<i>Hakan Cavlak, Ümmiye Özbilek</i>	129
<i>Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi</i> <i>Political System of Iran after the Revolution: A Constructivist Approach</i>	
<i>Hamza Çeştepe, Hasret Gençel</i>	139
<i>Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Nedensellik Analizi</i> <i>Human Capital and Economic Growth Relationship: A Causality Analysis for Turkey</i>	
<i>Osman Cenk Kanca, Metin Bayrak</i>	147
<i>Bütçenin Mahiyeti ve 2002 Sonrası Merkezi Yönetim Bütçesinin Mali Disiplin Ekseninde İncelenmesi</i> <i>The Nature of Budget and the Investigation of General Government Budget after 2002 in Terms of Fiscal Discipline</i>	
<i>Serhan Gürkan</i>	157
<i>Türkiye'deki Kooperatiflerde Kurumsal Yönetişim İlkelerinin Uygulanabilirliği</i> <i>The Applicability of the Principles of Corporate Governance to Cooperatives in Turkey</i>	
<i>Oktay Hekimler</i>	169
<i>Almanya Polonya İlişkilerinde Bir Hayalet: Tarihi Meseleler</i> <i>A Ghost in Germany-Poland Relations: Historical Issues</i>	
<i>Durmuş Çağrı Yıldırım, Seda Yıldırım, Selen Çoltu</i>	179
<i>ASEAN Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Hipotezinin Geçerliliğine İlişkin Bir Analiz</i> <i>An Analysis on the Validity of Purchasing Power Parity Hypothesis in ASEAN Countries</i>	
<i>Elif Baykal</i>	187
<i>Human Factor in Change Management: An Example from Turkish Banking Sector</i> <i>Değişim Yönetiminde İnsan Faktörü: Türkiye Bankacılık Sektörü Örneği</i>	
<i>Sultan Gedik Göçer, Memet Cem Danacı</i>	199
<i>Yapılandırılmış Varlık Fonlama Tekniği Olarak Menkul Kıymetleştirme ve Türkiye'deki Uygulamaları</i> <i>Structured Asset Securitization as a Funding Technique and Implementations in Turkey</i>	

<i>Nüket Kırıcı Çevik, Onur Yüksel</i>	209
<i>Türkiye, Almanya ve Hindistan Sağlık Sistemleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz</i> <i>Turkey, Germany and India Health System: A Comparative Analysis</i>	
<i>Salih Öztürk, Meryem İnci Gülen</i>	219
<i>Çevresel Kuznets Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliliğinin Ampirik Analizi: 1960-2014 Dönemi ARDL Sınır Testi Yaklaşımı</i> <i>An Empirical Analysis on the Validity of Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Turkey: ARDL Bounds Test Approach for the Period of 1960-2014</i>	
<i>Emrah İsmail Çevik, Gürsel Bektaş</i>	229
<i>Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği</i> <i>The Relation between Military Expenditure and Economic Growth: Evidence from Turkey</i>	
<u>DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE</u>	
<i>Belgin Bahar</i>	237
<i>Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik</i> <i>Ethics Leadership from the Perspective of Social Learning Theory and Social Exchange Theory</i>	
<i>Yazım Kuralları / Author Guidelines</i>	243
<i>Değerlendirme Süreci / Peer Review Process</i>	250
<i>Yayın İlkeleri / Editorial Principles</i>	252

Okuyucu Mektupları / Letters

Balkan Sosyal Bilimler Dergisi'nde (BJSS) yayımlanan çalışmalar hakkındaki değerli görüşlerinizi, yorumlarınızı ve önerilerinizi lütfen dergi editörüne iletiniz.

Doç. Dr. Ömer ESEN
oesen@nku.edu.tr

Araştırma Makalesi • Research Article

Endüstriyel Dönüşüm Sürecinde AHP Yöntemi ile Performans Kriterlerinin Belirlenmesi *

Determination of Performance Criteria with AHP Method in Industrial 4.0 Transformation

Ercan Öztemel ^a, Semih Özel ^{b,**}, Samet Gürsev ^c

^a Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, 34722, İstanbul/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-8488-9991

^b Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, 34722, İstanbul/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-8281-2704

^c Dr., Marmara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, 34722, İstanbul/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-2609-4095

MAKALEBİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 02 Haziran 2018

Düzeltilme tarihi: 02 Nisan 2019

Kabul tarihi: 14 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Endüstri 4.0

Dijital Dönüşüm

Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP)

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 2, 2018

Received in revised form April 2, 2019

Accepted May 14, 2019

Keywords:

Industry 4.0

Digital Transformation

Analytical Hierarchy Process (AHP)

ÖZ

Teknolojik gelişmelerin ışığında mekanik yapılar, büyük oranda dijital sistemlere dönüşmüş ve bu dönüşüm günümüzde endüstri 4.0 devrimi olarak tanımlanmıştır. Endüstri 4.0 dijital devrimin sağladığı imkanlar ile işletmeler, üretim ve hizmet yeteneklerini artırarak rakiplerine oranla daha rekabetçi hale gelmişlerdir. Fakat özellikle üretim sektöründe olan birçok firma, henüz bu baş döndürücü dijital dönüşüme nasıl entegre olunacağı konusunda sıkıntı yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu kapsamda işletmelerin kendilerini değerlendirebilmesi ve endüstri 4.0 dönüşümüne katılabilmeleri için bir yol haritasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile Endüstri 4.0 süreci analiz edilerek işletmelerde doğru dönüşümün gerçekleştirilmesini sağlayacak bir yol haritasının oluşturulması amaçlanmıştır. Endüstriyel dönüşüm sürecinde alana özgü yeni parametrelerin belirlenmesi ve bu parametrelere bağlı değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla mümkün olduğunca geniş bir literatür incelenmiş ve sonrasında uzmanlar yardımı ile temel kriterler Analitik Hiyerarşi Yöntemi (AHP) kullanılarak belirlenmiştir. Ayrıca işletmeler için endüstri 4.0 stratejilerini belirlemelerinde yardımcı olabilecek bir yol haritası ve öz değerlendirme çalışması yapılmıştır.

ABSTRACT

In the light of technological advances, mechanical structures are transformed into digital systems and this transformation has been defined as the industry 4.0 revolution. With the opportunities provided by the Industry 4.0 digital revolution, businesses can become more powerful than their competitors by increasing their production and service capabilities. However, many companies, especially in the manufacturing sector, have yet to understand how to integrate into this dizzying digital transformation. In this context, it is seen that a road map is needed for enterprises to evaluate themselves and to participate with the industry 4.0 transformation. In this study, it is aimed to analyze the Industry 4.0 process and to create a road map that will ensure the correct transformation in enterprises. In the process of industrial transformation, it is necessary to determine new site-specific parameters and make evaluations based on these parameters. For this purpose, as wide a possible literature has been examined and then, with the help of experts, basic criteria have been determined using Analytical Hierarchy Process (AHP). In addition, a roadmap and self-assessment study was conducted to help to determine the industry 4.0 strategies for both production and service sector.

1. Giriş

Günümüzün en popüler konularından biri olan 4. Endüstri devrimi, hızlı bir şekilde hayatımıza girmiş ve her yönü ile toplumları etkilemeye başlamıştır. Henüz hızı ve derinliği tam olarak kestirilemeye de tüm dünyada önemli bir kavram haline gelmiş ve üzerinde çok şey yazılıp çizilmektedir.

İnsanlığın yaşam tarzını değiştiren en büyük icadın ateşin kontrol edilmesi olurken hayvanların ehlileştirilmesi ile avcı toplayıcılıktan tarım toplumuna geçiş ile aslında ilk endüstri devrimi 10 bin yıl önce başlamıştır. Zamanla nüfus artışı ile birlikte yeni ihtiyaçlar ortaya çıktıkça insanların problemleri çözme eğilimleri artmış ve böylece yeni buluşlar

* Bu çalışma, 28-29 Nisan 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy (ICOME'18-Spring) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: semih.ozel@marmara.edu.tr

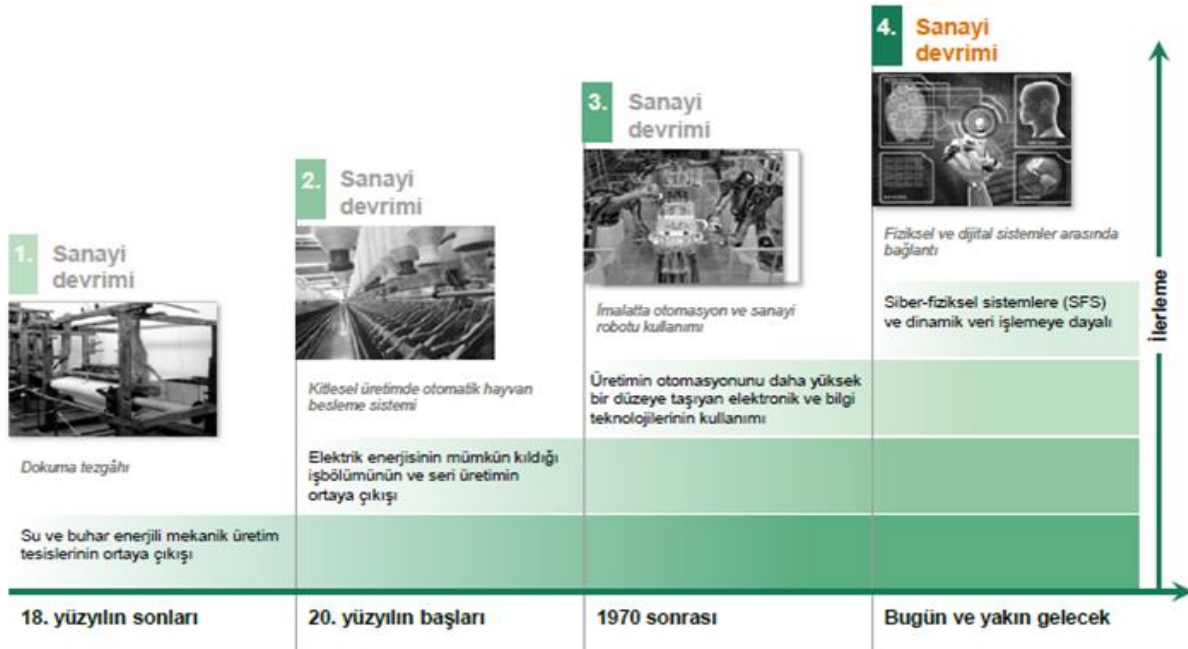
yaşanmıştır. Buhar makinelerinin icadı ile birlikte kas gücü büyük oranda makine gücüne bırakılmış ve tarım devriminin arkasından ilk sanayi devrimi yaşanmıştır. Nihayetinde bugün 4. Sanayi devrimi ile artık makine gücü bilişsel yapıların kontrolüne bırakılmış ve insan gücünün neredeyse en aza inmesi sağlanmıştır. Tüm dünyada dijital teknoloji günlük hayatın her alanında kullanılması mümkün olan sistemler ve ürünlerin geliştirilmesi için çalışmalar son hızıyla devam etmektedir. Günümüzde milyarlarca insan mobil cihazlar yardımıyla internete bağlanarak iletişim kurabilmekte, veri depolama hizmetlerini kullanabilmekte ve yeni geliştirilen yapay zeka algoritmalarıyla desteklenmiş uygulamaları kullanabilmektedirler. Bunların yanında akıllı robotik cihazlar, nesnelerin interneti, 3D yazıcılar, insansız fabrikalar, sanal gerçeklik gibi daha ileri çalışmalar da tüm hızıyla bir çok alanda yürütülmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca yeni buluş ve icatların sebep olduğu yenilikler, toplumlar üzerinde özellikle ekonomi ve ticaret alanında ciddi değişimlere sebep olmuştur. Bu değişim belirli dönemlerde hızlı sıçramalar ile diğer başka teknolojilerin gelişmelerini tetiklemiş ve günümüz yeni sanayi devrimi olarak adlandırılan Endüstri 4.0 konseptinin oluşmasını sağlamıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretim sistemlerinde yoğun kullanımı dijitalleşmenin yaygınlaşmasına en büyük etkiyi yapmıştır (Peres vd. 2016).

Endüstri devriminin bu noktaya gelmesini sağlayan birçok aşama belirli zamanlarda gerçekleşen teknolojik atılımlar ile gerçekleşmiştir. Özetlenecek olursa şekil 1 de görüldüğü gibi bugün endüstri 4.0 olarak anılan birinci sanayi devrimi 18. yüzyıl sonlarında başlamış ve buharla çalışan mekanik

sistemlerin icadıyla makinelerin yoğun kullanıldığı üretim tesislerinin faaliyete geçmesi ve yaygınlaşması açısından en önemli kilometre taşı oluşmuştur. 1900 lü yıllara gelindiğinde 2. endüstri devrimi elektrik enerjisi üretimi ve kullanımı ile başlamış ve kömürle çalışan buhar makinelerinin yerini elektrikle çalışan motorlu sistemler almıştır. Bu yeni elektrikli sistemlerin daha öncekilerine nazaran daha hızlı ve güçlü çalışması ile kapasitelerin artmasını sağlanmış ve ilk seri üretim sistemlerle üretim gerçekleşmiştir. İkinci sanayi devrimi ile birlikte dünyada büyük ve yıkıcı savaşlar dönemi de başlamış ve bu süreçte özellikle savaş makineleri üretimi ve ulaşım sistemlerinde büyük gelişimler sağlanırken gündelik yaşamları ile insanlar ve toplumlarda derin etkiler bırakan süreçler yaşanmıştır. İkinci dünya sonrası ülkelerin toparlanma süreci ile birlikte özellikle 1960 sonrası seri üretim anlayışı yaygınlaşmış, gelişen bilgisayar teknoloji ile birlikte endüstri 3.0 olarak adlandırılan ve hala günümüz dünyasını büyük oranda etkileyen yeni bir çağ başlamıştır. Bu süreçte verimlilik ve kalite çalışmaları daha da önem kazanmış ve işletmelerde yaygın olarak otomasyon sistemleri ve otomatik robotlar kullanılmaya başlanmıştır. Endüstri 4.0 ile birlikte robotların ve otomasyon sistemlerinin yapay zeka teknolojileri ile daha verimli hale gelmiş ve siber fiziksel sistemlerin kullanımını artırarak üretim ve hizmet sağlamada daha etkin olması hedeflemektedir. Geçmişte yaşanan her bir sanayi devrimi temel olarak kendinden öncekilerin eksik ve zayıf yönlerini kapatarak evrilmiş ve sebep olduğu yeni teknolojilerin bir öncekinden çok daha verimli, daha hızlı, daha esnek ve daha çevik üretim sistemlerinin gerçekleşmesini sağlamıştır (Adeyeri vd., 2015).

Şekil 1. Sanayi Devrimi Aşamaları

Kaynak: TÜSIAD (2016)

Endüstri 4.0 kavramı ilk olarak 2011 yılında Almanya'da Hannover fuarında kullanıldığı anlaşılmıştır. Aynı felsefe farklı kavramlar kullanılarak ABD, Çin gibi dünyada ki diğer küresel güçlerin stratejik planlarında ve yol haritalarında kullanmaya başlamıştır. Amerika da karanlık fabrikalar olarak çalışmalarda yer alırken İngiltere bu süreci "Akıllı İmalat Koalisyonu", Avrupa Birliği "Geleceğin Fabrikaları", Fransa "Geleceğin Endüstri Girişimi, Japonya ise "Toplum 5.0" olarak isimlendirmiştir. Almanya da konuşulan Endüstri 4.0 tanımı diğer sanayi devrimlerinin aksine daha planlı ve sistematik bir sanayi devriminin bilinçli olarak oluşturulması temeline dayanmaktadır. Daha önceki sanayi devrimleri bir anda ortaya çıkmış ve bir sonraki sanayi devrimi dünyada etkilerini göstermeye başladıktan sonra adlandırılmıştır. Almanya da yapılan ilk endüstri 4.0 tanımlamaları 2011 sonrası yapılacak çalışmaların sonraki en az 20 yıl içerisinde insanlığı taşıyacağı yeni bir üst seviyeyi tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre sadece makine ve sistemler değil, toplumların yaşantılarında da büyük değişimler yaşancaktır. Dünya da yaşananlara paralel olarak ülkemizin de bu gelişmelerden uzak kalması mümkün olamayacağından, ekonomik hedefleri bakımından dünyada belli bir sıralama içerisinde olma gayreti ile endüstri 4.0 felsefesine uygun bir yol haritası ve stratejisi belirlemesi büyük önem kazanmaktadır. Özellikle ülkemiz ekonomisinin lokomotifleri olarak işletmeler kendilerini bu yeni endüstri çağına hazırlamak ve adapte olmak durumundadırlar (Özkan vd., 2018).

Bu araştırmanın temel amacı, endüstri 4.0 konusunda Türkiye'de bulunan işletmelerin hangi durumda olduklarını belirlemeye yarayacak olan temel kriterlerin tespit edilmesi ve kriterlerin ağırlıklandırılmasıdır. Bu amaçla 2. bölüm de öncelikle literatürde bu alanda yapılmış çalışmalardan bazıları incelendikten sonra 3. bölümde Türkiye'de ki endüstri 4.0 çalışmaları ve dünyada bu kapsamda yapılan projeler genel olarak anlatılmıştır. Bölüm 4'de uzman görüşleri ve literatür taraması sonucunda elde edilen temel kriterler ve bu kriterlerin AHP metodu kullanılarak performans değerlendirilmesinin nasıl yapıldığı anlatılmıştır. Bölüm 5'de bu kriterler kapsamında özellikle hizmet sektörü odağında yer alan firmalar için bir yol haritası niteliğinde strateji belirleme konusunda öneriler sunulmuştur.

2. Literatür İncelemesi

Endüstri 4.0 ilk anıldığı günden buyana hem özel sektör hem de akademik dünya için büyük bir araştırma konusu olmuş ve hızla yayılmıştır. Verimlilik, hız, yeni iş modelleri ve yeni ekonomi dalları oluşturması akademik dünyada pek çok alanda kendine yer bulmasına yol açmıştır. Endüstri 4.0 ve getirdiği yenilikler ekonomiyi değiştirdiği gibi toplumları, çalışma yaşamını ve ticareti de değiştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda yapılan literatür incelemesi ile akademik çalışmalar ortaya konmuş ve her alanda farklı boyutları ile incelenen endüstri 4.0 kavramının daha iyi anlaşılması ve bu çalışmayı desteklemesi sağlanmıştır. Belirli sayıda çalışma incelenmiş olup sonuçları

irdelenmiştir.

Qin vd. (2007) Fabrika, İş süreci, müşteri ve ürünler olmak üzere dört temel başlık altında Endüstri 4.0 in etkilerini analiz etmiştir. Endüstri 4.0 bileşenleri konusunda detaylı bir inceleme yapmıştır. Adeyeri vd. (2015) Endüstri 4.0 kavramlarını ve yarattığı algıyı analiz etmiştir. Filippi and Barattin (2012) Endüstri 4.0 toplum ve sanayi üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Sogoti (2014) M2M kavramı ve getirdiği yenilikleri farklı analiz teknikleri kullanarak incelemiştir. Lee vd. (2015) siber fiziksel sistemler olarak adlandırılan bileşeni ve getirdiği yenilikleri, sanayi üzerindeki araştırmıştır. Siber sistemler için bir yol haritası oluşturmuştur. Rosendahl vd. (2016) Endüstri 4.0 ile değer zinciri arasındaki ilişki konusunda çalışmalar yapmıştır. Pan and Kraft (2015) data analizi ve yeni metodları konusunda kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Data yönetimi ile verimlilik yönetimi incelemiştir. Tuncel and Polat (2016) 250 farklı firmada yaptıkları çalışma ile firmaların eksiklerini nasıl gidermesi gerektiği konusunda araştırma yaptılar. Tekez and Taşdeviren (2016) yeni sanayi devriminin kriterler ve katmanlarla analiz eden bir model oluşturdu. Schouh vd. (2015) ampirik analizler kullanarak Endüstri 4.0 verimliliği konusunda araştırmalar yaptılar. Schumacher vd. (2016) öğrenen sistemler ve makine öğrenmesi konusunda modelleme ve istatistiksel araştırma yaptılar.

Ruivo vd. (2014) sanal gerçeklik teknolojisinin etkileri ve getirdiği yenilikleri incelediler. Stock and Seliger (2016) Endüstri 4.0 getirdiği yenilikler ve sonrasında oluşması beklenen teknolojiler konusunda araştırma yaptılar. Bourke and Mentis (2014) Endüstri 4.0 sonrası eğitim süreçlerinin analizi amacıyla bir olgunluk modeli oluşturdu. Wahlster (2013) yenilikçi teknolojiler ve değişen iş süreçleri konusunda çalışmalar yaptı. Hecklau vd. (2015) insan kaynakları süreçlerinin yeni teknolojilerden nasıl etkileceğini araştırdılar. Weyer vd. (2015) otomasyon iş süreçlerinin standardize edilmesi konusunda çalışmalar gerçekleştirdi. Yusof vd. (2013) akıllı fabrikalar ve özellikleri incelenmiştir. Bu fabrikaların yönetsel süreçleri ile ilgili modelleme yapılmıştır. Fallera and Feldmüllera (2015) küçük ve orta ölçekli firmalar için Endüstri 4.0 da başarı yol haritası oluşturdu. Baygin vd. (2016) Endüstri 4.0 sonrası eğitim süreçleri konusunda araştırmalar yapmıştır. Giasiranis and Sofos (2016) yeni teknolojiler ve değişen süreçler sonrasında eğitimin nasıl olacağı konusunda çalışmalar yapmıştır. Sun (2012) RFID sistemlerin ve IoT sistemlerinin etkilerini analiz etmiştir. Zarte and Pechmann (2016), Peres vd. (2016) bilgi teknolojilerindeki değişimleri analiz etmiştir ve data formları konusunda yapılan çalışmalarını incelemiştir. Xinga vd. (2009) Endüstri 4.0 performansını ölçen ve değerlendiren bir model kurmuştur.

Bagheri vd. (2015) üretim sistemlerinde gelişmiş bir analitik analiz kullanarak kümeleme analizi gerçekleştirmiştir. Angeles (2005) RFID kullanarak yeni nesil tedarik zinciri yönetimini analiz etmiştir. Baheti ve Gill (2011) siber

fiziksel sistemler için kontrol sistemlerinin analiz edilmesini amaçlamıştır. Erol vd. (2016) ve Foehr vd. (2017) Siber fiziksel sistemlerin performans ve verimlilik gelişimine yönelik olarak mimari önerisinde bulunmuştur. Angelo vd. (2017) geniş bir literatür taraması gerçekleştirmiştir. Vallsa vd. (2017) . Septik bir middleware teknolojisinin davranışı ve dağıtılmış düğümlerin etkileşimini ele alma maliyeti başlıklarını incelemiştir. Bellini vd. (2017), Sharma vd. (2016) bulut sistemler ile ilgili geniş bir literatür taraması ve verilerin verimliliği konusunda yürütülen projeler hakkında araştırma yapmıştır.

Higashino vd. (2017), Karmaşık Olay İşleme (CEP) ve Akış İşleme (SP) ve Büyük Veri hız boyutu araştırmış ve bu sistemler için bulut teknolojisinde bir simülasyon sunmuştur. Badawi vd. (2017), katılımcıların fiziksel aktivite düzeyinin olumlu etkisi için toplanan verileri kullanmak için bir model geliştirmiştir. Li vd. (2017) geliştirdikleri model sayesinde ileri analiz ve ön işlem adımları konusunda çalışma yapmışlardır. Jararweha vd. (2017), Chen ve Chiu (2017), bulut bilişim uygulamalarını Yazılım Tanımlı Bulut yaklaşımına göre tanımlamıştır. Ek olarak yeni nesil fabrikaları bulut projelerine uygun benzetim çalışması yapmışlardır. Amato ve Moscato (2017), Forti and Munteanu (2017), Nuñez vd. (2017), bulut sistemlerin mimari katmanlarını, gelişim modellerini, ampirik doğrulama çalışmalarını detaylı olarak analiz etmiştir. Tao ve Gao (2017) laas hizmet olarak altyapı sistemleri hakkında ileri teknoloji özelliklere sahip bir sistem geliştirmiştir. Singh ve Chatterjee (2017), bulut sistemlerde güvenlik ve güvenilirlik konularında analiz yapmıştır. Wang vd. (2017) büyük veri işlemede bulanık kümeleme mantığı ile modelleme araçlarını analiz etmiştir. Ojha vd. (2017), Nawrocki ve Reszelewski (2017), mobil sistemlerde verimlilik ve data transfer tipleri ile ilgili yeni nesil uygulamaları detaylı olarak analiz etmişlerdir. Biral vd. (2015) mevcut hücreli haberleşme sistemlerinde M2M ilgili problemleri incelemiştir. Elmangousha vd. (2015) M2M sistemlerdeki trafik yapısını ve adaptasyon sürecini modellemiştir. Strozzi vd. (2017), Rashid vd. (2012), Akıllı fabrikalar ve ERP kavramları ile ilgili literatür çalışması yapmışlardır. Kurth ve Syleyer (2015) ileri teknoloji cihazlar için standart otomasyon yöntemleri sunmuştur. Shi vd. (2017) cerrahi operasyon için robot kullanımını analiz etmiştir. Koseleva ve Ropaite (2017), büyük veri analizi ve veri modelleme konusunda çalışmalar yapmıştır. Shrimali vd. (2017) veri ağı optimizasyonu ve veri tazeliği konularında araştırma yapmıştır.

Yapılan literatür çalışması sonrasında Endüstri 4.0 tanımlanmasında hala eksikler olduğu, temel bileşenlerin henüz net olarak belirlenmediği, performans ve verimlilik konularında ölçüm parametrelerinin henüz netleşmediği tespit edilmiştir. Endüstri 4.0 kavramının daha önceki sanayi devrimlerinden daha kısa sürede biteceği ve içerdiği bileşenlerin çok büyük bir hızla yeni teknolojiler getirdiği yapılan araştırmaya konu olmuştur. Yapay Zeka Uygulamaları, Robotik, Siber Fiziksel Sistemler konularındaki çalışmalar Endüstri 4.0 konusundaki

gelişimin öngörülenden çok daha hızlı olacağını göstermektedir. Endüstri 4.0 sadece teknolojik gelişmelerin analizi ve değerlendirmesi değil insan, toplum, hukuk ve ticaret ile başlıklara da etki eden bir kavram olarak detaylı olarak incelenmesi gerektiği öngörülmektedir.

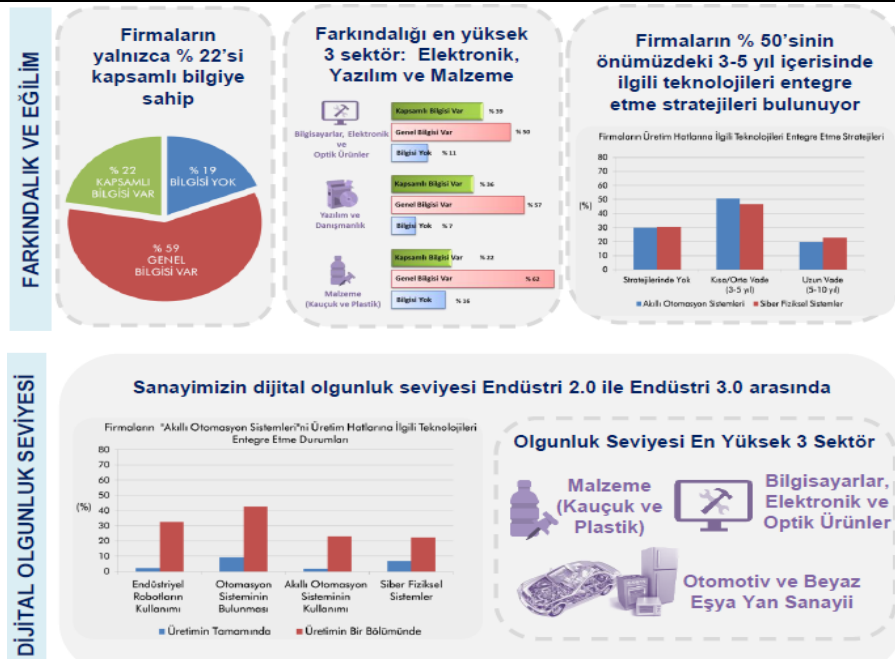
3. Türkiye ve Dünya’da Endüstri 4.0

Ülkemizde Endüstri 4.0 konusunda çalışmalar özellikle akademik ortamda yoğun bir şekilde devam etmekte ve bu kapsamda yapılan çalışmalar yayınlanmaktadır. Kurumlar tüm hızı ile yapılan bu çalışmaları takip ederek kendileri için bir yol haritası oluşturmak ve endüstri 4.0 denilen teknoloji yoğun değişimi olabildiğince yakalamak için uğraş vermektedirler. Ülkemizin en önemli bilim kuruluşlarından Tubitak, işletmelerin teknolojik seviyelerini ve endüstri 4.0 konusunda ki farkındalıklarını ölçen bir analiz çalışması yapmış ve yayınlamıştır. Şekil 2 de görülen bu çalışmaya göre, ülkemizdeki çok az işletme yeni sanayi devrimi hakkında detaylı bilgi sahiptir. Özellikle yüksek teknolojinin kullanılması önemli olan sektörler ve bilişim ağırlıklı sektörler dışında bu farkındalık ve performans seviyeleri daha da düşük olduğu görülmektedir. İşletmelerin çoğu hala eski teknolojileri kullanmakta ve teknolojik yenilik için gerekli olan yol haritasını oluşturmadıkları görülmektedir. İşletmelerde teknolojik yenilenmenin maliyeti yüksek olduğundan bu dönüşüm genellikle göz ardı edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

Endüstri 4.0 uygulamalarının stratejik ve organizasyonel etkilerini ölçebilmek için bir çok sayıda proje yürütülmektedir. Bazı firmalar “Smart Factory” yani akıllı fabrika konsepti ile ilgili çeşitli projeler yürütmekte ve ürünlerini şimdiden internet üzerinden pazarlamaktadır (SMT, 2017). Bu tip projeler işletmelerin Ar-Ge faaliyetleri kapsamında ve yenilikçilik odaklı stratejik ve organizasyonel etkiler gözetilerek geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Benzer şekilde bir avrupa birliği mekanizması olan I4MS projesi ile sektör, boyut veya coğrafi konumdan bağımsız olarak, Avrupa’daki herhangi endüstri işletmelerinin inovatif dijital teknolojilere erişimini sağlamak üzere bulut teknolojisi kullanılarak entegre bir dijital yapı projesi önerilmektedir (I4MS, 2016). Geliştirilen örnek dijital fabrikalarda yeni ürün üretimi ve yenilikçi teknolojilerin desteklenmesi, araştırılması ve test edilmesi amacının yanında firmaların özellikle dijital dönüşümüne yardımcı olmak için hizmetler sunabilecek yeterlilik merkezleri oluşturulması planlanmıştır.

Şekil 2. Tubitak Endüstri 4.0 Araştırması

Kaynak: Tubitak (2016)

Yine benzer olarak Festo tarafından geliştirilen ve Almanya Eğitim bakanlığı nca desteklenen ENTOC projesinde standartlaştırılmış bir sanal fabrika tasarım ve otomasyon bileşenleri ile sanal devreye alma süreçlerini modelleyerek bir üretim işletmesi kurulmadan önce sanal olarak kurulmasına ve işletilmesine imkan vermektedir ENTOC (2017). Festo tarafından yürütülen diğer bir proje olan ARIZ projesinde güvenli insan-robot işbirliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Projede kapsamlı güvenlik sistemleri ve ilgili sensör teknolojilerine sahip makineler ve robotların aynı ortamda insan işçilerle daha güvenli çalışmanın yolları aranmaktadır. ARIZ projesinde “geleceğin endüstrisinde çalışmak” mottosu kullanılmakta ve gelecekte robotların yoğun çalışacağı alanlarda insan işçilerin zarar görmemesi için yapay zeka destekli sensör temelli sistemler geliştirilmektedir. Bunun yanında insan işçilerin robotlar ile birlikte çalışacağı konularda kapsamlı eğitimlerin verilmesi düşünülmektedir (ARIZ, 2017). MetamoFAB adlı projede ise geleneksel fabrikaların akıllı ve entegre ağlara bağlı fabrikalara dönüştürülmesi için çözümler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Projenin parçası olarak insanlar, makineler, iş parçaları ve bilgi teknolojileri yer almakta ve geçiş dönemi aşamalarını ve bu aşamaların uygulanmasının özellikle var olan modernizasyon ve kalkınma planları ile ardışık siber-fiziksel sistemlerin entegrasyonunda kullanılmasını da amaçlamaktadır (MetamoFAB, 2017). ParsiFAI 4.0 araştırma projesinde, proje sponsoru VDI / VDE-IT'nin desteğiyle paydaşlarla birlikt (S3) etiketleri adı verilen ince film şeridi olarak akıllı elektronik sistemlerin geliştirilmesi üzerine çalışmalar yapmaktadırlar (ParsiFAI, 2017).

4.Endüstri devrimi ile kullanımı yaygınlaşan veri madenciliği ile veriler çeşitli akıllı algoritmalar ve sistemler

yardımı ile daha kolay ve etkin bir biçimde gerçekleştirilebilir. Özellikle yaygın olarak kullanılmaya başlayan kaynak planlaması programlarında zeki algoritmaların kullanılması ile firmalar verilerini daha kolay analiz ederek zayıf noktalarını belirleyerek ürünlerde oluşacak hataları önceden tespit ederek önlecek sistemler geliştirilmesi sağlanabilecektir. İnsansız fabrikalarda yapay zeka destekli otonom çalışabilen lojistik araçları ile otomatik nakliye sistemlerinin gelişmesi ile insan hataları minimuma indirilerek işlerin daha hızlı yürütülmesi sağlanacaktır. Akıllı sistemler ve makinelerdeki koruyucu tedbirler olarak emniyet sensörleri ve kameralar yerleştirilecek, çeşitli amaçlarla kullanılacak sensörler ve bunlara bağlı yazılımlar ile çevreyle etkileşim maksimuma çıkarılabilecektir. Geçmişte müşteriler ne üretilirse onu kullanmak durumunda kalırken endüstri 4.0 uygulamaları ile artık müşterilerin kişisel zevkleri ve tercihleri doğrultusunda ürünler geliştirilerek üretilmesi mümkün hale gelecektir. Aynı üretim hattı üzerinde kişiye özel farklı özelliklerde yüzlerce ürünün üretilmesi imkanı olacaktır.

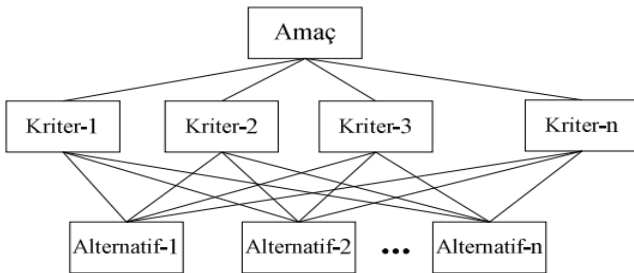
Yeni sanayi devrimi ile birlikte birçok alanda değişim yanacağı gibi geleneksel pazarlama yaklaşımlarında yeni uygulamalar ile birlikte büyük değişimler yaşanması kaçınılmaz hale gelecektir. E marketin günümüzde yaygın kullanımı ile bu değişimi başlatmıştır. Nesnelerin interneti (IoT) konsepti ile birlikte evimizde ki cihazlar internete bağlanarak ihtiyaçlar doğrultusunda kendi siparişlerini verebilecek servis taleplerinde bulunabileceklerdir. Aynı şekilde fabrikalarda makineler bakım süreleri geldiğinde değişmesi gereken parçaları kendileri tespit ederek siparişlerini ilgili birimlere yaparak sürecin kısılmasını ve hızlanmasını sağlayabileceklerdir.

Bütün bunlar gösteriyor ki birçok insanın çocukluğunda oyun oynayabilmek için televizyona bağlanarak ve eski tip teyp kasetlerinden programların yüklenmesinin gerektiği Commodore 64 tipi bilgisayarlardan, günümüzde avucumuza sığacak büyüklükte mobil telefonlarımızdan çok daha karmaşık uygulamaları kullanabildiğimiz, görsel olarak çok daha zengin oyunlarla keyifler dakikalar geçirdiğimiz çok daha güçlü bilgisayarları kullanabiliyorsak gelecekte sanal ortamlarda fiziksel etkileşimi dahi mümkün hale getirecek ürünlerin geliştirilmesi ve kullanılmasının mümkün hale geleceği çok uzak olmayan bambaşka bir dünyaya doğru yol almaktayız.

4. Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) Uygulaması ve Kriter Değerlendirme

Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP), 80'li yıllarda Pensilvanya Üniversitesinde matematikçi Thomas Saaty tarafından geliştirilmiş ve dünyaya tanıtılmıştır. Karmaşık karar verme problemlerinde kriterlerin önceliklendirilmesi ve en iyi alternatifin belirlenebilmesi amacıyla geliştirilen matematiksel teori, verdiği başarılı sonuçlar ile karar vermede en çok kullanılan yöntemlerden biri haline gelmiştir. Kriterler arasında uzmanlar yardımı ile yapılan ikili karşılaştırmalar kriterlerin birbirlerine olan üstünlüklerini belirlemek için yapılır. Problem amacına göre ana kriter ve alt kriter ağırlıkları belirlenerek aralarından seçim yapılması beklenen alternatifler ile karşılaştırılarak en iyi alternatif belirlenir (Saaty ve Niemira, 2006).

Şekil 3. AHP Hiyerarşik Yapısı

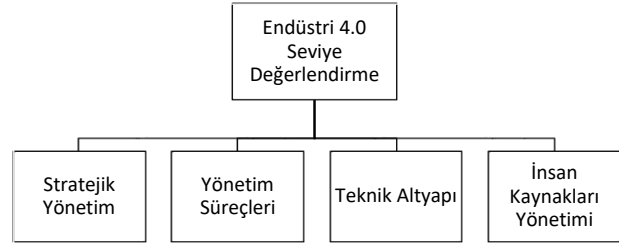

4.1. Seçim Kriterlerinin Belirlenmesi

Endüstri 4.0 kriterlerinin belirlenebilmesi için ülkemizde ve dünyada yapılan projeler, akademik yayınlar ve sektörel yayınlar detaylı bir biçimde incelenmiş ve özetlenmiştir. Bu detaylı incelemede ayrıca sektörün önde gelen yönetici ve akademisyenlerinden alınan görüşler de eklenmiştir. Endüstri 4.0 kavramının tüm detayları ile anlaşılması ve sürecin doğru olarak ölçülmesi konusunda temel bazı kriterler saptanmıştır. Kriterler belirlenirken dünya çapında yapılmış değerlendirme modelleri, oluşturulmuş standartlar ve ulusal araştırma raporları da detaylı olarak incelenmiştir. Geniş çapta bir literatür taraması yapılmış olup elde edilen detayların tüm sektörleri kapsayacak şekilde belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kriterler yapılan AHP uygulaması ile de ağırlılandırılmak istenmiştir. Böylece işletmeler üzerinde

yol haritası belirlerken öncelik verilecek adımlar daha doğru bir şekilde aktarılabilir.

Şekil 4. Endüstri 4.0 Değerlendirme Ana Kriterleri

Şekil 4'te AHP'ye konu olan ana kriterler paylaşılmıştır. Bu kriterler aşağıda sırası ile açıklanmıştır.

Stratejik yönetim, içerisinde firmanın endüstri 4.0 bakış açısını, inovasyon ve teknoloji yönetimini, liderlik özelliklerini ve yeni teknoloji rol haritasını içermektedir.

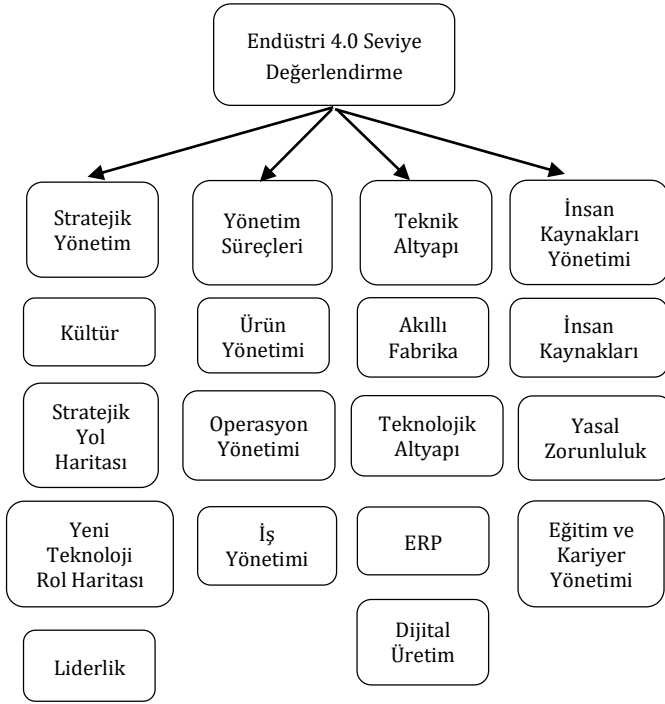
Yönetim Süreçleri, içerisinde operasyon, ürün ve iş süreçlerinin tüm detayları ile yeni sanayi devriminin özelliklerine uygun olarak aktarılmasını içermektedir. Şirketler tüm süreçleri ile yeni teknolojiye entegre olmalıdır.

Teknik Altyapı, içerisinde endüstri 4.0'ın 9 bileşeni olan mobil cihazlar, IoT, 3d yazıcılar, akıllı sensörler, akıllı fabrikalar, veri madenciliği, artırılmış gerçeklik, yapay zeka, bulut bilişim konuları içermektedir.

İnsan kaynakları içerisinde tüm kariyer planlama, eğitim, iş kanunları ve performans yönetimi başlıklarını içermektedir. Dördüncü sanayi devrimi sonrası operasyonel işlerde insanlar yerini makineler alacak olması nitelikli ve bilgisi yüksek personel ihtiyacını doğuracaktır. Bu sebeple tüm insan kaynakları yönetimi süreçleri kendini revize etmelidir.

Geniş çapta yapılan literatür taraması ve uzman görüşleri sonrası Şekil 5 'de görüldüğü gibi ana kriterler altında alt kriterler de oluşturulmuştur. Burada AHP veya benzeri bir metod kullanılarak tüm alt kriterler için ayrı ayrı değerlendirmeler ve oranlar yapılması literatüre büyük katkı sağlayacaktır. Biz çalışmamızda sektörde uzman kişilerden özellikle ana kriterleri ağırlıklandırma konusunda görüşlerini alıp analiz ettik. Alt kriterler de aslında üçüncü bir katman olarak en alt kritere inmektedir. Böylece değerlendirme çalışması çok daha etkili olabilecektir. Elde ettiğimiz kriterleri alt katmanlara indikçe değerlendirme daha başarılı sonuçlar gösterecektir. Ancak alt kriterler devreye alındığında değerlendirme modeli üzerinde işletmenin büyüklüğü, üretim tipi, bulunduğu sektör göz önüne alınarak bazı ek kural dizinleri ve elemeler yapılması gerekebilir. Özellikle Teknik alt yapı kriteri alt kriterleri sektör bazlı olarak düşünülüp detaylı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Şekil 5. Endüstri 4.0 Ana Kriterleri ve Alt Kriterler

4.2. AHP ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Analitik hiyerarşi süreci birden fazla amacın olduğu yerlerde karar verme konusunda destek olan bir yöntemdir. Çok sayıda alt amaç varsa, kriter sayısı fazla ise ikili mukayese için bu değerlendirme yapılır. Kriter sayısı fazla olduğunda kriterlerin etkileri eşit değilse ikili kıyaslama ile doğru bir karar verilmesi konusunda AHP kullanılır. Hiyerarşi oluşturularak, ikili karşılaştırmalar ile öncelik faktörleri hesaplanır.

Hiyerarşi oluşturmada kriterler karar verecek kişilere göre ikili gruplanır. Temel mantık kriterleri ikili karşılaştırma üzerine kuruludur. Karar kriterleri karşılaştırmasında Saaty nin oluşturduğu bir ölçek kullanılır. Bu ölçeğe göre 1 ile 9 arasındaki değerler ile kıyaslama yapılır. Tablo 1 de ikili karşılaştırma ölçeği gösterilmiştir.

Tablo 1. İkili Karşılaştırma Ölçeği

Önem Değeri	Belirteç
1	Eşit derece
3	Daha Önemli
5	Kuvvetli Önemli
7	Çok Kuvvetli Önemli
9	Aşırı Derecede Önemli
2,4,6,8	Ara Değerler

Adım 1: Karar Verme Probleminin Tanımlanması

Öncelikle karar verme noktası belirlenir. İşlem kaç sonuç üzerinden yapılacak ve hangi faktörler kullanılacak ise en başta belirlenir. M kadar karar noktası ve n kadar faktör olduğu kabul edilir. İkili kıyaslama bu hesaplamaların doğru

yapılmasına bağlıdır.

Adım 2: Faktörler Arası Karşılaştırma Matrisinin Oluşturulması

Faktörler arası karşılaştırma matrisi $n \times n$ boyutlu bir matrisden oluşur. Köşeye değeri 1 olarak hesaplanır.

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Karşılaştırma matrisi bileşenleri $i=j$ olduğunda 1 değeri olur. Kıyaslama sahip olunan önem değerine göre birebir ve karşılıklı olur.

Bir örnek vermek gerekirse $i=1, j=3$ değeri ise sonuç 3 değeri olacaktır. Aksi durum uygulandığında bu oran 1/3 olacaktır.

Kıyaslama köşegen olan 1 değeri üstünde kalan alan için yapılır.

$$a_{ji} = \frac{1}{a_{ij}} \quad (2)$$

Denklemden gösterilen değerler dikkate alınır karşılaştırma matrisi $i=1, j=3$ için 3 değeri alırsa, $i=3, j=1$ için de 1/3 değeri alacaktır.

Adım 3: Faktörlerin Yüzde Önem Dağılımları Belirlenir

Kıyaslama yaparken önem ağırlıkları hesaplamak için sütun vektörü kullanılır. N adet ve n bileşen içeren B sütun vektörü bu hesaplamaya yardımcı olur.

Aşağıda bu vektör gösterilmiştir:

$$B_i = \begin{bmatrix} b_{11} \\ b_{21} \\ \cdot \\ \cdot \\ b_{n1} \end{bmatrix} \quad (3)$$

B sütun vektörlerinin hesaplanmasında (2) formülünden yararlanılır.

$$b_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (4)$$

Örneğin değerlendirme faktörlerinin birbirleriyle karşılaştırılmalarını gösteren A karşılaştırma matrisi aşağıdaki gibi tanımlanmışsa ve B_I vektörü hesaplanmak isteniyorsa

$$A = \begin{bmatrix} 1 & 1/3 & 5 \\ 3 & 1 & 4 \\ 1/5 & 1/4 & 1 \end{bmatrix} \quad (5)$$

bu durumda B_I vektörünün b_{11} elemanı, $b_{11} = \frac{1}{1+3+0,2}$

olarak hesaplanacaktır. Benzer olarak B_I vektörünün diğer elemanları hesaplandığında, vektör aşağıdaki gibi elde edilir ve sütun vektörü bileşenlerinin toplamı 1'e eşit olduğu görülecektir.

$$B_1 = \begin{bmatrix} 0,238 \\ 0,714 \\ 0,048 \end{bmatrix} \quad (6)$$

Faktörler sayısı kadar sütun vektörü olması beklenmektedir. N adet B sütun vektörü bir araya getirilerek C matrisi oluşur.

$$C = \begin{bmatrix} c_{11} & c_{12} & \dots & c_{1n} \\ c_{21} & c_{22} & \dots & c_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ c_{n1} & c_{n2} & \dots & c_{nm} \end{bmatrix} \quad (7)$$

Yukarıdaki örnek göz önüne alındığında C matrisi aşağıdaki gibi oluşur.

$$C = \begin{bmatrix} 0,238 & 0,210 & 0,500 \\ 0,714 & 0,632 & 0,400 \\ 0,048 & 0,158 & 0,100 \end{bmatrix} \quad (8)$$

C matrisinden yararlanarak, faktörlerin birbirlerine göre önem değerlerini gösteren yüzde önem dağılımları elde edilebilir. Bunun için C matrisini oluşturan satır bileşenlerinin aritmetik ortalaması alınarak formül (9) da gösterildiği gibi öncelik vektörü W sütun vektörü elde edilir.

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^n c_{ij}}{n} \quad (9)$$

W vektörü aşağıda gösterilmiştir.

$$W = \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ w_n \end{bmatrix} \quad (10)$$

Örnek incelendiğinde vektörün elemanları hesaplaması için aşağıdaki denklem kullanılır. Burada ilk faktör ağırlığı 0,32 olarak bulunmuştur. Matrisdeki diğer değerler de sırasıyla diğer oranları vermektedir.

$$W = \begin{bmatrix} \frac{0,238+0,210+0,500}{3} \\ \frac{0,714+0,632+0,400}{3} \\ \frac{0,048+0,1580+0,100}{3} \end{bmatrix} \cong \begin{bmatrix} 0,32 \\ 0,58 \\ 0,10 \end{bmatrix} \quad (11)$$

Adım 4: Faktör Kıyaslamalarındaki Tutarlılığın Ölçülmesi

AHP sonuçları doğru olup olmaması konusunda bir tutarlılık ölçümü yapılmalıdır. AHP tutarlılık oranı CR verilen bir değer ile hesaplanır. Burada hem hesaplama doğruluğu hem de karar vericinin kıyaslama yaparken ne kadar doğru karar verdiği incelenir. λ' nin hesaplanması için öncelikle A karşılaştırma matrisi ile W öncelik vektörünün matris çarpımından D sütun vektörü elde edilir.

$$D = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ w_n \end{bmatrix} \quad (12)$$

D sütun vektörü ile W vektörü karşılıklı elemanlarının bölümünden her bir değerlendirme faktörüne ilişkin temel değer elde edilir. Bu değerlerin aritmetik ortalaması karşılaştırma için lamda değerini verir.

$$E_i = \frac{d_i}{w_i} \quad (i=1,2, \dots, n) \quad (13)$$

$$\lambda = \frac{\sum_{i=1}^n E_i}{n} \quad (14)$$

λ hesaplandıktan sonra Tutarlılık Göstergesi (CI), (15) formülünden yararlanarak hesaplanabilir.

$$CI = \frac{\lambda - n}{n - 1} \quad (15)$$

Tutarlılık hesaplanmasında kullanılacak olan CI değeri, (RI) olarak simgelenen standart düzeltme oranına bölünerek formül (16) da görülen CR değeri elde edilir. RI değeri kriter sayısı (n) göz önüne alınarak tablo 2 de görülen faktör oranına karşılık gelen sayı seçilir.

Tablo 2. RI Değerleri

N	RI	N	RI
1	0	8	1,41
2	0	9	1,45
3	0,58	10	1,49
4	0,90	11	1,51
5	1,12	12	1,48
6	1,24	13	1,56

$$CR = \frac{C}{RI} \quad (16)$$

Hesaplanan tutarlılık değerinin (CR) 0.10 dan küçük olması karar verici tarafından yapılan karşılaştırmaların tutarlı olduğunu gösterir. CR değerinin 0.10' dan büyük olması durumunda hesaplama hatasını ya da karar vericinin karşılaştırmalarındaki tutarsızlığını gösterir.

Adım 5: Her Bir Faktör İçin, m Karar Noktasındaki Yüzde Önem Dağılımların Bulunması

Faktör açısından karar noktalarının önem derecesi matris işlemleri n kez tekrarlanır. G karşılaştırma matrisinde mxn boyutlu olacaktır. Mx1 boyutlu matrisler üzerinden karar noktalarına göre yüzde oranları veren S sütun vektörleri hesaplanır.

$$S_i = \begin{bmatrix} s_{11} \\ s_{21} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ s_{m1} \end{bmatrix} \quad (17)$$

Adım 6: Karar Noktalarındaki Sonuç Dağılımının Bulunması

S sütun vektöründen meydana gelen ve mxn boyutlu K karar matrisi oluşturulur. Karar matrisi aşağıda tanımlanmıştır:

$$K = \begin{bmatrix} s_{11} & s_{12} & \dots & s_{1n} \\ s_{21} & s_{22} & \dots & s_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ s_{m1} & s_{m2} & \dots & s_{mn} \end{bmatrix} \quad (18)$$

W sütun vektörü işlem gördükten sonra m elemanlı L sütun vektörü elde edilir. Karar noktalarının yüzde dağılımı ve önem sırası bu şekilde hesaplanarak bulunur.

$$L = \begin{bmatrix} s_{11} & s_{12} & \dots & s_{1n} \\ s_{21} & s_{22} & \dots & s_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ s_{m1} & s_{m2} & \dots & s_{mn} \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ w_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} l_{11} \\ l_{21} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ l_{m1} \end{bmatrix} \quad (19)$$

Yapılan analiz ve hesaplama sonrasında Tablo 3 te görülen değerler elde edilmiştir. CR oranı da yukarıda belirtildiği şekilde 0.11 olarak hesaplanmış, dolayısı ile sonuçların başarılı ve tutarlı olduğu görülmüştür. Tablo 3 te daha önce belirlenen 4 ana kriterin ağırlıkları hesaplanarak gösterilmiştir. Araştırma başlangıcında insan kaynakları ve yönetim süreçleri ile ilgili başlıkların değerlendirme içerisinde çok daha düşük değerler alacağını düşünülmüş olmasına rağmen uzman görüşleri değerlendirildiğinde bu iki kriterin de çok daha yüksek öneme sahip olduğu tespit edilmiştir. Teknik altyapı değeri beklenildiği gibi yüksek öneme sahip ve belirleyici bir kriter olarak görülmektedir.

Tablo 3. AHP Değerlendirmesi Sonrası Kriter Ağırlıkları

	Kriterler (C _i)	Ağırlık (w _i)
1	Stratejik Yönetim	0,19
2	Yönetim Süreçleri	0,23
3	Teknik Altyapı	0,40
4	İnsan Kaynakları Yönetimi	0,18

5. Hizmet Sektörüne Yönelik Yol Haritası

Günümüz dünyasında ülkelerin belirleyici lokomotifleri eskisi gibi sanayi ve finans ağırlıklı sektörlerden Ar-Ge inovasyon ağırlıklı bilişim teknolojisi hizmetleri üreten firmaların yükselişte olduğu görülmektedir. Özellikle bilişim sektöründeki firmaların diğer sektörlerle oranla her alanda görülen etkileri ile çok daha hızlı büyüdüğü açıktır. Hem üretim hem de hizmet sektöründe ki firmalar rekabetin en yüksek noktalara ulaştığı ortamda yatırımlarını en doğru şekilde planlamak ve kaynaklarını verimli kullanmak zorundadırlar. Endüstri 4.0 felsefesi ile birlikte mevcut üretim içerisinde işsizliğin artacağı korkusu yaşansa da ister istemez toplumsal bir dönüşümün yaşandığı yüksek teknoloji üretime katkısı bulunacak alanlarda eğitilmiş iş gücü artacaktır. Değişen bu yapı içerisinde artık insanlar sürekli kendini tekrar eden verimsiz operasyonel işlerde zaman geçirmeyip kendi yaratıcılık ve yeteneklerini keşfettikleri daha yüksek nitelikli işlerde çalışmayı tercih edeceklerdir. Hizmet sektöründe de bu değişim tüm hızıyla öncelikle hizmet kalitesini artırarak mobil uygulamaların etkili olacağı bir hizmet anlayışı ortaya çıkacak ve hizmetin boyutu müşteriye verdiği erişim imkanı ile ölçülecektir.

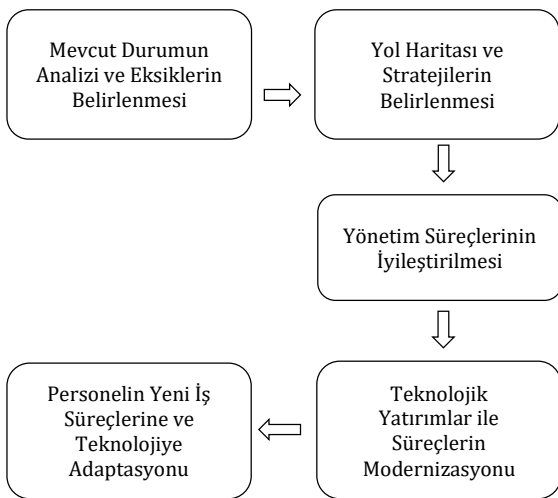
Endüstri 4.0 felsefesi odağında, hizmet sektörü için bir yol haritası oluşturulabilmesi için tanımlanan 4 ana kriter ile

yapılan analizlerde hizmet sektöründe yer alan işletmelerin bu kapsamda sahip olması gereken nitelik ve izlenmesi gereken süreçler şu şekilde özetlenmiştir;

- (i) İşletmenin misyonu, vizyonu ve hedefleri doğru şekilde tanımlanmış, stratejik planında teknoloji yönetimi ve Ar-Ge inovasyon ve entelektüel birikimi ön plana çıkarmış kurum kültürünü benimsemiş olmalıdır.
- (ii) Geliştirilen süreç ve ürünler müşteri talepleri doğrultusunda çeşitlendirilebilir ve kişiselleştirilebilir olmalıdır.
- (iii) Operasyonlar kalite süreçleri ve ürün/hizmet maliyetleri optimum değerlerle ilerlemelidir.
- (iv) Bilgi güvenliği, veri entegrasyonu, büyük veri analizi konularında çalışmalar yapılmalıdır.
- (v) Ürünler ve süreçler benzetim teknikleri kullanılarak önceden tasarlanmalı ve test edilmelidir.
- (vi) Yeni iş modelleri oluşturulmalı ve tüm iş süreçleri tek elden yönetilmelidir.
- (vii) Müşteriye mobil erişim ve personelin mobilite kabiliyeti mümkün oldukça fazla olmalıdır.
- (viii) Endüstri 4.0 ile hayatımıza giren tüm yeni teknolojileri doğru bir şekilde analiz etmeli ve hizmet verilen alanlarda ilgili uygulamalar devreye alınmalıdır.
- (ix) İnsan Kaynakları yönetiminde personel söz sahibi edilmeli, kişilerin yaratıcılığı ön plana çıkaracak bir çalışma ortamı hedeflenmelidir.

Pazarlama süreçlerinde müşteri veri analizi, artırılmış gerçeklik gibi yeni teknolojilerden mutlaka faydalanılmalıdır.

Şekil 6. Endüstri 4.0 Dönüşüm Adımları

Şekil 6'de görüleceği üzere sektör ve işletme fark etmeksizin etkin ve verimli süreçlere sahip olmak için doğru strateji, doğru yönetim anlayışı ve doğru teknoloji seçimi büyük önem taşımaktadır. Personelin süreçlere ve yeni teknolojiye hızlı uyumu ile işletmenin rekabet gücünü artırarak

işletmenin büyüme hızı ve karlılığı artacaktır. Endüstri 4.0 sadece üretim ve ticareti değil tüm sosyal yaşamı etkileyecek büyük bir değişimdir. Eğitim sistemi, hukuk sistemi ve insanların gündelik yaşamları bu etkili sürecin getirdiği parametrelerden etkilenecektir.

6. Endüstri 4.0 Sonrasında İş Yaşamı

Bu araştırma sonucunda elde edilen bilgilere göre endüstri 4.0 ile ilgili gelişmelerin iş yaşantısını ve meslekleri büyük oranda değiştirme eğilimini göstermiştir. İşsizliğin yükseldiği dönemlerde işsizlik korkusu ile toplumda birçok alışkanlıkların ve eğilimlerin değiştiği görülmüştür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu durum çok daha etkileyici bir hal alabilmektedir. Endüstri 4.0 sonrasında operasyonel süreçlerin otomasyona dönüşmesi ile ucuz iş gücü ile beslenen ekonomilerin büyük bir darbe alacağı düşünülmektedir. Özellikle insan gücüne dayalı üretim tüm dünya üzerinde hızla gerilemektedir. Emeğe dayalı imalat işlerinin kaybolması yetmezmiş gibi gittikçe daha verimli hale gelen tarım teknikleri ile tarım işçilerinin zor durumda bırakabilecektir. En kötü senaryo ile ekonomik belirsizlik, artan kıtlık ve gıda fiyatlarının etkileri sosyal ve siyasi istikrarsızlıklara yol açabilecek olmasıdır.

Gelişmekte olan yeni teknolojiler ülkelerin ekonomilerini ve dolayısı ile ülkeleri kaosa sürükleyen bir yapıda olması izin verilmeyip teknolojinin sunacağı fırsatların doğru kullanılması hedeflenmelidir. İstihdam politikalarının doğru yapılması, genç bireylerin değişen teknoloji konusunda daha iyi eğitilmiş olmalarını sağlamaktadır. Endüstri 4.0 in getirdiği yeniliklerin insanları umutsuzluğa ve işsizliğe değil daha yüksek refah ve gelişmişlik düzeyine getirmesi amaçlanmalıdır. İnsanların operasyonel iş süreçlerinde kendilerini geliştirmeden yaşamlarına engel olup çok daha girişimci, yenilikçi ve kendi yeteneklerini geliştirmekte olan bireyler üzerinden bir toplum kurulması hayal edilmelidir.

İmalat sektöründe uzmanlaşmış kişilere göre, başarılı bir dijital dönüşüm için tek seferlik basit bir teknoloji uygulamalarının yeterli olamayacağı, çalışanların faydalarını en üst seviyeye çıkarmak için yeni teknolojik dinamiklerini anlama yeteneğinin kazanılması önemlidir. Örneğin, ilişkisel veritabanları, basit bir Excel dosyalama sisteminden büyük bir veri analitiği sunucusuna geçmek isteyen üreticiler için temel sağlayabilir. Bu dönüşüm basit gibi görülmese de potansiyel olarak müşterileri için yeni hizmetler ve çözümler getirmektedir. Ancak, doğru bilgi olmadan yapılan uygulamalar ile teknolojiler yalnızca faydasız miktarda veri sağlayabilmektedir. Herhangi bir teknolojinin uygulanmasını en üst düzeye çıkarmak için, şirketlerin bütünü görerek doğru soruları sorabilecek yetenekli bireylerin istihdamını getirecektir.

Her üretici verilerini kendi yöntemiyle kullanır. Ancak, büyüme potansiyelleri kullanım verimliliğine bağlıdır. Üreticiler için Büyük Veri ve Yapay Zeka teknolojilerinin kullanılması, doğru soruları sormalarına ve en gerçekçi çözümleri sunmak için çok sayıda yapılandırılmamış veri kullanmalarına izin vermelidir. Aslında, sadece veri

işlemede zaman kazanmak değil, aynı zamanda insan beyninin kapasitesinin ötesinde analizin doğruluğunu ve kalitesini artırmakla da ilgilidir. Bir imalatçı şirketin yöneticileri, iş veya üretim süreçlerini etkileyecek değişikliklere dahil olan tek kişi olmamalıdır. Çalışanların katılımı, değişimin ön saflarında yer aldıkları için çok önemlidir. İşçiler ve yöneticiler, robotların, büyük verilerin ve yapay zekanın kullanılmasının sektörlerde istihdamı büyük oranda etkileyeceğini düşünmektedir. Etkili bir işbirliği oluşturmak için tüm çalışanların dijital dönüşüm projelerinin uygulanmasında yer alması ve şirketin geleceği içindeki yerini anlaması önemlidir. Çalışanlar ve robotlar arasındaki başarılı işbirliği, fabrikaların daha çevik ve dolayısıyla daha rekabetçi ve daha üretken olmalarını sağlamak için anahtar değişimlerdir. Üstelik, robotlar için çoğu ile başa çıkabiliyor olmasına rağmen yine de insanların gözetiminde olması kaçınılmazdır. Fabrikalarda üretim işleri kaçınılmaz olarak köklü değişiklikler yaşanacak fakat insan faktörü hiçbir zaman yok olmayacaktır. Süreçler daha yetenekli sonuçlar üretecek, doğru soruları sormaya ve büyük sorunları tanımlamaya odaklanacaktır. Büyük verinin etkili kullanılabilmesi için daha fazla insan işgücüne ihtiyaç duyacaktır. Şirketlerde ki insan kaynakları yöneticileri gelecekte ihtiyaç duyulacak yeni beceri ve yetenekler gerektiren işler için yeni pozisyonlar tanımlamalıdır. Yeni çalışma yöntemleri geliştirilmeli ve bu süre zarfında, üretim aksatılmadan çalışmalar devam etmelidir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Yapılan geniş literatür çalışması ve uzman görüşleri alındığında Endüstri 4.0 yaklaşımı sadece teknolojik gelişmelerden ibaret olmadığı tespit edilmiştir. Endüstri 4.0 da başarılı olabilmek için firmaların stratejik yönetimlerinin, iş süreçlerinin ve insan kaynakları yönetimlerinin de Endüstri 4.0'a uygun olması gerekmektedir. Stratejik Yönetim ve Yönetim süreçleri kriterlerinin toplamda teknolojik altyapı kadar etkili olduğu görülmüştür.

İşletmelerin belirlenen bu dört ana kriterler kapsamında kendilerini dönüştürmeleri beklenmektedir. Gelecekte fabrikalar tüm üretim bileşenlerini (robotlar, sensörler, makineler, konveyörler vb.) içeren ve yönetebilen bir yapıda olmalarına ek olarak ürün tasarımı, üretim süreci, üretim planlaması gibi tüm süreçleri uçtan uca kontrol edecek bir yapıda olması sağlanacaktır. Akıllı fabrikalar denilen tüm süreçlerin merkezi bir şekilde uçtan uca kontrol edilmesi için gerekli teknolojik ve yönetsel değişimler sağlanacaktır. En önemli kriter ise eksiksiz bir iletişim ağına sahip olmalarıdır. Tüm tedarikçiler ve bileşenler birbirine entegre ve iletişim halinde olacaktır. İsrar Endüstri 4.0 için kabul edilemez bir unsurdur. Maliyetler, çevre kirliliği, hammadde sorunu gibi başlıkların da çözümleneceği öngörülmektedir. Endüstri 4.0 seviyesindeki kuruluşlar piyasada müşteri memnuniyetini maksimum noktaya getirecek yüksek performanslı rekabet ortamı oluşturacaktır.

Endüstri 4.0 ürün özelliklerini ve müşteri bakış açısını da tamamen değiştirecektir. Ürünler teknolojik olarak

kullanıcıya zengin veri akışı sağlayan, geleceğe yön veren özellikler taşıması beklenmektedir. Yapılan literatür çalışmasında yeni ürün bakış açısının akıllı teknolojiler etkisiyle müşteriye anlık bilgi paylaşımı, geçmiş kullanım tecrübelerini analiz etme, kullanıcı hatasına engel olma gibi bazı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bir önceki Endüstri çağında başlamış olan ürün kişiselleştirme özelliği Endüstri 4.0 ile çok daha üst noktaya ulaşacaktır. Artık aynı ürün üzerinde her bir müşteri için binlerce farklı tasarım özelliği ve ürün özellik kombinasyonları yer alacaktır. Müşteriler binecekleri arabaları, giyecekleri kıyafetleri istedikleri gibi değiştirebilme özelliğine sahip olacaklardır. Ürün rekabetçiliğinin ürün maliyeti ve kalitesinden çok ürün üzerindeki değişikliklere imkan vermesi, ürünün müşteri beklentisini karşılaması konusuna yoğunlaşacağı ön görülmektedir.

Bu çalışmada Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) kullanarak endüstri 4.0 dönüşümün değerlendirilmesini sağlayacak kriter ağırlıkları belirlenmiştir. Analiz edilen değerler istenilen güven aralığında olduğu hesaplanmış olup çıkan sonuçlar değerlendirme ve karar verme sürecinde etkili olması beklenmektedir. Kriter ağırlıklarını alt kriter değerlerini de içeren daha detaylı bir çalışma ile belirlemek daha ayrıntılı değerlendirmeler sunması açısından önemli sonuçlar verebilecektir.

Kaynakça

- Adeyeri, S., Kanisuru, M., Khumbulani, M., & Olukorede, T. (2015). Integration of agent technology into manufacturing enterprise: A review and platform for industry 4.0. In: *Proceedings of the 2015 International Conference on Industrial Engineering and Operations Management Dubai, United Arab Emirates*, 1625-1635.
- Amatoa, F., & Moscato, F. (2017), Exploiting cloud and workflow patterns for the analysis of composite cloud services. *Future Generation Computer Systems*, 67, 255-265.
- Angeles, R. (2005). RFID technologies: Supply-chain applications and implementation issues. *Information systems management*, 22, 51-65.
- Ângelo, A., Barata, J., da Cunha, P. R., & Almeida, V. (2017). Digital transformation in the pharmaceutical compounds supply chain: Design of a service ecosystem with e-labeling. In *European, Mediterranean, and Middle Eastern Conference on Information Systems*, 307-323.
- ARIZ (2017). Human-machine cooperation in Industry 4.0. (Erişim: 30.08.2018), <https://www.festo.com/group/en/cms/12690.htm>
- Badawi, H., Dong, H., & El Saddika, A. (2017). Mobile cloud-based physical activity advisory system using biofeedback sensors. *Future Generation Computer Systems*, 66, 59-70.
- Bagheri, B., Yang S., Kao, H. A., & Lee, J. (2015). Cyber-physical systems architecture for selfaware machines in industry 4.0 environment. *IFAC-PapersOnLine*, 48(3), 1622-1627.

- Baheti, R., & Gill, H. (2011). Cyber-physical systems. *The impact of control technology*, 12, 161-166.
- Baygin, M., Yetis, H., Karakose, M., & Akin, E. (2016). An effect analysis of industry 4.0 to higher education. *15th International Conference on Information Technology Based Higher Education and Training (ITHET)*, July 10-12, 2017, Ohrid, Macedonia.
- Bellini, P., Bruno, I., Cenni, D., & Nesi, P. (2017). Managing cloud via smart cloud engine and knowledge base. *IEEE 8th International Conference on Cloud Computing*, 27 June-2 July 2015, New York, USA.
- Biral, A., Centenaro, M., Zanella, A., Vangelista, L., & Zorzi, M. (2015). The challenges of M2M massive access in wireless cellular networks. *Digital Communications and Networks*, 1(1), 1-19.
- Bourke, R., & Mentis, M. (2014). An assessment framework for inclusive education: integrating assessment approaches. *Assesment in Education*, 21(4), 384-397.
- Chen, T., & Chiu, M. (2017). Development of a cloud-based factory simulation system for enabling ubiquitous factory simulation. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 45, 133-143.
- Elmangousha, A., Coricib, A., Steinkeb, R., Coricib, M., & Magedanz, T. (2015). A framework for handling heterogeneous M2M traffic. *Procedia Computer Science*, 63, 112-119.
- ENTOC (2017). *Behaviour models of components for virtual commissioning*. (Erişim: 30.08.2018), <https://www.festo.com/group/en/cms/12827.htm>
- Erol, S., Jäger, A., Hold P., Ott, K., & Sihm, W. (2016). Tangible industry 4.0: a scenario-based approach to learning for the future of production. *Procedia CIRP*, 54, 13-18.
- Fallera, C., & Feldmüllera, D. (2015). Industry 4.0 learning factory for regional SMEs. *The 5th Conference on Learning Factories*, 32, 88-91.
- Filippi, S., & Barattin, D. (2012). Classification and selection of prototyping activities for interaction design. *Intelligent Information Management*, 4, 147-156.
- Foehr, M., Vollmar, J., Calà, A., Leitão, P., Karnouskos, S., & Colombo, A., W. (2017). Engineering of next generation cyber-physical automation system architectures. In *MultiDisciplinary Engineering for Cyber-Physical Production Systems*, 185-206. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56345-9_8.
- Forti, T., & Munteanub, V. (2017). Topics in cloud incident management. *Future Generation Computer Systems*, 72, 163-164.
- Giasiranis, S., & Sofos, L. (2016). Production and evaluation of educational material using augmented reality for teaching the module of "Representation of the information on computers" in junior high school. *Creative Education*, 7, 1270-1291.
- Higashino, W., Capretz, M., & Bittencourt, L. (2017). CEPsim: Modelling and simulation of complex event processing systems in cloud environments. *Future Generation Computer Systems*, 65, 122-139.
- I4MTS (2016). *From Industry 4.0 to Digitising Manufacturing An End User Perspective*. (Erişim: 30.08.2018), <http://www.the-mtc.org/pdf/Industry-4-Report-2016-e.pdf>
- Jararweha, Y., Al-Ayyoub, M., Darabseh, A., Benkhelifa, E., Vouk, M., & Rindos, A. (2017). Software defined cloud: Survey, system and evaluation. *Future Generation Computer Systems*, 58, 56-74.
- Kagermann, H., Wahlster, W., & Helbig, J. (2013). Recommendations for implementing the strategic initiative industry 4.0: Final report of the industry 4.0 working Group. *Cloud based health system, Computer Science*, 18, 989-1000.
- Koseleva, N., & Ropaite, G. (2017). Big data in building energy efficiency: understanding of big data and main challenges. *Procedia Engineering*, 172, 544-549.
- Kurth, M., & Syleyer, C. (2016). Smart factory and education, *IEEE 11th Conference on Industrial Electronics and Applications (ICIEA)*, 5-7 June 2016, Hefei, China, 110-119.
- Lee, J., Bagheri, B., & Kao, H. (2015). A cyber systems architecture for Industry 4.0 based manufacturing systems. *Manufacturing Letters*, 3, 18-23.
- Li, Z., Shen, H., Li, H., Xia, G., Gamba, P., & Zhang, L. (2017). Multi-feature combined cloud and cloud shadow detection in GaoFen-1 wide field of view imagery. *Remote Sensing of Environment*, 191, 342-358.
- MetamoFAB (2017). *Metamorphosis to intelligent and networked factory*. (Erişim: 30.08.2018), <https://www.festo.com/group/en/cms/10275.htm>
- Nawrocki, P., & Reszelewski, W. (2017). Resource usage optimization in mobile cloud computing. *Journal Computer Communications*, 99, 1-12.
- Núñez, D., Fernández, G., & Luna, J. (2017). Cloud System. *Procedia Computer Engineering*, 62, 149-164.
- Ojha, T., Misra, S., & Raghuvanshi, N. (2017). Sensing-cloud: Leveraging the benefits for agricultural applications. *Computers and Electronics in Agriculture*, 135, 96-107.
- Özkan, M., Al, A., & Yavuz, S. (2018). Uluslararası politika ekonomi açısından dördüncü sanayi-endüstri devrimi'nin etkileri ve Türkiye. *International Journal of Political Science & Urban Studies*, 6(2).
- Pan, M., & Kraft, M. (2015). Applying industry 4.0 to the Jurong Island Eco-Park. *Energy Procedia*, 75, 1536-1541.
- ParsiFAI (2017). *Intelligent foils for Industry 4.0*. (Erişim: 30.08.2018), <https://www.festo.com/group/en/cms/12002.htm>
- Peres, R., Parreira-Rocha, M., Rocha, A., Barbosa, J., Leitão, P., & Barata, J. (2016). Selection of a data exchange format for industry 4.0 manufacturing systems. In: *Industrial*

- Electronics Society*, 42nd Annual Conference of the IEEE, 23-26 Oct. 2016, Florence, Italy.
- Qin, J., Liu, Y., & Grosvenora, R. (2007). A categorical framework of manufacturing for industry 4.0 and beyond. *Virtual Production*, 52, 173-178.
- Rashid, M., Riaz, Z., Turan, E., Haskilic, V., Sunje, A., & Khan, N. (2012). Smart factory: e-business perspective of enhanced ERP in aircraft manufacturing industry. In: *Proceedings of Technology Management for Emerging Technologies (PICMET'12)*, 29 July-2 Aug. 2012, Vancouver, BC, Canada, 3262-3275.
- Rosendahl, R., Schmidt, N., Lüder, A., & Ryashentseva, D., (2016). Industry 4.0 value networks in legacy systems. In: *Emerging Technologies & Factory Automation (ETFA)*, IEEE 20th Conference on 8-11 Sept. 2015, Luxembourg.
- Ruivo, P., Oliveira, T., & Neto, M. (2014), ERP post-adoption: value impact on firm performance. In: *Information Systems and Technologies (CISTI)*, 7th Iberian Conference on 20-23 June 2012, Madrid, Spain.
- Saaty, T.L., & Niemira, M.P. (2006). A framework for making a better decision. *Research Review*, 13, 1-100.
- Schouh, G., Gartzten, T., & Marks, A. (2015). Promoting work-based learning through Industry 4.0. *CIRP Conference on Learning Factorie*, 32, 82-87.
- Schumacher, A., Erol, S., & Sihna, W. (2016). A maturity model for assessing industry 4.0 readiness and maturity of manufacturing enterprises. *Reconfigurable & Virtual Production*, 52, 161-166.
- Sharma, A., & Gupta, S. (2014). Identifying the role of ERP in enhancing operational efficiency and supply chain mobility in aircraft manufacturing industry. In: *Issues and Challenges in Intelligent Computing Techniques* International Conference on, 7-8 Feb. 2014, Ghaziabad, India, 330-333.
- Shi, Y., Lin, L., Zhou, C., Zhu, M., Xie, L., & Chai, G. (2017). A study of an assisting robot for mandible plastic surgery based on augmented reality. *Minimally Invasive Therapy and Allied Technologies*, 26(1), 23-30.
- Shrimali, R., Shah, H., & Chauhan, R. (2017). Proposed caching scheme for optimizing trade-off between freshness and energy consumption in name data networking based IoT. *Advances in Internet of Things*, 7, 11-24.
- Singh, A., & Chatterjee, K. (2017). Cloud security issues and challenges: A survey. *Journal of Network and Computer Applications*, 79, 88-115.
- SMT (2017). *Smart Factory*. (Erişim: 30.08.2018), <http://www.asm-smt.com/en/asm-smt/smart-factory>
- Sogoti (2014). Industry 4.0 report. (Erişim: 30.08.2018), <https://www.fr.sogeti.com/globalassets/global/downloads/reports/vint-research-3-the-fourth-industrial-revolution>
- Stock, T., & Seliger, G. (2016), Opportunities of sustainable manufacturing in industry 4.0. *School of Economy*, 40, 536-541.
- Strozzi, F., Colicchia, C., Creazza, A., & Noe, C. (2017). Literature review on the smart factory concept using bibliometric tools. *International Journal of Production Research*, 1-20.
- Sun, C. (2012). Application of RFID technology for logistics on internet of things. *Procedia Computer Science*, 1, 106-111.
- Tao, C., & Gao, J. (2017). On building a cloud based mobile testing infrastructure service system. *Journal of Systems and Software*, 124, 39-55.
- Tekez, E., & Taşdeviren, G. (2016). A model to assess leanness capability of enterprises, *Procedia Computer Science*, 100, 776-781.
- TUBİTAK (2016). Endüstri 4.0 yeni sanayi devrimi yol haritası, 3-4 Kasım 2016. Ankara: Tubitak.
- Tuncel, C., & Polat, A. (2016). Sectoral system of innovation and sources of technological change in machinery industry: an investigation on Turkish machinery industry. *Innovation and Business Management*, 229, 214-225.
- TUSIAD (2016). *Tusiad industry 4.0 in Turkey as an imperative for global competitiveness an emerging market perspective*. (Erişim: 23.05.2017), http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/7848_180faab86b5ec60d04ec929643ce6e45
- Vallsa, M., Calva, C., Puenteb, J., & Alonsob, A. (2017). Adjusting middleware knobs to assess scalability limits of distributed cyber-physical systems. *Computer Standards*, 51, 95-103.
- Wang, X., Zhu, Y., Ha, Y., Qui, M., Huang, T., Si, X., & Wu, J. (2017). An energy-efficient system on a programmable chip platform for cloud applications. *Journal of Systems Architecture*, 76, 117-132.
- Weyer, S., Schmitt, M., Ohmer, M., & Gorecky, D. (2015). Towards industry 4.0 - Standardization as the crucial challenge for highly modular multi-vendor. *Production Systems*, 48(3), 579-584.
- Xinga, Y., Malcolm, R., Hornera, W., El-Harama, M., & Bebbingtonb, J. (2009). A framework model for assessing sustainability impacts of urban development. *Accounting Forum*, 33(3), 209-224.
- Yusof, M., Othman, M., Omar, Y., & Yusof, M. (2013). The study on the application of business intelligence in manufacturing: A review. *IJCSI International Journal of Computer Science Issues*, 10(1), 317-324.
- Zarte, M., & Pechmann, A. (2016). Building an Industry 4.0-compliant lab environment to demonstrate connectivity between shopfloor and IT levels of an enterprise. *Industrial Electronics Society*, IECON 2016 - 42nd Annual Conference of the IEEE, 23-26 Oct. 2016, Florence, Italy.

Araştırma Makalesi • Research Article

Havayolu İle Yolcu Taşımacılığında Müşteri Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: İstanbul Hava Limanları Örneği *

Determination of the Factors That Affect Customer Satisfaction in Airline and Passenger Transportation: Istanbul Airports Example

Bayram Topal ^a, Hasan Şahin ^{b,**}, Beyza Topal ^c

^a Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, 54187, Sakarya/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-3521-4266

^b Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fak., Endüstri Mühendisliği Bölümü, 10200, Balıkesir/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-8915-000X

^c Öğr. Gör., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Adapazarı Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, 54290, Sakarya/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-7056-5611

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 06 Temmuz 2018

Düzeltilme tarihi: 10 Kasım 2018

Kabul tarihi: 14 Aralık 2018

Anahtar Kelimeler:

Havayolu,
Müşteri Memnuniyeti,
Hizmet Kalitesi,
İstatistik Analiz.

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 06, 2018

Received in revised form November 10, 2018

Accepted December 14, 2018

Keywords:

Airline,
Customer Satisfaction,
Service Quality,
Statistical Analysis.

ÖZ

Ülkemizde yakın zamana kadar havayolu ile seyahat etmek lüks bir yolculuk olarak kabul ediliyordu. Bugün artık hemen tüm vatandaşlarımızın kullandığı bir seyahat aracı haline gelmiştir. Son 15 yılda Türkiye’de 26 olan aktif havaalanı sayısının iki kattan fazla artarak 55’e ulaşmıştır. Buna paralel olarak 2002’de Türkiye geneli havalimanları iç hat yolcu sayısı 8,7 milyondan 2017 yılında 109 milyona ulaşmıştır. Son on beş yılda iç hatlarda yolcu sayısında yıllık yaklaşık %21’lik artış sağlanmıştır. Bu çalışmada Türkiye’de havayolu ile yolcu taşımacılığında algılanan hizmet kalitesinin boyutları araştırılmıştır. Türkiye’de iç ve dış hatlarda seyahat eden yolcuların yerli hava yolu şirketlerinin vermiş oldukları hizmetlerden algıladıkları hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve müşterilerin tekrar satın alma davranışına yansımaları belirlenmeye çalışılmıştır. Kalite algısı ve müşteri memnuniyetinin belirlenebilmesi için bir anket formu düzenlenmiştir. Anket çalışması Ankara ve İstanbul’daki havalimanlarından seyahat eden 406 yolcu üzerinde gerçekleştirilmiştir.

ABSTRACT

In our country traveling by airline until recently was considered a luxury journey. Traveling by air until ten or fifteen years ago was considered a luxury journey. Today it has become a travel tool used by almost all our citizens. 26 number of active airport in Turkey has been reached 55 increased more than doubled in last 15 years. Thus, while the number of domestic passengers in 2002 was 8.7 million domestic passengers, it reached 109 million in 2017. In the last 15 years the number of domestic passengers has increased by approximately 21 percent annually. In this study, dimensions of perceived service quality at passenger transport by air in turkey were investigated. In passengers traveling on domestic and international flights in turkey of the quality of the services they perceived from the quality of the services provide of national airline companies has been tried to determined customer satisfaction and reflections on customer repurchase behavior. A questionnaire form was prepared to determine the mentioned quality perception and customer satisfaction. The survey was conducted on 406 passengers traveling from airports in Ankara and Istanbul.

1. Giriş

Günümüzde hızla büyüyen ulaşım sektörü ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel olarak gelişimine katkıda

bulunan en önemli araçlardan birisidir. Deniz, kara ve hava ve demiryolu taşımacılığında oluşan ulaşım sektörü içerisinde; özellikle havayolu ulaşımı, hem ulusal hem de

* Bu çalışma, 28-29 Nisan 2018 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy (ICOMEPEP’18-Spring) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: hasansahin77@gmail.com

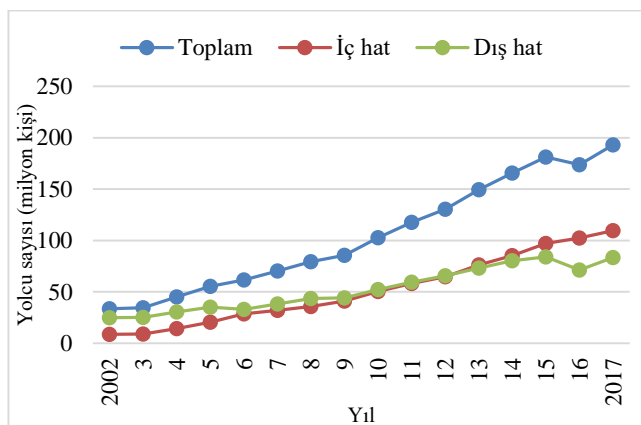
uluslararası ticareti arttırmakta, yolcuların veya eşyaların en kısa zamanda, en hızlı ve güvenilir bir şekilde ulaşımına olanak tanımaktadır. Bu imkânlarının yanında ayrıca, sosyal ve kültürel olarak da insanları birbirine yaklaştırmakta ve kültürleri kaynaştırmaktadır. Hava taşımacılığının dünyadaki bu etkileyici gelişiminden bağımsız kalamayan ülkemizde de son yıllarda hava taşımacılığı önemli mesafeler kat etmiştir. Hatta ülkemizdeki havayolu sektörü büyüme konusunda, dünya ortalamasının daha üstünde bir performans sergilemektedir. Ancak sektörde küreselleşmenin de etkisiyle rekabet çok yoğun yaşanmakta ve bu sektörde hizmet veren işletmeleri zor durumda bırakmaktadır. Bu zorlu ortamdan çıkmanın yolu ise farklılaşmaktan ve hizmet anlayışını geliştirmekten geçmektedir. Farklılaşma, hava yolu işletmelerinin sunmuş oldukları hizmetin kalitesinde, güvenlik anlayışında, ikramlarında veya yer hizmetlerinde kendisini göstermektedir.

Ülkemizde 2000 yılından öncesine kadar havayolu ile seyahat etmek lüks bir yolculuk olarak kabul ediliyordu. Ancak tüm bölgelere ulaşımı sağlayacak hava limanlarının açılması ve uçak biletlerinin makul bir seviyelere gelmiş olmasından dolayı tüm vatandaşlarımızın kullanabildiği bir seyahat aracı haline gelmiştir.

Son 15 yılda Türkiye’de 26 olan aktif havaalanı sayısı iki kattan fazla artarak 55’e ulaşmıştır. 2012 yılında iç hat yolcu sayısı 8,7 milyon iken bu sayı 2017 yılında 109 milyona, yine 2002 de dış hat yolcu sayısı 25 milyondan 2017 yılında 83,5 milyona yükselmiştir. Toplam yolcu sayısı ise 2002 yılında 33,7 milyondan 2017 yılında 193 milyona ulaşmıştır. Böylece son 15 yılda toplam havayolu yolcu sayısında yıllık ortalama %13’lük bir artış gerçekleşmiştir (TUIK, 2018; DHMİ, 2018).

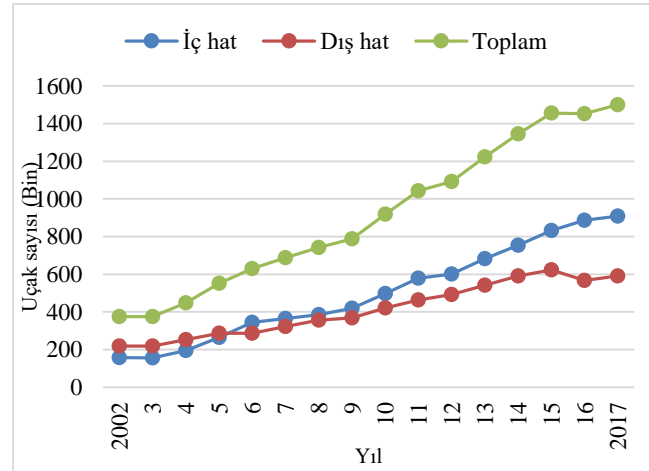
Şekil 1’deki grafikte yıllara göre yolcu trafiğinin değişimi gösterilmiştir. Grafikte 2016 yılı haricinde yolcu trafiğinin sürekli bir artış içinde olduğu görülmektedir. Aynı grafikte iç hat yolcu trafiğinin, dış hat yolcu trafiğini geçtiği de görülmektedir. Bunda Türkiye’nin çoğu yerine hava yolu ile ulaşımın ve bilet fiyatlarının makul seviyelere gelmesinin etkisi büyüktür.

Şekil 1. Türkiye Geneli Havalimanları Yolcu Grafiği (2002-2017)

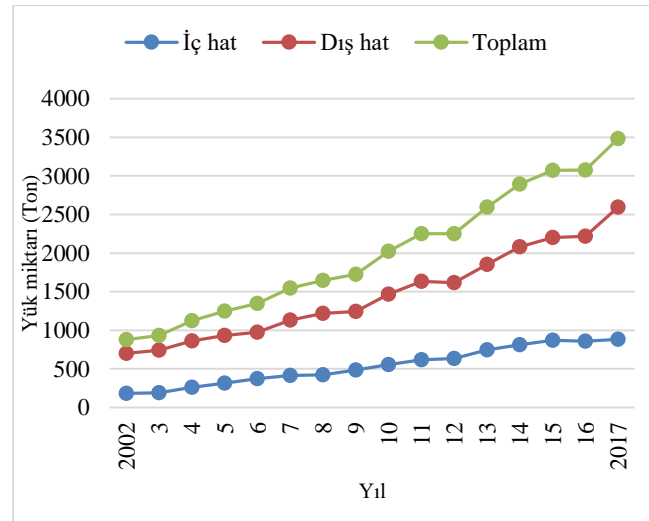

Şekil 2’deki grafikte yıllara göre uçuş sayıları gösterilmiştir. Grafikte özellikle iç hat trafiğinin dış hatlara göre daha hızlı bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Şekil 2. Türkiye Geneli Havalimanları Uçak Grafiği (2002-2017)

Şekil 3. Türkiye Geneli Havalimanları Yük Taşımacılığı (Kargo+Posta+Bagaj) Grafiği (2002-2017)

Şekil 3’te Türkiye’deki havalimanlarından yük taşımacılığı ile ilgili (bagaj, kargo, posta) grafik verilmiştir. Grafikten görüleceği üzere özellikle dış hatlar yük taşımacılığı yıllara göre önemli bir artış göstermektedir.

Türkiye’de mevcut sivil hava trafiğine açık havalimanları Tablo 1’de listelenmiştir. Tablodan ülkemizin hemen tüm bölgelerine ulaşımı sağlayacak hava limanı potansiyelinin olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye'de Sivil Hava Trafikğine Açık Havalimanları

No	Havalimanı Adı	No	Havalimanı Adı
1	İstanbul Atatürk Havalimanı	29	Erzincan Havalimanı
2	İstanbul Sabiha Gökçen Havalimanı 1	30	Eskişehir Hasan Polatkan Havalimanı ³
3	Ankara Esenboğa Havalimanı	31	Hatay Havalimanı
4	İzmir Adnan Menderes Havalimanı	32	Iğdır Havalimanı
5	Antalya Havalimanı	33	Kahramanmaraş Havalimanı
6	Gazipaşa Alanya Havalimanı 2	34	Kars Harakani Havalimanı
7	Muğla Dalaman Havalimanı	35	Kastamonu Havalimanı
8	Muğla Milas-Bodrum Havalimanı	36	Kayseri Havalimanı
9	Adana Havalimanı	37	Kocaeli Cengiz Topel Havalimanı
10	Trabzon Havalimanı	38	Konya Havalimanı
11	Isparta Süleyman Demirel Havalimanı	39	Malatya Havalimanı
12	Kapadokya Havalimanı	40	Mardin Havalimanı
13	Erzurum Havalimanı	41	Muş Havalimanı
14	Gaziantep Havalimanı	42	Samsun Çarşamba Havalimanı
15	Adıyaman Havalimanı	43	Siirt Havalimanı
16	Ağrı Ahmed-i Hani Havalimanı	44	Sinop Havalimanı
17	Aydın Çıldır Havalimanı 2	45	Sivas Nuri Demirağ Havalimanı
18	Amasya Merzifon Havalimanı	46	Şanlıurfa GAP Havalimanı
19	Balıkesir Koca Seyit Havalimanı	47	Şırnak Şerafettin Elçi Havalimanı
20	Balıkesir Merkez Havalimanı	48	Tekirdağ Çorlu Havalimanı
21	Batman Havalimanı	49	Tokat Havalimanı
22	Bingöl Havalimanı	50	Uşak Havalimanı
23	Bursa Yenişehir Havalimanı	51	Van Ferit Melen Havalimanı
24	Çanakkale Havalimanı	52	Zafer Havalimanı 2
25	Çanakkale Gökçeada Havalimanı	53	Zonguldak Çaycuma Havalimanı 2
26	Denizli Çardak Havalimanı	54	Ordu-Giresun Havalimanı
27	Diyarbakır Havalimanı	55	Hakkâri Yüksekova Selahaddin Eyyubi Havalimanı
28	Elazığ Havalimanı		

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, 2018

Not: 1 Savunma Sanayi Müsteşarlığı denetiminde özel şirket tarafından işletilmektedir. 2 DHMİ denetimli özel şirket tarafından işletilmektedir. 3 Eskişehir Anadolu Üniversitesi SHYO tarafından işletilmektedir.

2. Literatür İncelemesi

Fiziksel olmayan bir ürün olarak kabul edilen hizmet, bir ücret ve menfaat karşılığı üretilmekte olup, stoklanamama, depolanamama, eş zamanlılık gerektiren, verene alanın etkileşim içinde olduğu ve anında tüketilme özelliklerine sahiptir (Canöz, 2017). İnsanların, yükün, postanın, yer ve zaman faydası sağlayacak şekilde bir hava aracı ile havadan yer değiştirmesi olarak tanımlanan havayolu taşımacılığı da çeşitli hizmetlerden oluşan bir süreçtir. Bunlar; uçak bakım, tamir, onarım, yer hizmetleri, ikram ile ilgili hizmetler, güvenlik hizmetleri, rezervasyon vb. hizmetleri kapsamaktadır (Gerede 2015). Havayolu taşımacılığı hizmetleri uçuş öncesi, uçuş sırası ve uçuş sonrası olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Uçuş öncesi; müşterinin havayolu hizmetiyle ilgili bilgi talep etmesiyle başlamakta, satın alma kararını vermesi, ödemeyi yapması ve bileti satın almasıyla devam etmektedir. Daha sonra müşterinin havaalanına gelmesi, havaalanı işletmesinden hizmeti alması, bagaj ve bilet işlemlerini tamamlaması, güvenlik, pasaport ve gümrük işlemleri ve sonrasında uçağa binmesi ile sona erer. Uçuş sırasında kabin hizmeti alması, uçuş sonrasında ise; uçaktan ayrılıp, bagajlarını alması ve en sonunda havaalanından ayrılması ile hizmet tamamlanmaktadır (Gerede 2015).

Havacılık sektörü hizmet sektörünün önemli dallarından biridir. Sektör hem ulusal hem de uluslararası düzeyde öneme sahiptir (Kasper vd., 1999). Uçak yolculuğu bir dönem oldukça maliyetli olması sebebi ile lüks olarak görülmekte ve nispeten az sayıda insan tarafından tercih edilmekte idi. Son yıllarda bilet fiyatlarındaki düşüşle birlikte havayolu ulaşımına olan talepte ciddi artışlar meydana gelmiştir. Hava yolu taşımacılığı ile ilgili olarak getirilen yeni düzenlemelerle birlikte hizmet sunan firma sayısı da artmıştır. Bu durum yeni havayolu şirketlerinin iç hatlarda hizmet sunmasına, mevcut firmaların yeni hatlar açmasına ve uçuş olan yerlere yönelik sefer sayılarını arttırmalarına sebep olmuştur. (Yaylalı ve Dilek, 2009). Havayolu yolcularının havayolu işletmelerini tercih nedenlerini ve hizmetlerden memnuniyetlerini etkileyen faktörleri belirlemek için birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Tuncer ve Gavcar (2014), havalimanı terminal hizmet kalitesini etkileyen faktörleri belirlemişlerdir. Suhartanto ve Noor (2012), 400 kişi üzerinde yaptıkları çalışmada havayolu müşteri memnuniyetinde hizmet kalitesi ve fiyatın rolünü araştırmışlardır. Veri analizinin sonuçları, genel olarak, tam hizmet havayolu müşterilerinin, düşük maliyetli havayolu şirketlerinin müşterilerine göre memnuniyet düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermiştir. Gambo (2016), Nijerya'da iç hat yolcuları arasında havayolu hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 400 kişi üzerindeki yaptıkları araştırmada dört hizmet kalitesi özelliği (uçuş içi hizmetler, güvenilirlik, yanıt verme ve bagaj taşıma hizmetleri) ile müşteri memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Yayar ve Tekin (2015), havayolu seyahatleri sürecinde

bireylerin firma tercihinde hangi faktörlerin etkili olduğunu ve bu faktörlerin nasıl bir etki yarattığını Çoklu Logit Modeli ile araştırmışlardır.

Korkmaz vd. (2015), Türkiye’de havayollarında algılanan hizmet kalitesinin boyutlarını araştırmışlar, iç hatlarda seyahat eden yolcuların algıladıkları hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve müşterilerin tekrar satın alma davranışına olan etkisini incelemişlerdir. Ringle, Sarstedt, ve Zimmermann (2011), havayolu yolcularından toplanan verilere yapısal eşitlik modellemesi uygulamışlar ve algılanan güvenliğin genel müşteri memnuniyetinin derecesini açıklayabilecek en önemli faktörlerden biri olduğunu ortaya koymuşlardır. Eğlence amaçlı seyahat edenlerin iş için seyahat yapanlara göre güvenlik algısını daha öne çıkardıkları görülmüştür. Canöz (2017), web sayfaları üzerinden yaptığı bu araştırmada, hava yolu işletmelerinin hizmet anlayışlarını kurumsal web sayfalarına yansıtıklarını görmüştür. Firmaların hizmet anlayışı çerçevesinde en fazla hizmet sunumu, uçuş noktası çeşitliliği, güvenli ve zamanında uçuş hususlarında kendileriyle ilgili bilgilere yer verdiklerini değerlendirmiştir.

Küçükönel ve Korul (2009), havayolu sektörünün, geniş bir yelpazede faaliyetlerini sürdürdüğü ve aynı sahada birden fazla havayolu ve havacılık dışı işletmeler ile rekabet içerisinde olduğunu bu sebeple öncelikle emniyet, yüksek kalite ve güvenilirlik konularına büyük önem verilmesi gerektiğini belirlemişlerdir. Atalık (2009), sık uçan yolcu programlarında sunulan ödüllerin müşteri bağlılığı üzerine etkisini Türk Hava Yolları firmasında araştırmıştır. Aktepe ve Şahbaz (2010), Ankara ilinde yaptıkları çalışmada Türkiye’nin en büyük beş havayolu işletmesinin marka değeri unsurlarını incelemişlerdir. Yıldız ve Erdil (2013), Sabiha Gökçen ve Atatürk Havalimanında faaliyet gösteren havayolu şirketlerinin yolcuları ile yaptıkları çalışmada, yolcuların havayollarından aldıkları hizmetlerden memnuniyetlerini Servqual ve Servperf ölçekleriyle açıklamış ve THY ortalamalarının diğer havayollarına göre daha yüksek çıktığını tespit etmişlerdir.

Okumuş ve Asıl (2007), havayolu taşımacılığında yerli ve yabancı yolcuların memnuniyet düzeylerine göre beklentilerini incelenmiş ve yerli yolcuların hizmette somut unsurlara yabancı yolcuların ise soyut unsurlara daha fazla önem verdiklerini saptamışlardır. Park (2007), yolcuların bilet satın alırken etkilendikleri ölçütleri belirlemeye çalışmıştır. Çelikkol vd. (2012), müşterilerin tercihlerine neden olan ve memnun olmalarını sağlayan faktörleri belirlemişlerdir.

Çırpın ve Kurt (2016), havayolu taşımacılığı hizmeti sunan bir firmanın hizmet kalitesi boyutlarının müşteri memnuniyetine olan etkisinin araştırdıkları çalışmalarında müşteri beklentilerinin %86,8 oranında karşılandığını, müşteri memnuniyetine en fazla etki eden faktörün ise güvenilirlik olduğunu tespit etmişlerdir. Yaylalı ve Dilek (2009), Erzurum’da yolcuların havayolu ulaşım tercihlerini etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Gürses (2006),

havayolu işletmeciliğinde müşteri tercihlerini etkileyen faktörler ve yerli yolculara yönelik bir araştırma yapmıştır. Erkeyman (2013), uçuş aksaklıkları probleminin çözümü için bilgi tabanlı karar destek sistemi önermiş ve bu yaklaşım için bir yazılım geliştirmiştir.

Clemes vd. (2008), uluslararası hava yolculuğunda yolcu memnuniyetini ve davranışsal niyetlerini etkileyen faktörleri araştırmışlardır. Hussain vd. (2015), Dubai merkezli bir havayolu şirketinin hizmet kalitesi, hizmet sağlayıcı imajı, müşteri beklentileri, algılanan değer, müşteri memnuniyeti ve marka sadakati arasındaki bağlantılarını incelemişlerdir. Leong vd. (2015), SERVPERF’in müşteri memnuniyeti ve sadakat üzerindeki etkilerini yapısal eşitlik modeli-yapay sinir ağları üzerinden öngörücü bir analitik yaklaşım ile incelemiştir. Wu ve Cheng (2013), havayolu endüstrisi için kapsamlı ve sektöre özel hizmet kalitesi modeli sunmuşlardır. Jiang (2013), Asya ve Okyanusya’ya odaklanan uzun mesafeli düşük maliyetli uçaklarda seyahat eden yolcuların belirli bir havayolu seçme nedenlerini araştırmışlardır.

Jiang ve Zhang (2016), Çin’in iç pazarındaki dört ana havayolu şirketinin hizmet kalitesini araştırmış ve hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki bağlantıyı ve havayolu şirketlerinin mevcut yolcuları elinde bulundurabileceği koşulları incelemişlerdir. Wong ve Musa (2011), Malezya’daki Malezya havayolları (tam hizmet havayolları) ve Air Asia (düşük maliyetli havayolları) arasındaki marka memnuniyetindeki farklılıkları incelemişlerdir. Chen vd. (2014), havalimanlarında yeniliğin müşteri memnuniyeti ve müşteri değerine olan etkisini araştırmışlardır. Shanka (2012), havayolu hizmet kalitesi, yolcu memnuniyeti ve Etiyopya Havayolları’na bağlılık arasındaki ilişkiyi SERVQUAL modeli ile ölçmüşlerdir. Cunningham vd. (2002), ABD ve Koreli müşterilerin, havayolu hizmeti kalitesine yönelik algılarını, SERVPERF ve endüstriye dayalı önlemler ve havayolu tercihinde yer alan risk algılarını karşılaştırmışlardır.

Archana ve Subha (2012), yolcuların hava yolu taşımacılığındaki memnuniyeti üzerindeki hizmet kalitesi etkilerini incelemişlerdir. Namukasa (2013), havayolu hizmet kalitesinin yolcu memnuniyeti ve sadakati üzerindeki etkisini incelemiştir. Morash ve Ozment (1994), ABD iç hat yolcu havayolu sektöründe uçuş faaliyetleri, yer desteği gibi çevresel hizmetler ve hizmet sunum ortamı gibi temel hizmetlerden oluşan faktörler açısından hizmet kalitesini incelemişlerdir. Truitt ve Haynes (1994), Amerika Birleşik Devletleri’nde bölgesel havayolu sektöründe verimlilik ve kalite konularını ele almışlardır. Chou vd. (2011), hava yolu hizmet kalitesini değerlendirmek için bulanık ağırlıklı SERVQUAL modeli kullanarak Tayvan havayolunda bir durum çalışması gerçekleştirmişlerdir. Huang (2010), hava yolu yolcularının karar verme süreçlerini hizmet değeri, havayolu hizmet kalitesi, memnuniyeti, algılanan özveri ve davranışsal niyetleri göz önünde bulunduran kavramsal bir modeli test ederek incelemiştir.

3. Uygulama

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Dünyada ve ülkemizde hızla gelişen sektörlerin başında havacılık sektörü yer almaktadır. Havacılık endüstrisi dünyanın hemen her tarafında insanlığa hizmet etmekte ve dolayısıyla ekonomik sisteme de önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Havacılığın gelişimi teknolojiadaki ilerlemeyle doğru orantılı olup geliştirilen teknolojinin uygulamaya dönüştürülmesiyle her geçen gün ivme kazanmaktadır (Erkayman, 2013).

Bu çalışmada Türkiye’de havayolu ile yolcu taşımacılığında algılanan hizmet kalitesinin boyutları araştırılmıştır. Türkiye’de iç ve dış hatlarda seyahat eden yolcuların yerli hava yolu şirketlerinin vermiş oldukları hizmetlerden algıladıkları hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve müşterilerin tekrar satın alma davranışına yansımaları

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	% Frekans	Medeni hal	Frekans	% Frekans
Kadın	176	44,3	Bekâr	168	42,0
Erkek	216	55,7	Evlî-Çocuksuz	103	25,8
Toplam	388	100	Evlî çocuklu	129	32,3
Yaş	Frekans	% Frekans	Toplam	Frekans	% Frekans
20 den az	45	11,3	Meslek	72	18,3
20-25	71	17,8	Öğrenci	140	35,5
25-30	65	16,3	İşçi	43	10,9
30-35	104	26,0	Serbest	53	13,5
35-40	62	15,5	Esnaf	19	4,8
40 dan çok	53	13,3	Ev hanımı	32	8,1
Toplam	400	100	Mühendis	20	5,1
Havayolu	Frekans	% Frekans	Emekli	15	3,8
THY	100	25,0	Toplam	394	100
PEGASUS	164	41,0	Seyahat sebebi	Frekans	% Frekans
ONURAIR	60	15,0	İş	117	29,3
ATLAS	52	13,0	Tatil	224	56,0
DİĞER	24	6,0	Diğer	59	14,8
Toplam	400	100	Total	400	100,0
Eğitim	Frekans	% Frekans	Meslek	Frekans	% Frekans
İlk orta	38	9,5	Öğrenci	72	18,3
Lise	111	27,8	Memur	140	35,5
Ön lisans-lisans	166	41,5	İşçi	43	10,9
Lisansüstü	85	21,3	Serbest	53	13,5
Toplam	400	100	Esnaf	19	4,8
Gelir sınıfı	Frekans	% Frekans	Ev hanımı	32	8,1
Çok düşük	77	21,8	Mühendis	20	5,1
Düşük	96	27,2	Emekli	15	3,8
Orta	81	22,9	Toplam	394	100
Yüksek	63	17,8	Seyahat yönü	Frekans	% Frekans
Çok yüksek	36	10,2	Yurt içi	298	74,5
Toplam	353	100,0	Yurt dışı	102	25,5
Uçuş Sınıfı	Frekans	% Frekans	Toplam	400	100
Ekonomi	312	78			
Business	88	22			
Toplam	400	100			

Ankete katılanların %44,3’ü kadın, %55,7’si erkek, %42 si bekâr, %58’i evlidir. Eğitim düzeyi olarak ön lisans ve lisans mezunları %41,5, %27,8’i ise lise mezunudur. Memurlar

belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca müşterilerin demografik özellikleri ve algıladıkları hizmet kalitesi ilişkisi ortaya konmuştur. Sözü edilen kalite algısı ve müşteri memnuniyetinin belirlenebilmesi için literatürdeki mevcut çalışmalardan (Korkmaz, 2013) elde edilen bir anket çalışması esas alınmıştır. Anketteki soruların 10 tanesi yolcunun demografik özelliklerini, 34 soru ise memnuniyet algısını ölçmeye yöneliktir. Anket çalışması Ankara ve İstanbul’daki havalimanlarından seyahat eden 406 yolcu üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ancak eksik ve hatalı altı anket verisi araştırmadan çıkartılarak 400 ankette elde edilen verilerle analizler gerçekleştirilmiştir.

3.2. Ankete Katılan Kişilerin Demografik Özelliklerinin Dağılımı

Tablo 2’de havayolu ile seyahat eden ve ankete katılan 400 kişinin demografik özellikleri özetlenmiştir.

ankete katılanların %35,5 gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Katılımcıların %49’u düşük-çok düşük gelire sahipken, %60,1’i 25-40 yaş grubu kişiler

oluşturmaktadır. Ankete katılan yolcuların %45'i Pegasus'u tercih ederken, %78'i ekonomi sınıfını tercih etmiştir. Katılımcıların %74,5 gibi önemli bir kısmı yurt içi seyahat yapan kişilerden oluşmaktadır.

3.3. Anketin Yeterlilik Geçerlilik ve Güvenilirliği

Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) %5 anlam düzeyinde sonsuz bir kütleden seçilmesi gereken asgari örneklem hacminin 384 olması gerektiğini belirtmiştir. Araştırmamızda 400 birimlik bir örnek hacmi ile çalışılması sebebiyle örneklemin yeterli büyüklükte olduğu ifade edilebilir. Yapılan anketin iç tutarlılığı için Cronbach alfa katsayısı 0,854 olarak hesaplanmış olup anketin yeterince güvenilir olduğu anlaşılmıştır. Hotelling's T2 istatistiği ($T_2 = 425,7$; olasılık=0,000) olarak hesaplanmış olup suru ortalamalarının eşit olmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuca göre ankete katılan kişiler soruları aynı şekilde anlamamışlardır.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Soru	N	Ortalama	Std. Sapma
Çalışanların Davranışları Güven Veriyor.	400	3,7125	1,67387
Çalışanlar Nazik Ve Güler Yüzlüdür.	400	2,4325	1,36935
Çalışanların İş Bilgisi Yeterlidir.	400	3,6075	1,27574
Çalışanların Yabancı Dil Seviyesi Yeterlidir.	400	2,5250	1,26228
Bekleme Salonları Yeterli Ve Konforludur.	400	2,8175	1,21980
Yemekler Lezzetli Ve Çeşitleri Yeterlidir.	400	3,5125	1,02834
Uçuş Eğlence Programları Yeterlidir.	400	2,7500	1,20046
Uçuş Sırasında Gazete Ve Dergiler Yeterlidir.	400	3,5350	1,10536
Battaniye Yastık Hizmeti Yeterlidir.	400	3,0125	1,27334
Çağrı Merkezi Hizmetleri Memnuniyet Vericidir.	400	3,5825	1,06585
Web Sitesinin Kullanımı Kolaydır.	400	3,0300	1,23812
Web Sitesi İçeriği Yeterlidir.	400	3,5375	1,08699
Online Check İn İşlemleri Kolaydır.	400	2,8975	1,28105
İhtiyaç Durumunda Uçağa Biniş Önceliği Sağlanır.	400	3,5700	1,09228
Beklenmedik Durumlarda Çalışanların Yaklaşımları Olumludur.	400	3,3775	1,20358
Çalışanlar Yardım Etme İsteği İçerisindedir.	400	3,1275	1,21653
Uçuş Sırasında Yapılan Anonslar Yeterlidir.	400	3,3450	1,20815
Uçağın Kalkışı Varışı Zamanındadır.	400	2,9150	1,24162
Verdiğim Ücret Beklentilerimi Karşılar	400	3,9250	1,00094
Kabin İçi Temiz Konforludur.	400	2,7475	1,28564
Tuvaletler Temizdir.	400	3,5650	1,15504
Gecikme Ve İptallerin Oluş Sıklığı Azdır.	400	2,9125	1,27629
Uçuşlar Uygun Saatte Yapılır.	400	3,5250	1,16738
Uçuşlar Beklenen Sıklıktadır.	400	2,9975	1,29487
Aktarmasız Uçuşlar Yeterlidir.	400	3,5175	1,22615
Geciken Yolculara Yeterli Tolerans Gösterilir.	400	2,9025	1,32377
Yolculara Özel İlgi Gösterilir.	400	3,5900	1,20230
Çocuklu Ailelere Ve Yaşlılara Yardım Edilir.	400	2,8450	1,29428
Sorunlu Bagaj İşlemlerinde Yapılan İşlemler Yeterlidir.	400	3,6250	1,15876
Çalışanların Görünüşü Kurumsal İmaj Yansıtıyor.	400	2,8775	1,36827
Uçağın Dış Görünüşü İşletmemenin İmajını Yansıtıyor.	400	3,5925	1,21867
Genel Olarak Uçuştan Memnun Kaldım	400	2,7575	1,33910
Seyahatlerimde Tekrar Aynı Havayolu Şirketini Tercih Ederim	400	3,6325	1,09336

Ankete katılan kişiler en düşük puanı "Çalışanlar Nazik ve Güler Yüzlüdür" yargısına vermişlerdir. Havayolu ile seyahat edenlerin hava yolu çalışanlarının müşterilere

Ölçeğin toplana birlik özelliğine göre hazırlanıp hazırlanmadığını test etmek için Tukey'in nonadditivity testi yapılmış $F = 217,1$ bulunmuş olup olasılığı= 0,000 olduğu görülmüştür. Buna göre ölçeğin toplanabilir özellikte olduğu anlaşılmıştır.

4. Bulgular ve Analizler

Araştırmaya katılan kişilerin havayolu hizmet kalitesi ile ilgili duygu ve düşünceleri istatistik tekniklerle analiz edilmiş ve sonuçlar aşağıda özetlenmiştir.

4.1. Betimleyici İstatistikler

Yolcuların havayolu hizmet kalitesi ile ilgili görüş ve düşüncelerini ölçmek için 33 soru yöneltilmiş ve sorulara verilen puanların ortalama ve sapmaları Tablo 3'te verilmiştir.

yeterince nazik ve güler yüzlü davranmadıkları kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan aynı kişiler en yüksek puanı "Verdiğim Ücret Beklentilerimi Karşılar" yargısına

vermişlerdir. Şu halde müşteriler en çok ücret hizmet dengesinden memnun kalmaktadırlar. Yukarıdaki tablodan yolcular bunlar dışında çalışanların yabancı dil seviyesinden, kabin içi temizlik ve konfordan ve eğlence programlarından yeterince memnun olmadıklarını ifade etmektedirler. Yolcuların çalışanların davranışından, Bagaj işlemlerinden ve çalışanların iş bilgisinden de memnun oldukları anlaşılmaktadır.

4.2. Araştırmanın Hipotezleri

Hipotez testine geçmeden önce verilerin normal dağılım gösterip göstermediği araştırılmış tüm değişkenlerin normal dağılmadığı görülmüştür. Verileri çeşitli dönüşüm yöntemleri kullanarak normalleştirme de mümkün olmamıştır. Bu sebeple hipotezlere parametrik olmayan testler uygulanmıştır. Çalışmada aşağıdaki hipotezler test edilmiştir. Ölçeğin toplanabilirlik özelliğine sahip olması sebebiyle tüm testler madde toplamları üzerinden yapılmıştır.

H1: Cinsiyetin havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H2: Uçuş sınıfının havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H3: Uçuş yönünün havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H4: Yolcunun yaşının havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H5: Medeni durumun havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H6: Eğitim seviyesinin havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H7: Mesleğin havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H8: Gelir düzeyinin havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H9: Seyahat sebebinin havayolu memnuniyet algısı üzerinde etkisi vardır

H10: Yolcuların memnuniyet algısı havayolu şirketlerine göre farklılık göstermektedir.

4.3. Mann Whitney U Testi

Mann Whitney U testi iki grup arasındaki farkı araştırmak için kullanılan parametrik olmayan bir testtir. Bu kısımda ilk 3 hipotez Mann Whitney U testi ile araştırılmıştır.

Tablo 4. Mann Whitney U Testi

Hipotez		N	Mean Rank	Sum of Ranks	Mann Whitney U	Olasılık
H1 Cinsiyet	Kadın	172	179,81	30927,50	16049,5	0,021*
	Erkek	216	206,20	44538,50		
H2 Uçuş sınıfı	Ekonomi	312	219,86	68597,50	7686,5	0,000***
	Business	88	131,85	11602,50		
H3 Uçuş yönü	Yurtiçi	298	216,85	64622,00	10325	0,000***
	Yurtdışı	102	152,73	15578,00		

*, %5 ve ***, %0,1 anlam düzeyinde önemli

H1 hipotezi %5, H2 ve H3 hipotezi %0,1 anlam düzeyinde önemli bulunmuştur. Buna göre havayolu ile seyahat eden yolcuların cinsiyete, uçuş sınıfı ve uçuş yönüne göre farklı bir memnuniyet algısına sahip olduğu söylenebilir. Yapılan analizlere göre erkeklerin kadınlara göre, ekonomi sınıfında yolculuk yapanların "business" sınıfta yolculuk yapanlara göre, yurtiçi seyahat edenlerin yurtdışı seyahat edenlere göre daha yüksek bir memnuniyet algısına sahip olduğu saptanmıştır.

4.4. Kruskal Wallis H testi

4-10. hipotezler grup sayısı 2'den fazla olduğu için varyans analizinin parametrik olmayan yaklaşımı olan Kruskal Wallis H istatistiği ile test edilmiştir. Sonuçlar Tablo 5'de özetlenmiştir.

Kruskal Wallis H testine göre meslek ve gelir sınıflarına göre havayolu yolcu memnuniyeti algısının farklı olduğu görülmüştür. Mesleklere göre hava yolu hizmetlerinden memnuniyeti en düşük grubun mühendisler, en yüksek grubun ev hanımları olduğu görülmüştür. Bu sonuç mesleki kariyerin yüksek olmasının beklentinin de yüksek olmasına

sebepe olduğuna işaret etmektedir. Gelir düzeyleri için bakıldığında gelir seviyesi düşük olan grubun memnuniyet düzeyinin yüksek, gelir düzeyi yüksek olan grubun ise düşük memnuniyet algısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Gelir seviyesi düşük iken insanlar aza kanaat getirirken, gelir arttıkça tatminsizlikler ve beklentiler de artmaktadır. Yaş, medeni hal, eğitim seviyesi, seyahat sebebi, havayolu firması faktörlerinin memnuniyet düzeyleri üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı anlaşılmıştır.

Tablo 5. Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Hipotez	Yaş sınıfı	N	Sıra ortalaması	Ki-kare	Serbestlik der.	Olasılık
H4 Yaş	20 den az	45	221,73	4,91	5	0,427
	20-25	71	210,71			
	25-30	65	192,89			
	30-35	104	185,23			
	35-40	62	196,09			
H5 Medeni hal	40 dan çok	53	213,25	1,044	2	0,593
	Bekâr	168	202,64			
	Evli-Çocuksuz	103	207,21			
H6 Eğitim	Evli çocuklu	129	192,36	5,936	3	0,115
	İlk orta	38	222,74			
	Lise	111	215,81			
	Ön lisans-lisans	166	194,58			
H7 Meslek	Lisansüstü	85	182,14	19,052	7	0,008**
	Öğrenci	72	223,79			
	Memur	140	179,34			
	İşçi	43	202,17			
	Serbest	53	191,54			
	Esnaf	19	199,26			
	Ev hanımı	32	238,06			
	Mühendis	20	138,30			
	Emekli	15	238,63			
H8 Gelir	Çok düşük	77	209,77	35,19	4	0,000***
	Düşük	96	207,52			
	Orta	81	151,23			
	Yüksek	63	130,74			
H9 Seyahat Sebebi	Çok yüksek	36	164,49	4,3	2	0,116
	İş	117	199,57			
	Tatil	224	193,57			
H10 Havayolu	Diğer	59	228,64	5,83	4	0,212
	THY	100	176,72			
	Pegasus	164	208,15			
	Onurair	60	204,96			
	Atlas	52	209,45			
	Diğer	24	216,75			

5. Sonuç ve Öneriler

Tüm sektörlerde olduğu gibi sivil havacılık sektöründe de artan küresel rekabet ve gelişen hizmet farklılaşması ve sunumu, havayolu işletmelerinin müşteri memnuniyetini geliştirebilmeleri için hizmet kalitesini önemli bir etken durumuna getirmiştir. Ülkemizde son yıllarda hızla artan havayolu yolcu sayısı ile birlikte pazara yeni şirketlerin girmesi ve mevcut şirketlerin gelişme politikaları yürütmesi beraberinde bu sektörde rekabetin artmasına ve yolcu profilinin değişmesine neden olmuştur. Havayolu bugün artık hemen tüm vatandaşlarımızın kullandığı bir seyahat aracı haline gelmiştir. Bunda hemen her ile açılan havaalanı ve uçak biletlerinin makul bir seviyeye gelmiş olmasının önemli bir etkisi vardır.

Çalışmamızda havayolu ile seyahat eden ve yerli havayolu şirketlerini tercih eden yolcuların aldıkları hizmetlerden memnuniyet durumları ölçülmeye çalışılmıştır. Ankete katılan kişiler en düşük puanı “Çalışanlar Nazik Ve Güler

Yüzlüdür” yargısına, en yüksek puanı ise “Verdiğim Ücret Beklentilerimi Karşılar” yargısına vermişlerdir. Bu durum müşterilerin çalışanlardan beklediği ilgiyi görmediklerine işaret etmektedir. Ancak verdikleri ücretin de karşılığını aldıklarını düşünmektedirler. Çalışmadaki sonuçlardan yola çıkarak, havayolu ile seyahat eden yolcuların cinsiyete, uçuş sınıfı ve uçuş yönüne göre farklı bir memnuniyet algısının olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerin kadınlara göre, ekonomi sınıfında yolculuk yapanların Business sınıfta yolculuk yapanlara göre, Yurtiçi seyahat edenlerin yurtdışı seyahat edenlere göre daha yüksek bir memnuniyet algısına sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca yapılan çalışmada meslek ve gelir sınıflarına göre havayolu yolcu memnuniyetinin farklılık gösterdiği saptanmıştır. Mesleklere göre memnuniyeti en düşük grubun mühendisler, en yüksek grubun ev hanımların olduğu görülmüştür. Gelir durumu açısından genel olarak düşük gelire sahip müşterilerin yüksek, yüksek gelire sahip müşterilerin düşük bir memnuniyet algısına sahip oldukları belirlenmiştir.

Bu çalışmada hava yolu taşımacılığında müşteri memnuniyeti algısını ölçümü sadece yerli havayolu şirketleri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın devamı olarak yerli şirketlerin yanı sıra yabancı şirketleri de araştırma kapsamına alarak karşılaştırmalı bir analiz yapılması faydalı olacaktır. Bu çalışma sadece İstanbul ve Ankara'daki hava alanlarından yolculuk yapan kişilerle yapılmıştır. Araştırmanın kapsamını diğer illerdeki hava alanlarını da içine alacak şekilde genişleterek daha genelleyici sonuçlara ulaşılması mümkün olacaktır.

Kaynakça

- DHMI (2018). İstatistikler. (Erişim: 15.04.2018), <https://www.dhmi.gov.tr/sayfalar/istatistik.aspx>
- Ercayman, B. (2013). *Havayollarında uçuş aksaklıkları problemi için bir çözüm yaklaşımı ve uygulaması*. Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Gerede, E. (2015). Uluslararası havayolu taşımacılığında liberalleşme süreci. İçinde: Ender Gerede (Ed.), *Havayolu Taşımacılığı ve Ekonomik Düzenlemeler Teori ve Türkiye Uygulaması*, (s.1-46). Ankara: SGHM Yayını.
- Gürses, F. (2006). *Havayolu işletmeciliğinde müşteri tercihlerini etkileyen faktörler ve yerli yolculara yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi
- Huang, Y. K. (2010). The effect of airline service quality on passengers' behavioural intentions using SERVQUAL scores. *Journal of the Eastern Asia Society for Transportation Studies*, 8, 2330-2343.
- Hussain, R., Al Nasser, A., & Hussain, Y. K. (2015). Service quality and customer satisfaction of a UAE-based airline: An empirical investigation. *Journal of Air Transport Management*, 42, 167-175.
- Jiang, H. (2013). Service quality of low-cost long-haul airlines–The case of Jetstar Airways and AirAsia X. *Journal of Air Transport Management*, 26, 20-24.
- Jiang, H., & Zhang, Y. (2016). An investigation of service quality, customer satisfaction and loyalty in China's airline market. *Journal of Air Transport Management*, 57, 80-88.
- Kasper, H., Helsdingen, P., & Gabbott, M. (1999). *Services marketing management: An international perspective*. England: Wiley Press.
- Kasvar, M., & Gambo, K. (2016). Service quality and customer satisfaction among domestic air passengers in Nigeria. *International Journal Of Business And Management Studies*, 8(2)2, 32-49
- Korkmaz, H. (2013). *Müşteri memnuniyetinde kano modeli: Türkiye'deki havayolu yolcuları örneği*. Yüksek Lisans Tezi: Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- Korkmaz, H., Giritlioglu, İ., & Avcikurt, C. (2015). Havayolları iç hatlarda algılanan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve tekrar satın alma davranışına etkisi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 248-265.
- Kuo, C. W., & Tang, M. L. (2013). Relationships among service quality, corporate image, customer satisfaction, and behavioral intention for the elderly in high speed rail services. *Journal of Advanced Transportation*, 47(5), 512-525.
- Küçükönel, H., & Korul, V. (2009). Havayolu işletmelerinde insan kaynakları yönetimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 67-90.
- Leong, L. Y., Hew, T. S., Lee, V. H., & Ooi, K. B. (2015). An SEM–artificial-neural-network analysis of the relationships between SERVPERF, customer satisfaction and loyalty among low-cost and full-service airline, *Expert Systems with Applications*, 42(19), 6620-6634.
- Morash, E. A., & Ozment, J. (1994). Toward management of transportation service quality. *Logistics and Transportation Review*, 30(2), 115.
- Namukasa, J. (2013). The influence of airline service quality on passenger satisfaction and loyalty: The case of Uganda airline industry. *The TQM Journal*, 25(5), 520-532.
- Okumuş, A., & Asil, H. (2007). Havayolu taşımacılığında yerli ve yabancı yolcuların memnuniyet düzeylerine göre beklentilerinin incelenmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 152-175.
- Park, J. W. (2007). Passenger perception of service quality: Korean and Australian case studies. *Journal of Air Transport Management*, 3, 238-242.
- Ringle, C. M., Sarstedt, M., & Zimmermann, L. (2011). Customer satisfaction with commercial airlines: The role of perceived safety and purpose of travel. *The Journal of Marketing Theory and Practice*, 459-472
- Shanka, M. S. (2012). Measuring service quality in Ethiopian airlines. *Journal of Educational And Social Research*, 2(9), 173-180.
- Suhartanto, D., & Noor, A. A. (2012). Customer satisfaction in the airline industry: The role of service quality and price. Asia Tourism Forum Conference.
- Truitt, L. J., & Haynes, R. (1994). Evaluating service quality and productivity in the regional airline industry. *Transportation Journal*, 21-32.
- TUIK (2018). Ulaştırma İstatistikleri. (Erişim: 15.04.2018), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1051
- Tuncer, B., & Gavcar, E. (2014). Havalimanı terminal hizmet kalitesini etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 183-211
- Wong, K. M., & Musa, G. (2011). Branding satisfaction in the airline industry: a comparative study of Malaysia Airlines and Air Asia. *African Journal of Business Management*, 5(8), 3410-3423.

- Wu, H. C., & Cheng, C. C. (2013). A hierarchical model of service quality in the airline industry. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 20, 13-22.
- Yayar, R., & Tekin, B. (2015). Türkiye'de ulaşım sektörünün gelişimi ve havayolu firma tercihinin belirleyicileri: İzmir ilinde bir uygulama. *Ege Akademik Bakış*, 15(4), 539-550
- Yaylalı, M., & Dilek, Ö. (2009). Erzurum'da yolcuların havayolu ulaşım tercihlerini etkileyen faktörlerin tespiti. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 26(1), 1-21.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yıldız, O., & Erdil, S. (2013). Türkiye havayolu yolcu taşımacılığı sektöründe hizmet kalitesinin karşılaştırmalı ölçülmesi. *Öneri Dergisi*, 10(39), 89-100.

Araştırma Makalesi • Research Article

Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi

Political System of Iran after the Revolution: A Constructivist Approach

Hakan Cavlak ^{a,*}, Ümümiye Özbilek ^b

^a Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 59030, Tekirdağ /Türkiye.

ORCID: 0000-0003-1119-9900

^b Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 59030, Tekirdağ /Türkiye.

ORCID: 0000-0003-0357-2971

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Ekim 2018

Düzeltilme tarihi: 02 Aralık 2018

Kabul tarihi: 17 Aralık 2018

Anahtar Kelimeler:

Konstrüktivizm,

Kimlik,

Siyasi Kültür,

İran İslami Devrimi,

Velayet-i Fakih.

ARTICLE INFO

Article history:

received October 18, 2018

Received in revised form December 02, 2018

Accepted December 17, 2018

Keywords:

Constructivism,

Identity,

Political Culture,

Iran Islamic Revolution,

Velayet-i Fakih.

ÖZ

1979 yılında gerçekleşen ve dünyada başka bir örneği olmayan bir devrim İran siyasal sisteminde birçok biçimsel farklılaşmaya neden olmuştur. Bu durum uluslararası sistemdeki diğer aktörlerle de sorunları beraberinde getirmiştir. Bölgedeki diğer devletlerden farklılaşarak devlet kimliğini Şii temellere oturtan, Humeyni'nin Velayet-i Fakih Teorisi ile kurumsallaşan bu sisteme paralel İran bölgesel ve küresel ilişkilerini bu kimlik doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Uluslararası ilişkilerde meydana gelen olayları diğer kuramların değinmediği parametrelerle açıklamaya çalışan Konstrüktivizm çerçevesinde ele alınan devrim sonrası günümüze kadarki süreçte, İran'ın uluslararası sistemdeki ilişkileri doğrultusunda siyasal sisteminde meydana gelen değişimler dönemseller olarak farklılaşmalar göstermiştir. Bu değişimlerde en belirgin nokta ise devrim sonrası oluşturulan sıkı sistemin çözülmesi ve şeffaflaşmasıdır. Aynı zamanda özellikle devrim sonrası batı ile ilişkilerinin tamamen kesilmesi durumuna son verilmiş gerek siyasal gerek ekonomik entegrasyon çerçevesinde ilişkiler geliştirilmiştir.

ABSTRACT

A unique revolution occurred in 1979 caused numerous changes in Iran's political system. This situation also changed Iran's relations with other actors in international system. According to Khomeini's "Velayet-i Fakih" theory, Iran placed its identity on Shia and shaped its relations with other actors through this new identity. The post revolution era of Iran's political system has been evaluated through a constructivist approach, which displayed alteration term by term. The most apparent progress observed after the revolution is increasing transparency and dissolvment of the system through the time. Especially, relations, both economic and political, with the West have been developed after the early phase of the revolution.

1. Giriş

Körfez Bölgesi, gerek jeostratejik gerek sosyoekonomik yapısı sebebiyle dünyanın kaderini etkileyecek bir güce sahiptir. Bu önem bölgedeki ülkelerin mevcut siyasal yapılarının kompleks ve istikrarsız oluşuyla da hep diri kalmıştır. Uluslararası sistemde yer alan, bölgede mevcut

çıkarı ve büyük emelleri olan güçlerin global anlamda en yaşamsal amaçları yeraltı kaynakları düşünüldüğünde, bu ülkelerin mevcut pozisyonu, siyasal sistemi, sosyal kompozisyonu ciddi derecede öneme sahiptir. 1979 İran Devrimi sonrası kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nin özellikle Ortadoğu'da kendi dışındaki bütün rejimlere karşı olan sert tutumu diğer devletler tarafından da bölgede ciddi

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: hcavlak@nku.edu.tr

bir tehdit unsuru olarak tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Özellikle rejim ihracı gibi ciddi söylemler de bu durumu desteklemiştir. Bu çalışmanın amacı Uluslararası sistemde önemli bir aktör olan İran'ın, siyasal sisteminde benimsediği İslami kimliğin ve bu kimlik üzerinde inşa edilen devlet kurumsallaşmasının geliştirdiği ilişkiler doğrultusunda baskınlığının azalıp azalmadığı ve sistemde meydana gelen değişimleri dönemsel olarak açıklamaya çalışmaktır.

Uluslararası sistemde devletler pozisyon edinirken bağımsızlığını yeni kazanan veya rejim değişikliği ile öncesinden farklılaşan unsurlar çerçevesinde konumuna, rolüne ve tercihlerine ilişkin değerlendirmeler yaparak mevcut sistemde konumlanmaktadırlar. Bu konumlanma devletin yapısı, ideolojisi, değerleri, çıkarları gibi birçok faktörler doğrultusunda gerçekleşmektedir. Konstrüktivist Yaklaşımın varsayımlarına göre sistemdeki yapılar ve aktörler birbirine atfettiği kimlik çerçevesinde ve sistemik etkileşim halinde birbirlerini inşa etmektedirler (Wendt, 1999). Kimliğin oluşması ya da mevcut kimliğin dönüşmesi de bu sistemik etkileşim sonucunda gerçekleşeceği vurgulanmaktadır (Wendt, 1999). İran'da meydana gelen 1979 İslam Devrimi sonrası bu inşa sürecinin, kabul edilen bu yeni kimlik neticesinde İran siyasal sisteminde meydana getirdiği değişim ve bu yeni sistemin zaman içerisinde meydana gelen sistemik etkileşim sonucu uğradığı dönüşümlerin Konstrüktivist yaklaşım çerçevesinde analiz edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde Konstrüktivist teorinin ele alınarak bu teorinin gelişimi, varsayımları, uluslararası ilişkiler yazınındaki yeri ve önemine değinilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde devrim öncesi siyasal sistem ve devrime giden süreçte yaşanan siyasal gelişmeler, devrim ve sonrasında yaşanan gelişmeler incelenmeye çalışılarak, mevcut sistemin yerini alan devrim sisteminin anayasal yapısının ve yönetim anlayışının hangi parametreler çerçevesinde inşa edildiği ve bu yerleşen sistemin özellikleri analiz edilecektir.

1979 İran İslam Devrimi sonrası devletin dönüşen kimliği, bu kimliğin İran siyasal sisteminde yer bulması ile siyasal kurum ve işleyiş derin farklılıklarla yeniden tesis edilmiştir. Devrim sonrası İran dış politikasında meydana gelen gelişmelerin İran siyasal sistemine olan etkileri Konstrüktivist Yaklaşım ile ele alınacağı çalışmanın son bölümünde İran'ın kendisini konumlandığı kimlik çerçevesinde geliştirdiği ilişkiler, değişen hükümetler ve uyguladıkları politikalara göre bu sistemde meydana getirdiği değişim ve dönüşüm durumları dönemsel olarak analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve ve Konstrüktivizm

Uluslararası İlişkiler disiplinde teoriler, meydana gelen olayları sistematik bir çerçevede ele almak ve bu ilişkiler doğrultusunda mevcut egemen devletler arasında meydana gelen olaylar hakkında belirli spekülasyonlar üreten düşünce sistemleridir (Aydın, 1996: 72). Bu teoriler büyük bir

gerçeklik olarak var olan dünya ve bu dünya üzerinde oluşan olayları anlamlandırabilmek adına basitleştirilmiş ve radikal bilgiler sunar (Özlük, 2009: 250). Bu bağlamda her ne kadar disiplin içinde tam bir anlaşmanın olduğunu söyleyebilmek zor olsa da Uluslararası İlişkiler disiplinin yaklaşık bir asırlık tarihinde üç büyük tartışmanın olduğu kabul edilmektedir. Bu tartışmaların tümüne ayrıntılı açıklanmayacak olmakla birlikte konstrüktivizm'in literatürde yerini anlamak adına kısaca değinilecektir. Bunlardan ilki 1940'lı yıllar itibarıyla disiplinin doğuşunda yaşanan ve idealizm ile realizm arasında gerçekleşen tartışmadır. Disiplinin kurucu tartışması olarak adlandırılan Uluslararası ilişkilerin açıklanmasında ve analiz edilmesinde, Birinci Dünya Savaşı sonrası yıkım yaşayan dünyada barışın tesisi ve sorunların çözümü için kullanılacak reçetelerin neler olabileceği gibi temel konularda yazın geliştirmişlerdir (Özlük, 2009: 250). İkinci paradigma tartışması 1960'lı yıllarda gelenekselcilik-davranışsalcılık adı altında birinci tartışmadan galip çıkan Realizm'e eleştiri olarak ortaya çıkmıştır (Emeklier, 2011: 140). Konusu itibarı ile Uluslararası İlişkiler teorilerinin bilimsel bir temele dayandırılması konusundaki tartışmalar ile hayat bulmuştur (Kaya, 2008: 87). Pozitivizm-Postpozitivizm tartışması olarak da adlandırılan üçüncü büyük tartışma 1980'li yıllardan itibaren ve soğuk savaş sürecinde ortaya çıkmış Postpozitivistlerin, disiplinin gündemine merkez olmuş pozitivist yaklaşıma karşı eleştirileri sonucu ortaya çıkmıştır (Özlük, 2009: 252). Özü itibarıyla hâkim teorilerin sistemde meydana gelen değişimleri açıklayamamış olmakla eleştirerek alternatif bakış açıları geliştirme amacı gütmüşlerdir (Kaya, 2008: 87). Ole Waever'ın ifadesiyle söz konusu teoriler arasındaki farklılıklar ortadan kalkmaya, temel ayrımların belirsizleştiğine ve neo-neo sentez 1980'li yılların hâkim araştırma programı haline gelmiştir (Waever, 1996: 149-185). Uluslararası İlişkiler Literatürüne bakıldığında, Konstrüktivist Yaklaşım üçüncü büyük tartışma içerisinde var olmuştur. Konstrüktivizm uluslararası ilişkiler disiplinine ait bir yaklaşım değildir. Başlangıç itibarı ile bilim felsefesi ve bilgi sosyolojisine ait bir yaklaşımdır ve gerçeğin ve bilginin inşa edildiği görüşünü savunur. Felsefede bilgi kuramını ilk ortaya atan Immanuel Kant dünyayı meydana getiren yapıların materyal unsurlardan ziyade müşterek düşünce ve algılardan oluştuğunu, sosyal aktörlerin, kimlik ve çıkarların net olmadığını, aksine sosyal etkileşim sonucu sosyal yapılar tarafından inşa edildiğini savunmaktadır. (Çelik, 2016: 255-257). Bu düşünceye paralel bir perspektifte varsayım geliştiren Konstrüktivistlerin en temel amaçlarından biri, toplumsal boyutu 1980'li yıllarda hegemon kuram olan Neorealizm tarafından oldukça ihmal edilen disipline toplumsal ve tarihsel bir perspektif kazandırmaktır (Gül, 2011: 4). Konstrüktivist yaklaşım bilimsel realizmin felsefi doktrinine yakın bir perspektif geliştirmiştir. Ancak gözlemlenemeyen bir sosyal dünyanın varlığının ve sosyal ilişkilerin etkinliğini kabul ederek realizmden farklı paradigmaları bünyesinde barındırmıştır (Kaya, 2008: 106-107). Uluslararası ilişkiler disiplinde bu hâkim teorilerin göz

ardı ettiği birçok farklı olguyu savunan Konstrüktivizm bu hâkim teorilerin varsayımlarını doğrudan reddetmez, eksik noktalarını eleştirir ve bu eksiklikleri tamamlamaya çalışır. Ancak post-modern düşünürlerin radikal varsayımlarını ve aşırılıklarını reddeder. Bu durum ise konstrüktivizmin ‘üçüncü yol’ olma konumunu pekiştirmektedir. Ancak ‘üçüncü’ ya da ‘orta yol’ olma fikri, bízatihi konstrüktivistlerin bir kısmınca da kabul edilmemektedir. (Kaya, 2013: 72).

Konstrüktivistleri sosyal, birim düzeyi ve holistik yaklaşımı benimseyenler olarak ayırmak mümkündür. Birim konstrüktivistler devletlerin yerel toplumsal ve hukuksal normlar arasındaki ilişkiye ve devletlerin kimlikleri ve çıkarlarına odaklanmaktadır (Gülyüz, 2017: 3). Sosyal ve birim konstrüktivistleri arasında bir köprü olmaya çalışan holistik konstrüktivistler, devletlerin kimliklerini ve çıkarlarını sınırlayan tüm faktörleri uzlaştırmak için, toplumsal ve kolektif olanı tek bir analitik bakışa bir araya getirerek iç ve dış siyasi düzenin iki farklı yüzü olduğunu düşünmekte ve uluslararası düzen ile devletlerarasında karşılıklı bir ilişki olduğu varsayımını savunmaktadır (Arı, 2002: 511).

3. Alexander Wendt ve Sosyal Konstrüktivizm

Ontolojik açıdan bakıldığında, konstrüktivizm aslında sosyal gerçekliğin inşasına dair bir kuramdır. Bu yönüyle konstrüktivizm, bir bakıma sosyal olanı sosyalleştirmekte olan bir disiplinin içine sokma çabasıdır (Kaya, 2013: 72). Var olan kimi somut gerçeklerin dışında insanların ona attığı anlamlar ile paralel anamlanan gerçeklerin varlığı üzerine dururlar. Bu nedenden ötürüdür ki Alexander Wendt, bu düşüncenin salt bir uluslararası siyaset kuramı olmadığını söylemektedir (Wendt, 1999, 142). Konstrüktivist düşünce uluslararası sistemin en önemli aktörlerinin devletler olduğunu kabul etmekle birlikte devletlerin kendi içlerine kapalı dünyalar olarak görülmesinin de yanlış olduğunu belirtirler. Devletlerin sosyal ve toplumsal oluşum olarak görürler, devletin sabit ve nesnel bir niteliğe sahip olduğunu reddederler ve Neorealistleri yapı, kimlik, çıkar ve tercihler doğrultusunda eleştirmektedirler (Kaya, 2013: 79).

Neorealizmde yapıyı oluşturan maddi kapasitelerdir görüşünü eleştirerek yapıyı oluşturan sosyal yapı içerisinde bir olgu olarak maddi kapasiteleri kabul etmektedir. Ayrıca yapıyı oluşturan faktörlerin içerisinde o yapıya hakim olan normlar, ortak fikir, anlayış ve uygulamaların önemine vurgu yapmaktadır. Sosyal yapı devletlerin davranışlarını yönlendirir. Yapının değişmesi uygulamalar değişirse mümkün olur. Aktörler yapıyı değiştirebilir ya da yapı, aktör olan devletleri etkiler. Dolayısıyla yapı aktör ilişkisi karşılıklıdır ve birbirlerini bu süreçle inşa ederler. Uluslararası yapı kavramıyla birlikte ele alınması gereken önemli bir kavram da uluslararası anarşidir. Neorealistlerin Anarşiyi devletler yaratır varsayımına katılmamakla birlikte anarşinin bir kural durumu olduğu ve kuralın olmaması durumunun anarşi değil kaos olduğunu belirtirler. Wendt’e

göre kendi başının çaresine bakma (self -help) ve güç politikası gibi olgular anarşinin temel özellikleri değil, birer uluslararası kurumduurlar ve anarşi devletlerin ondan ne anladığıdır (Wendt, 1994: 388).

Kimlikler ise çıkarların temelidir. Aktörlerin sosyal bağlamdan bağımsız olarak taşıdıkları çıkar portföyleri yoktur, bunun yerine çıkarlarını olayları tanımlama sürecinde tanımlarlar. Devletler de birçok kimliğe sahiptirler ve oluşumunda “öteki”nin rolünün önemi büyüktür (Wendt, 2013: 10). Sosyal kimlik devletlerin birbirleriyle etkileşimleri sonucu oluşur ve bu etkileşim sonucunda tercihler belirlenir dolayısıyla kimlik oluşumu devletlerarası ilişkilere ‘içsel’dir. Sistemik etkileşim sonucunda ise devletler bencil ya da kolektif kimlik edinirler. Bencil kimlik neo realistlerin görüşüne yakın çıkarken kolektif kimlik Kantçı bir anlayış ile devletin kendinden önce ortak çıkarın düşünüldüğü kimliktir. Bu kimliklerin oluşumuna etki eden faktörler ise; 1-Uluslararası ve bölgesel sistemin yapısı, 2-Sistemik süreç Devletlerin iç değerlerinin benzerliği, artan karşılıklı bağımlılık, 3-Davranışsal ve söylemsel stratejik uygulamalar. Wendt sosyal yapının oluşturduğu kültürün etkisinin de yadsınmayacak derecede önemli olduğunu savunur. Sistemin değişimini de sistemde var olan bu kültürlerin değişimi ile ilişkilendirir. Sisteme hâkim kültürün değişiminin de sisteme hâkim norm ve prensiplerin değişmesine bağlar. Özetle sosyal yapı ile kültür, kültür ile devletlerarası etkileşim değişir ve bu değişim yapısal değişimi beraberinde getirir ve karşılıklı inşa süreci böylece başlanır (Arı, 2002: 516).

Egemenlik kavramı inşacılar göre; aktörler arası bir kavramdır ve diğer aktörlerin de tanınması durumunda somutluk oluşturur. Şu an ki uluslararası sistemde egemenlik korunması gereken ve herhangi bir kısıtlayıcı duruma karşı savaşları bile meşru kılabilen bir sosyal kavramdır. Egemenliğin sosyal bir kavram olmasıyla beraber sosyal inşacılar, devleti aktör ve devletin egemenliğini kurum olarak ele alarak bunların birbirlerini inşa ettiğini varsaymaktadırlar. Güç dengesinin de devletlerin birbirlerine attıkları anlama göre değişeceğini belirten sosyal konstrüktivistler belirtildiği üzere güç dengesinin de devletlerin ondan ne anladığı hususuna bağlarlar. Güvenliğe bakışı da sosyal etkileşim perspektifindedir ve sosyal konstrüktivizmde de güvenlik; nesnel ve maddi unsura indirgenemez bir olgu olarak görülmektedir. Güvenlik, kimliklerle ilişkilendirilerek ele alınmaktadır (Kaya, 2013: 84).

Sosyal Konstrüktivizmin sosyal yapıya yaptığı vurgu, devletler sistemini, karşılıklı öznel ilişkilerin ortaya çıktığı bir arena olarak görmeleri, uluslararası sistemdeki işbirliği düzeyleri, devletlerin kimliklerinin diğer devletler tarafından nasıl algılandığı savlarından hareketle geliştirilen teorinin tüm varsayımları, bu sac ayakları üzerinde yükselmektedir.

4. İran İslam Devrimi: Devrim Öncesi ve Devrime Yol Açan Siyasal Gelişmeler

1502 yılında Safevi Hanedanının yönetimine giren İrandaki Safevi idaresi 1736 yılına kadar sürmüştür. Kısa süreli Nadir Şah ve hanedanlığı tarafından yönetilen İran'da 1796 yılına kadar Kaçar kabilesi ülkenin yönetimini ele geçirmiştir. 1925 yılında da Kaçar hanedanlığının yerini Pehlevi hanedanı almıştır (Mokhtarpour, 2012: 2). Rıza Han'ın kendisini şah ilan etmesiyle İran'da 1979'a kadar sürecek merkezi bir yönetim anlayışı başlamış ve düzenli ordunun da kurumsallaştırılmasıyla şah giderek diktatöryal bir pozisyon edinmiştir. 1941'de başlayan Muhammed Rıza Şah dönemi zaman içerisinde ülkedeki bütün siyasi-askeri kurumları denetim altına alarak tek güç haline gelmiştir. Kendi rejimini korumak ve ileriye taşımak için istibdat politikasının araçları olan kurumları gerek batı desteği ile gerek konumundan aldığı güç ile oluşturmuş, 1958 yılında gizli polis teşkilatı "Savak"ı kurmuştur. "Ülkede Şah'ın elini güçlendiren üç unsur ordu-istihbarat-emniyet üçgenidir. Ayrıca Rıza Şah merkezi otoriteyi sağlamaya çalışarak, egemenliğin kaynağını ve gücünün meşruiyetini, Tanrı'ya değil çeşitli dünyevi araçlara dayandırmaya çalışmıştır" (Mokhtarpour, 2012: 3). Soğuk Savaş dönemi iktidarda olan Şah dönemin koşullarını değerlendirmesi gerektiğini düşünerek otokrasi ve ırkçılık söylemlerinden kaçınmıştır (Abrahamian, 2009: 164). Şah döneminde İran dünya'nın dördüncü büyük petrol üreticisi, aynı zamanda dünyanın ikinci büyük petrol ihraç eden ülkesi olmuştur. Şah dönemi İran ekonomisinin devasa boyutta büyümesinin bir nedeni de bu petrolde dünya devi olan ülkenin 1973 petrol krizinden en olumlu etkilenen ülkesi olmasıdır. Petrol gelirlerinde meydana gelen bu artış halkın beklentisini de arttırmıştır ve neticesinde devlet tarafından karşılık görmeyen bu beklenti, hanedan karşıtı tutum ve istemsizliği önemli ölçüde perçinlemiştir. Şah patronaj sistemini, bürokrasiyi, orduyu, kabine ve parlamentoyu tekel haline getirmek için kullanmıştır (Abrahamian, 2009: 164). Sosyal alanda da Şah Komünizm tehdidinde set çekmek ve rekabet etmek adına Beyaz Devrim'i başlatmıştır. Beyaz devrimin en önemli parçasını Toprak Reformu oluşturmuştur. Bu program ile toprak mülkiyeti, dini kurumlar artık Şah'ın ailesine ait vakıfların elinde tutulabiliyordu. Aynı zamanda bu devrime paralel olarak sosyal, eğitim, sağlık gibi alanlarda gözle görünür olumlu adımlar da atılmakta geri kalmamıştır. Devlet bütün alanlara müdahale etmekten kaçınmamıştır. Aynı zamanda tüketim sanayilerini korumak için gümrük duvarlarını yükseltmiş, düşük faizli krediler ile özel sektörü desteklemiştir. Şah'ın beyaz devrimi üst zümrede zengin bir tabaka, büyük çoğunlukta alt ve orta tabaka oluşmasına ve bu sınıflar arasında ekonomik uçurumlar olan bir kompozisyona sebep olmuştur. Cami ile Pazar arasındaki aile bağları ve tarihsel ilişkileri sıkı olan ulema da bu sınıflara mensuptur. Ekonomik modernleşmeye rağmen, Pazar ülkedeki üretimin önemli kısmını denetim altında tutmaktaydı. Petrol gelirleri de paradoksal bir şekilde bu dini geleneklerin beslenmesinde önemli katkıda bulunmuştur. Din merkezlerine mali destek verme ve İslam'ın önemini

anlatan özel okullar kurulması bu durum neticesinde gerçekleşmiştir. Bütün bu vaziyetlerin ortasında Şah ise İran'ı kişisel olarak ele alıyor, adeta kendi uzantısı gibi görüyordu. Kendisini bütün İranlılara karşı temsil ederken, evrensel hükümdarlığa ait unsurları bünyesinde toplamıştı ama artık İran ile evren arasındaki denge unsuru değildi; ayrıca onun temsilinin karşılığı yoktu. Zaman ile de yalnız ve teorik olmuş modern bir otokrat haline geldi (Garthwaite, 2011: 216). Muhalefetin seslerinin arttığı dönemde İran Siyasal yaşamında iki partili sistem vardı. Devlet güdümlü bu partiler halkın menfaatlerini dile getirmekten çok, monarşizmin hizmetinde bulunmaktaydılar (Aykaç ve Durgun, 2012: 484). 1975 yılında Şah tek partili sisteme dönmeye karar vermiştir. Bu durum şah rejiminin giderek daha despotik karakter kazanmasına neden olmuştur. Şah, bu tek parti olan Rastakhiz (Yeniden Canlanma) partisi vasıtası ile İran halkı üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması kurmaya başlamış, daha sonra devrimin lideri olarak İran'a dönen ancak o dönem sürgünde olan Humeyni bu durum karşısında bir fetva yayınlayarak, Şah'ın adının önünü bir nevi kesmiştir.

Bütün bunlar ve İran'daki baskın ABD varlığı, Şah'ın ve hanedanlığının lüks ve halkı görmezden gelir yaşamı, tepeden inme bir modernizasyon çabaları halk arasında olumsuz yansımalar buldu ve birtakım sokak gösterileri ile bu süreç başladı. Sürecin sonu devrim ile taçlanacaktı lakin kimse o günlerde bu dereceye varacağını tahmin etmezdi. Bu sokak gösterilerinin mobilize olmasında fikirlerinden dolayı Şah tarafından önce Türkiye'ye ardından Irak'a sürgün edilen din alimi Ayetullah Humeyni'nin fikirleri ve etkinliği yadsınmayacak derecede etkilidir. Temel itici güç 'Şah Gitmeli!' fikri etrafında birçok farklı kesimler ortaklaşa bu ayaklanmaları gerçekleştirmişlerdir. 1963 yılında gerçekleşen sokak gösterileri bir Şii (İslamcı) ayaklanma olarak okunur. İslamcı hareketler, ideolojik özünü Kur'an'dan almakla birlikte varlıkları, toplumsal destekleri ve tezlerinin niteliğiyle çok önemli düzeyde 19. yüzyıldan itibaren iyice somutlaşan Batı medeniyetinin hegemonyasına geliştirilen tepkilerden ve dilmiş arayışlarından almaktadır (Gökalp, 2016: 129). Özetle bütün siyasal hak mücadelesine giren farklı kesimlerin Şah'a karşı verdiği mücadelenin devrime katkısı oldukça büyüktür. Ancak devrimin yeşil rengini alması, sistematik ve şiddetli biçimde 'İslamlaştırılması' 1979-1980 rehine krizinden sonra gerçekleşmiştir. Ancak devrim sürecine yalnızca İslamcı eğilim atfetmek doğru değildir ve durum değerlendirmelerinde büyük hataya sebep olur. Dolayısıyla İran devrimi, çarşı esnafı ile köylüyü, üniversite öğrencisiyle radikal Şii grupları aynı çatı altında buluşturan bir sürecin adıdır (Arı, 2012: 527). Netice itibarıyla 1978'de, Tahrandaki Jale Meydanı'nda geçen olayın ardından Humeyni ve Ulema devrimin liderleri olarak ortaya çıkmıştır. Bir nevi bu lider kadro ile devrim yeşil rengini almıştır (Garthwaite, 2011: 232). Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da İran'a dönmesiyle de İran'da Pehlevi hanedanlığı ve monarşi tarihe karışmış ve Humeyni'nin ilk icraatı da Mehdi Bezirgan'ı geçici hükümet kurmakla

görevlendirmesidir. İslam Devrimi, Cami-Pazar ittifakının omuzlarında yükselmiştir (Aykaç ve Durgun, 2012: 494). Milyarlarca insanın ve birçok farklı görüşün ürünü olan İslam devrimi tek bir kişinin isminde simgeleşmiş ve kurumsallaştırılmıştır. Ayetullah Humeyni. Humeyni'nin Irakta sürgünden geliştiği daha sonrasında İslam Devrimi ile olgunlaşacak ve uygulama imkanı bulacağı bu minvalde siyasetle, devlet yöntemiyle ve 'Velayet-i Fakih' teorisi ile ulemanın devlet yönetimindeki varlığı ve gücü ile ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.

4.1. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında Velayet-i Fakih Teorisi

Devrim sonrası İran'ın kurucu felsefesinin ve devletin İslâmî ideolojisinin anlaşılması Humeyni gibi paradigmatic bir şahsiyetin anlaşılmasına bağlıdır ve İran'ın iç ve dış politikasını doğru yorumlamanın ve siyasal yapısını anlamının yolu da Humeyni'nin geliştirdiği Velayet-i Fakih teorisini ve bu teorinin ülkenin siyasal hayatındaki yerini anlamaktan geçmektedir. Bu kuramın uygulamaya geçiş sürecini Safevilerle başlatmak mümkündür (Aykaç ve Durgun, 2012: 502). Kök itibarıyla (veliy) kelimesinden türeyen 'velayet' kelimesi yakınlık, tasarruf, muhabbet manalarına gelmektedir. İlk harfi (vav)'in esre ile okunması halinde ise, emaret, riyaset ve otorite manalarına gelmektedir (Üstün, 1999: 24). Arapça ve Farsçada "yardım, yaren, muhabbet ve yönetme yetkisi gibi manalarda da kullanılmaktadır (Taflıoğlu, 2013: 96). Velayet-i Fakih; kayıp imam adına siyasi otoritenin adil bir fakih tarafından üstlenilmesi ve devlet başkanı olmasını savunan teoridir. (Onat, 2013: 229). Humeyni, fukahanın imamlar, imamların peygamber, peygamberin de Allah tarafından nasb edildiklerini söylemekle, Velayet-i Fakih Hükümet-i İslam adlı eserinde aynı tabloyu ortaya koymaktadır (Üstün, 1999: 24). Devletin en üst otoritesi olan Ulema, 12. İmam Muhammed Mehdi'nin gaybeti döneminde onun yetkilerini üstlenmek zorundadır. Şia'ya göre İmamet Kurumu, Kur'an'da belirtilmiştir. Peygamberin ölümünden sonra Müslümanların yönetimi imamların hakkı ve sorumluluğundadır (Aykaç ve Durgun, 2012: 503). Son imamdan sonra vekâlet, fonksiyon olarak değil statü olarak fukahaya geçmiştir. Peygamberin ve İmamların vekili olarak fukaha, hukuk alanında idari işerin icrası noktasında tüm otoriteye sahip ve en yetkili kişidir. Fakih şariat sınırlarını aştığı anda otomatik olarak devlet başkanlığından uzaklaştırılır. Böylece devlet başkanlığının kontrolü bir yandan halka ait, diğer taraftan da hukuk vasıtası ile Allah'a ait olduğu belirtilmiştir (Aykaç ve Durgun, 2012: 505). Millet iradesine bu doğrultuda önem verilmekte ve etkinliği bu çerçevede tezahür etmektedir. Nitekim bu teori baz alınarak hazırlanan Anayasa, referanduma sunulmuş ve büyük bir oranda halk tarafından kabul edilmiştir. Sistem içinde dini rehber bütün yasama ve yürütme işlerinde son söz hakkına sahip tek kişi oluyordu. Genel politikaları belirlemek, denetlemek yetkisi dini liderin yetki alanına girmektedir. Kuvvetler Ayrılığı ilkesi farklı bir şekilde

yorumlanmıştır. Yani tam anlamıyla kuvvetler egemen değildir.

Şekilsel olarak İran anayasası da diğer anayasalar gibi Batı orijinli olmaktadır. Meşruiyeti dine dayanan "mollaların yönetimi"nin modern zamanlarda halk tarafından da kabulünün şekilsel şartını yerine getirmeye yönelik sınırlı bir halk egemenliği anlayışı da mevcuttur ayrıca batılı bir kurum ve pratik olarak bir 'meclis' in varlığı önemlidir. Benzer bir kurum olarak Anayasa mahkemesi işlevini taşıyan Muhafızlar Konseyi de sistemin ana unsurlarından birini oluşturmaktadır. Çeşitli düzeylerde uygulanan seçim mekanizmalarının varlığı da devrim sonrası yapının 'çağdaş' görüntülerinin ispatı şeklindedir.

Anayasayı hazırlamak için Humeyni; hazırladığı fermalara 73 üyeden oluşan anayasa yapma ve denetleme yetkisini doğrudan din adamlarına verdiği Uzmanlar Meclisi'ni oluşturulmuştur (Mokhtarpoor, 2012: 14). Sonuç itibarıyla 1979 İran İslam Devrimi, pehlevi hanedanlığının monarşi yönetimini ortadan kaldırmış ve beraberinde İslami kimlikte bir rejim inşa etmiştir. Humeyni'nin getirdiği Velayet-i Fakih teorisi ile beraber bir dini liderin merkezinde ve emrinde farklı güç odakları oluşmuş, ülkede İslam dininin Şii mezhebinin Caferi kolu inancı üzerine bir devlet kurulmuştur.

4.2. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası

İran İslam Cumhuriyeti devleti ; şeriata dayalı bir rejim olarak ülkenin anayasası Asli Kaynaklar ve Yardımcı Kaynaklardan oluşmuştur. Anayasasının temel ilkeleri ise kuran, sünnet ve icma kaynaklıdır (Üstün, 1999: 27).

4.2.1. Yasama

İran İslam Cumhuriyetinde yasama organını İslami Şura Meclisi, Anayasa Koruyucular Konseyi ve Düzenin Yararını Teşhis Konseyi temsil etmektedir.

İran İslam Cumhuriyetinde yasama organı "Tek Meclis" esasında oluşsa da, tek yapılı değildir (Aykaç ve Durgun, 2012: 506).

(i) Anayasa Koruyucular Konseyi (Şura-yı Nigehban-ı Kanun-u Esasi)

Anayasa Koruyucular Konseyi İran siyasal hayatında kilit bir role sahiptir. Bir denetleme kurulu olarak tanımlanan Anayasa Koruyucular Konseyi İran siyasal sistemine Meşrutiyet (1906-1911) Anayasası ile girmiştir. (Aykaç ve Durgun, 2012: 509). Esas görevi mecliste alınan kararların dine uygun olup olmadığını belirlemek ve denetlemektir. Anayasanın 4'üncü maddesindeki 'Tüm karar ve kanunlar İslam'a uygun olmalıdır' ibaresi ile bu denetimin şii fakihler tarafından yapılması gerekmektedir. Anayasa Koruyucular Konseyi olmadan Meclisin oluşum hakkı yoktur (Aykaç ve Durgun, 2012: 510).

(ii) Düzenin Yararını Teşhis Konseyi (Mecme-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam)

İslami Şura Meclisi ile Anayasa koruyucular konseyi arasındaki meydana gelen anlaşmazlıklar dolayısıyla oluşturulan bu konsey herhangi bir tıkanıklıkta meydana gelen sorunları çözmek için 1988'de Ayetullah Humeyni tarafından kurulmuştur. "Zaman içinde mecliste ruhanilerin sayılarının azalması sonucu Anayasa Koruyucular Meclisi ile çatışmalar meclisin birçok konuda elini kolunu bağlamış, halkın meclise olan güveni sarsılmaya başlamıştır" (Aykaç ve Durgun, 2012: 511). Esas görev uyum ve eşgüdümü tesis etmektir. İran siyasal sisteminin uzlaştırıcı rolünü üstlenmiştir. Üyeleri Fakih tarafından atanmaktadır. Cumhurbaşkanı, meclis başkanı, yargı erki başkanı, Anayasa Koruyucular konseyi'nin din adamı olan altı üyesi zaten doğal ve daimi üyesidir (Mokhtarpour, 2012: 124).

(iii) İslami Danışma Meclisi (Meclis-i Şura-yı İslami)

İran İslam Cumhuriyetinde dört yıllığına doğrudan halk tarafından gizli oy ile seçilen 270 üyeden müteşekkil olan İslami Danışma Meclisi (Parlamento) bulunmaktadır (Üstün, 1999: 39). En esas vazifesi, kanun tekliflerini tartışmak, kanun çıkarıp Anayasayı Koruyucular'a havale etmektir. Ülke 265 seçim bölgesine bölünmüştür. 16 yaş üstü her İranlı oy kullanabilir. Kalan sandalyeler, Müslüman olmayan milletvekilleri için ayrılmıştır (Aykaç ve Durgun, 2012: 513). Yani meclise azınlıklar da girebilir.

4.2.2. Yürütme

Anayasanın 60. maddesine göre "Yürütme gücü, bu kanunda doğrudan doğruya önderlik (dini lider) makamının uhdesine bırakılmış hususlar dışında cumhurbaşkanı ve bakanlar eliyle kullanılır. Gerçek lider Fakih'tir. İcrai olarak yürütmenin başında Cumhurbaşkanı bulunmaktadır. İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın dokuzuncu faslında yürütme iki bölüm altında ele alınmıştır. Bunlar Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu ile Ordu ve Devrim Muhafızlarıdır.

(i) Cumhurbaşkanlığı

İran tarihinde ilk kez İslam Devriminin ürünü olarak İran siyasal sisteminde yer edinen Cumhurbaşkanlığı makamı önemli görevleri icra etmektedir ve 113'üncü maddede belirtildiği üzere Fakih'ten sonra ikinci büyük otoritedir. Dört yılda bir doğrudan halkoyu ile en fazla iki dönem seçilebilir (Üstün, 1999: 37).

(ii) Bakanlar Kurulu

1989 yılında Humeyni'nin ölümü ile İran İslam Cumhuriyeti anayasa değişikliğine gitmiş ve mevcut başbakanlık makamını ortadan kaldırarak onun yetkilerini Cumhurbaşkanlığına devretmiştir. Cumhurbaşkanı, bakanlar kurulunun başkanı olarak bakanlıklar arasında işbirliğini sağlamakta ve hükümetin genel siyasetinin

yürütülmesini gözetlemektedir." Cumhurbaşkanı istediği kişileri bakan olarak belirleyerek meclise sunabilmektedir" (Aykaç ve Durgun, 2012: 517). İran İslam Cumhuriyetinde günümüzde 22 bakanlık bulunmaktadır ve bunlar devlet teşkilatının en büyük birimleridirler. Bakan, bakanlığın en üst yürütme kademesinde yer alır.

4.2.3. Yargı

Yüksek Yargı Şurası yargı sisteminin en üstünde yer almaktadır ve İslam Cumhuriyeti anayasasında Yargı'ya ayrı bir önem atfedilmiştir. İslami Adalet ilkesi temel alınarak bu doğrultuda görevlendirmelere gidildiğini belirtmiştir. Yargı başkanı doğrudan Fakih tarafından atanmaktadır (Mokhtarpour, 2012: 136).

4.2.4. Diğer Kurumlar

(i) Velayet-i Fakih (Dini Lider, Rehber, Fakih)

Dini liderlik makamı Vilayet-e Fakih doktrinine göre kurumsallaştırılmış ve Şii inancına göre halkına rehberlik etmek üzere on ikinci imam gelinceye kadar onu temsilen ulemeden en bilge birinin görevi yürütmesi esasına dayanmaktadır (Mokhtarpour, 2012: 107). Fakih devlet başkanı ve yürütmenin başıdır. "İran İslam Cumhuriyetinde dini liderin siyasi bir kimlik taşıması, rejimin en geniş yetkilere sahip kişisi olması, ayrıca anayasanın yürütmenin bazı görevlerini bu kişiye vermesi açısından oldukça önemli bir şahsiyettir. Yasama, yürütme erklerini elinde bulunduran dini lider sınırsız yetkilerle donatılmasıyla beraber siyasal sistemin başında durmaktadır. Böylece halkın egemenlik ilkesi tamamen devre dışı bırakılmakla beraber halk iktidarın dışında tutulmaktadır" (Mokhtarpour, 2012: 112).

(ii) Bilirkişiler-Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hibregan)

İran'ın dini liderlik (Fakih) makamı boşaldığında, yerine yenisini seçmekle görevli meclistir. Uzmanlar Meclisi aynı zamanda dini lideri denetleme, görevden alma gibi yetkilere sahiptir. Fakih'te olması gereken özellikler Anayasanın 5 ve 109'uncu maddesinde belirtilmiştir. Ayrıca 107'inci madde Uzmanların en önemli görevini, yani Fakih'in tayini meselesini ifade eder. "Bu maddeye göre gerçekte Rehber seçimi halkın görevidir. Halk bu görevi bir kez yerine getirmiştir. Daha sonra ise halk dolaylı olarak iki aşamadan oluşan bir seçimle, yani kendi seçtikleri temsilciler ile bu görevi yerine getirmektedir" (Aykaç ve Durgun, 2012: 508). Günümüze kadar iki kez karar almış olan Uzmanlar meclisine 1989'da Humeyni'nin ölümü üzerine, Hüccütüislam Ali Hamaney seçilmiş ve halen varlığını sürdürmektedir.

2500 yıllık monarşiye, monarşinin aşırılıkları ve halkın sosyo-ekonomik yapısı ile saray arasında olan uçurum sebebiyle bir kıvılcım olarak din adamları önderliğinde başlayan halk hareketleri 1979 Şubat ayında 'İslâm Devleti' ve devrim lideri İmam Humeyni'nin 'Velayet-i Fakih'

teorisi perspektifi ile hazırlanan anayasa ile kurumsallaşan yeni ve dünyada tek örneği olan şeriat kurallarıyla bütünleşmiş ve yasama, yürütme, yargı erkinin birbirinden tamamen bağımsız olduğu, son söz söyleyen, bütün kurumların başı olan Fakih çerçevesinde bir siyasal yapılanma oluşturulmuştur. Oluşturulan sistemin egemenliği İlahi yasadandır ve bu yasanın gereği olarak halk egemenliğinden alan ikili yapısı sistemde birbirini denetleyici, dengeleyici ve dini niteliği ağır basan kurumlar lehine kontrol edici mekanizmaların da kurulmasını gerektirmiştir. Bu da sistemin kurumsal işleyişinde pek çok problemi ve çıkmazı beraberinde getirmiştir. Sistemin grift yapısı birçok tikanıklıklara sebebiyet vermektedir. Ayrıca Devrim sonrası kurumsallaşan siyasal sistemde en güçlü makam Fakih olmasına rağmen İran'da parçalı bir yapı hakim olmuştur. Güç ve iktidar dağılmış vaziyettedir. Ancak 1989 Humeyni'nin ölümü ile bazı anayasal değişikliklere gidilmiş ve güç tek merkez olan Fakihite toplanmıştır.

5. Humeyni Sonrası İran Siyasal Sistemine Dönemsel Olarak Bakış

Humeyni'nin ölümü sonrası birçok uluslararası aktör devrimin yaşayamayacağını düşünse de ortaya çıkan problem ve sistemde yaşanan sorunlara rağmen İran İslam Cumhuriyeti gerek bölgesel gerek küresel güç olarak varlığını devam ettirmektedir. Devrim sonrası tamamen batı karşıtlığı üzerinden kodalanan dış politika bu doğrultuda hareket etmiş ve emperyalist olarak tanımladığı ülkeler ile ilişkilerini zaman zaman geliştirmiş zaman zaman ise dondurmıştır. (Çelik, 2016: 263-264).

Sosyal Konstrüktivizm, kimlikler ve çıkarların zaman içinde nasıl dönüştürebileceğini açıklayan en uygun kuram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda da devletlerin davranışlarındaki değişiklikleri de açıklanabilir kılma amaçlarıdır. Dolayısıyla konstrüktivizmin temel varsayımının “değişim” olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Boztaş, 2011: 140). İran'da 1990'lar itibarı ile fiktörel ve sistemin işleyişine dair bölünmeler ve değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler konstrüktivist perspektiften daha anlaşılır hale gelebilmektedir. Bölünmenin taraflarını oluşturanlar, dönemsel iktidar ve muhalefet olarak Radikaller ve Reformistler arasında değişmiştir. Humeyni sonrası Cumhurbaşkanı olan Rafsancani muhafazakâr bir kimlikle ülkeyi yönetmesine rağmen reformistler ile orta yol geliştirmeye çalışmıştır. Humeyni sonrası uluslararası sistemle entegrayon hedefleyen Rafsancani Kuzey-Güney ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Özellikle Irak ile savaştan sonra bölgedeki kimliklerin yok sayılıp bir istikrar sağlanamayacağı görüşünde olan Rafsancani kimlik siyasetini yumuşatarak bölge ilişkilerinin gelişmesine önem vermiştir. Dağılan Sovyetler Birliğinin de bu durum üzerinde etkisi vardır. Kurulan Rusya Federasyonu'nun Batı ile ilişkilerinin gelişmesinin İran üzerindeki olumsuz etkisi dolayısıyla devrim sonrası çatışmacı, kimliğe dayalı, ötekileştirici söylemler yumuşamış ve uzlaşmacı bir tavır takınılmıştır (Sarı, 2017). Nitekim bu değişim yansımalarını iç siyasal

sistemde fazla gösterememiş olsa da Cumhurbaşkanı'nın Fakih'e bağlı rolünde bazı değişimler yaşanmış ve Rafsancani özellikle dış politikaya bağımsız ve reformcu bir dönüşüm getirmiştir. Ancak bu dönemde yine kuvvetlere hâkim olan siyasî kanat muhafazakârlardır ve bu durum net bir biçimde Hatemi döneminde değişecektir.

Aydınlar tarafından İran'ın Gorbaçov'u olarak adlandırılan Hatemi (Yetgin, 2013: 41) özellikle mevcut statükoyu reddeden gençlerden destek görmüş ve en öncelik istekleri olan, kültürel, sosyal, siyasal baskının kaldırılacağı vaadiyle iktidara gelmiştir. Bu reform sürecinde İran'ın siyasal kurumsallaşması önemli sorun teşkil edecek olsa da Rafsancani ile genişletilen bazı Cumhurbaşkanı yetkilerini Hatemi daha ileriye taşımayı planlamıştır (Oğuz ve Çakır, 2000: 86-88). Hatemi'nin daima vurgu yaptığı ve İslam Devriminin jargonundan uzaklaştığı en önemli söylemi Hukuk Devletini kurumsallaştırmasıdır. Ayrıca Hatemi, sınırsız yetkilerine karşı Fakih'in rolünü; hükümetin üç kolu arasında idare, denetim ve koordinasyon sağlamak olarak tanımlamıştır. Yaptığı anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini genişletmiştir (Tabari, 2014: 918-922). Halkın devlet işlerine katılmasını kuvvetle desteklediğini belirtip “hükümet görevlileri, halkın hizmetçileridir” şiarı ile reform yolunda emin adımlarla ilerlemiştir. Daima Adaletle vurgu yapan Hatemi devrimin, rejimin ve ülkenin halka ait olduğunu her defasında vurgulamıştır. Hatemi, daima Humeyni çizgisinde olduğunu belirtse de çok liberal olduğu gerekçesiyle muhafazakârların baskılarına maruz kalmıştır.

2005 yılında İran Cumhurbaşkanı seçilen Mahmud Ahmedinejad ise Hatemi'nin tam tersi bir söyleme sahip liderdir. Tamamen Batı karşıtlığı ile ön plana çıkmıştır. Devrim'in ruhunu yitirdiğini, devlet yapılanması içerisinde dini aristokrai doğduğunu ve halkın yoksullaştırıldığını iddia eden Ahmedinejad Humeyni ve Devrimin değerlerine yeniden keskin bir dönüş gerçekleştirmiştir (Yeşiltaş, 2014: 44). Kimlik siyasetine dönüşü simgeleyen Ahmedinejad sistem içerisinde de değişikliğe gitme arzusunda olmamış ve tamamen devrimi yaşatma yolunda adımlar atmıştır. Bütçeyi tamamen kendi tekelinde toplamış ve halkın ekonomik taleplerine bununla cevap vermiştir. 2009'da ikinci kez iktidara geldiğinde ise gerek muhalefet gerek Fakih ile anlaşmazlıklar ve fikir ayrılıkları yaşamış, bu durum olumsuz olarak iç siyasete de yansımıştır. Reform ve değişim söylemleri yerini ideolojik söyleme bırakmıştır.

2013 iktidara gelen ve İranlılar tarafından Diplomatik Şeyh olarak adlandırılan Hasan Ruhani reformist ve pragmatik kişiliğiyle ön plana çıkmaktadır (Aljazeera, 2015). Devrim muhafızları ile olan fiktörel ayrılığı reformcu kimliğinden ileri gelmektedir. Ruhani, Batı ile iyi ilişkiler, ekonomik kalkınma, basın özgürlüğü, düşünce hürriyeti, eşitlik ve gibi konularda söylem olarak güçlü bir pozisyon belirlemiş olsa da pratikte sınırlı bir Cumhurbaşkanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakih Ali Hamaney ile sık sık görüş ayrılığına düşen ve özellikle Nükleer antlaşma konusunda ABD ile ilişkilerin normalleşmesine karşı çıkmasına rağmen ilişkiler

ABD’de hükümet değişikliği olana kadar olumlu seyir etmiştir. İran siyasal sisteminde son sözü Fakih’in söylediği ve gücün tümünün elinde olduğu durumunun değişti bu örnekle de göze çarpmaktadır (İRAM, 2017: 10-15).

Sosyal inşacıların altını çizdikleri en önemli noktalardan biri de “sosyalleşme” ve “kimliklerin yakınlaşması”dır. İran İslam Devrimi’nin en önemli amaçlarından biri olan Devrim’in ihracı öncelikli hedefi bölgedeki özellikle Şii gruplarla ve diğer devrimci İslami hareketlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmak ve devrimin özellikle bölgede domino etkisiyle yayılmasını sağlamaktır. Suriye’deki Nusayri iktidar Esad yönetimi ve muhalifler arasındaki çatışmalara İran bu düşünce doğrultusunda destek vermiştir (Çelik, 2016: 266).

1997 yılında İktidara gelen Hatemi, İran siyasî sahnesine hâkim olan İslâmî retorikten farklı bir retorik, farklı bir gündem, farklı bir bakış açısı geliştirebilmiştir. Her ne kadar dış politikada temel çizgiden şaşmayacağını söylese de ulusal çıkar doğrultusunda politikalarda bu durum yansımaları bulmuştur. Dolayısıyla İslam Devriminin savunulması ve devrimin ihracı söylemlerinden vazgeçip diğer ülkeler ile ilişkilerinin yumuşatılması prensibi doğrultusunda hareket etmiş ve sistem ile entegre konusunda ciddi adımlar atmıştır.

Hatemi sonrası iktidara gelen Ahmedinejad ise bu tavırdan tamamen vazgeçmiş ve özellikle Batı ile ilişkilerine set çekmiştir. 2003 Irak savaşı ve ABD’nin bölgeye müdahalesi güçlü devlet kimliğine dayalı politika izlemesindeki sebeplerden biridir. ABD’nin bölgedeki varlığından rahatsız olan İran sert tavır takınmıştır. Özellikle giriştiği Uranyum zenginleştirme çalışmalarının özellikle ABD tarafından sert ve yaptırımlarla, bölge ülkeleri tarafından endişeli ile karşılanırsa da bu nükleer çalışmalardan geri adım atmamış, Washington’u Rusya ile dengelemeye çalışmıştır. (Balci ve İnat, 2006: 79). Maddi kaynaklara sosyal anlamlar yükleyen Wendt’in perspektifinden bakıldığında, İran’ın nükleer güç olma idealleri uluslararası sistemde yalnızlaşması, sosyalleşmekten uzak bir durum içerisinde kendisini bulması sonucunu doğurmuştur. Sisteme entegre olmaktan uzak olan bu dönem İran’ı Ahmedinejad’ın devrim sonrası oluşturulan devlet zihni ile hareket etmesinin sonucudur.

Hasan Ruhani 34 yıl sonra ilk kez Batı (Barack Obama) ile görüşen lider olarak İran siyasetine damgasını vurmuştur. Özellikle ulusal ve ekonomik çıkara önem veren Ruhani, Batı ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiş ve Nükleer sorunun çözümü konusunda umut vaadedici olmuştur. Uluslararası ekonomiye entegre olma ve yaptırımları kaldırma çabaları olumlu sonuçlanmıştır (Sinkaya, 2017: 25-27).

Konstrüktivizmin diğer öngörüsü olan kişiler gibi devletlerin karşılıklı ilişkilerinden oluşmuş tarihsel kimliklerin ve yakınlıkların ülke çıkarlarını ve davranışlarını belirlemesi durumu (Boztaş, 2011: 141) devrim sonrası İran’ın bölge ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirme politikalarında, özellikle İsrail’e karşı olan sert söyleminde

rastlayabiliriz. Belirtildiği gibi bu durum değişen hükümetlere göre farklılaşsa da genel çizgisini daima korumuştur.

6. Sonuç

1979 Devrimi sonrası etnik değil mezhebi enstrümanlar üzerinden inşa edilen İran kimliği gerek iç gerek dış politikasını bu kimliğe göre tanımlamış ve uygulamaya koymuştur. Devrim sonrası oldukça radikal söylemler geliştiren İran değişen hükümetlerin düşünce ve uygulamalarına göre şekillenmiştir. Halktan gelen sokak hareketleri ve demokrasi talepleri, uygulamada meydana gelen sorunlar ve tıkanıklıklar bazı değişimlerin kapısını aralamış ancak mevcut sıkı yapı tamamen çözülmemiştir. Hükümet; Konstrüktivizmin sosyal inşa ve etkileşim varsayımlarının dönemsel olarak değiştiği İran’da değişimi olumlayan, halkın taleplerine cevap verilmesi gerektiğini savunan ve bu yönde adımlar atmaya çalışan liberal reformistler ile devrimin ilkelerine sadık kalınmasının taraftarı olan muhafazakâr radikaller arasında değişmiştir. Sistem özelinden bakıldığında ise Fakih’in güçlü rolünün aşındığını, buna paralel olarak ise Fakih’in güçlü rolünün gücünün arttığını görmekteyiz.

Batı ile ilişkiler konusunda devrim kadrosunun net tavrının devamlılığını esas alan Fakih’in bu söyleminde de farklılaşma olduğunu görmekteyiz. Ali Hamaney’in “ABD ile husumetimiz ebediyen sürmez. ABD’yle ilişki kurmak günün birinde mümkün olabilir” (Akşam Gazetesi, 2008) ifadesi bu duruma örnektir.

Birimlerin ve yapıların birbirini karşılıklı olarak inşa ettikleri ve kimliklerin devletlerin dış politikadaki tercihlerine olan önemli etkisi ve belirleyiciliğine ilişkin varsayımları doğrultusunda İran’a bakıldığında dönemsel farklılıklar göze çarpmaktadır. Devlet kimliğinin ön plana çıktığı ve devrim ruhuyla hareket edildiğinde uluslararası sistem içerisinde yalnızlaştığını görmekteyiz.

Devletin Şii kimliği İran için çok önemli bir değeri ve önceliği temsil etmektedir. Her ne kadar reformcu, demokrasiyi, eşitliği önceleyen Cumhurbaşkanı gelen taleplere yanıt vermek istese de sistem bu durumun önünde en önemli engeli oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanı da zaten bu sistem içerisinde çıkmaktadır ki sistemin radikal bir dönüşüm gerçekleştirilmesi ve ilişkilerde Şii kimliğinin etkisinin kaldırılması durumu kısa ve orta vadede gözükmemektedir. Ancak mevcut siyasal sisteminde özellikle Dini Lider’in rolünün ve söylemlerinin etkinliğinin zayıfladığı buna paralel Cumhurbaşkanı’nın etkinliğinin ve gücünün arttığı dikkat çeken bir husustur. Bu durum sistemin sert kabuğunun bir çatlağı olarak görülse de rejim ayaktadır ve sistemin radikal bir değişim geçirmesi durumunun söz konusu olmadığı aşikârdır. Fakat özellikle İran’ın bulunduğu coğrafya itibarıyla uluslararası sistemin oldukça dinamik olan yapısından etkilenmesi ve sonucunda köklü değişiklikleri beraberinde getirmesi uzak ihtimaller değildir.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2009). *Modern İnan Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşam Gazetesi (2008). Hasan Ruhani İnan'ı.
- Aljazeera (2015). *Portre: 'Diplomatik şeyh' Hasan Ruhani*. 28 Eyl 2015 Tarihli Aljazeera. (Erişim: 10.02.2018),<http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-diplomatik-seyh-hasan-ruhani>
- Arı, T. (2002). *Uluslararası İlişkiler Teorileri-Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu- Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. İstanbul: Marmara Kitap Merkezi.
- Aydın, M. (1996). Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51(1), 71-114.
- Aykaç, B., & Durgun, Ş. (2012). *Çağdaş Siyasal Sistemler*. Ankara: Binyıl Yayınevi.
- Balci, A., & İnat, K. (2006). *Ortadoğu Yılığ 2005*. İstanbul: Nobel Basımevi.
- Boztaş, A. (2011). Türkiye'nin Afrika ile İlişkilerinde Proaktif Politikaların Teorik Analizi-Konstrüktivist Teori,Eleştirel Teori, Uluslararası Toplum Teorisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 139-158.
- Çelik, K. E. (2016). İslam Devrimi Sonrası İnan'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış. *Bölgesel Çalışmalar*, 1(1), 251-274.
- Durgun, B. A.-Ş. (2015). *Çağdaş Siyasal Sistemler*. Ankara: Ereğ Matbaacılık.
- Emeklier, B. (2011). Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar. *Bilge Strateji*, 3(4), 139-184
- Garthwaite, G. R. (2011). *İnan Tarihi-Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. (F. Aytuna, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gökalp, E. (2016). *Devrim Sonrası İnan İslam Cumhuriyetinde Siyaset*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Gül, R. (2011). *Avrupa Entegrasyonunun Sosyal İnşacı Yaklaşımlarla Analizi*. (Erişim: 10.02.2018), https://www.academia.edu/24378092/AVRUPA_ENTEGRASYONUNUN_SOSYAL_%C4%B0N%C5%9EAACI_YAKLA%C5%9EIMLARLA_ANAL%C4%B0Z%C4%B0_ANALYSIS_OF_EUROPEAN_INTEGRATION_WITH_SOCIAL_CONSTRUCTIVIST_APPROACHES
- Gülüüz, Y. (2017). *Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Sosyal İnşacılık*. (Erişim: 04.06.2017), <http://www.academia.edu/29259961/Konstr%C3%BCktivizm>
- İRAM (2017). *Ruhani'nin Yeni Dönemi*. Ankara: İnan Araştırmaları Merkezi.
- Kaya, S. (2008). Uluslararası İlişkilere Konstrüktivist Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 63 (3), 83 - 111.
- Kaya, S. (2013). Sosyal İnşacılık. İçinde: E. T. Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Kuramları 2*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Mokhtarpour, A. (2012). İnan Devlet Modeli. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi
- Oğuz, S., & Çakır, R. (2000). *Hatemi'nin İnan'ı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Onat, H. (2013). İnan İslam Devrimi ve Şiilik. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 223-256.
- Özlük, E. (2009). Uluslararası İlişkiler Disiplininin Soykütüğü. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 237 - 260.
- Sarı, İ. (2017). *Rafıancani'nin İnan'ı*. İnan Araştırmaları Merkezi (İRAM). 11.01.2017 Tarihli. (Erişim: 10.02.2018) <https://iramcenter.org/rafsancani-nin-iran-i/>
- Sinkaya, B. (2017). Yeni Ruhani Hükümeti'nin Dış Politikası. *Ortadoğu*, 9 (82), 25-27.
- Tabari, K. (2014). Devrim Sonrası İnan'da Hukuk Devleti Ve Reform Politikaları (İrem Burcu Özkan çev.). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 917-933.
- Tafloğlu, Y. D. (2013). İnan İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyetin Kaynağı "Velayet-i Fakih". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 95-112.
- Üstün, İ. S. (1999). *Humeyni'den Hamaney'e İnan İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*. Ankara: Birleşik Yayıncılık.
- Waever, O. (1996). *The Rise and Fall of The Inter-paradigm Debate in International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press .
- Wendt, A. (2013). Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası. *Uluslararası İlişkiler*, 10(39), 3-43.
- Yeşiltaş, M. (2014). İnan'ın Nükleer Söylem Siyasetini Anlamak: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Akademik Ortadoğu*, 8 (2), 41-72.
- Yetgin, A. (2013). *İnan Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: SETA Yayınları.

Araştırma Makalesi • Research Article

Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Nedensellik Analizi**Human Capital and Economic Growth Relationship: A Causality Analysis for Turkey*Hamza Çeştepe^{a,**}, Hasret Gençel^b^a Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 67100, Zonguldak/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-1541-5703

^b Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Yüksek Lisans Programı, 67100, Zonguldak/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-2038-9589

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Şubat 2019

Düzeltilme tarihi: 10 Mart 2018

Kabul tarihi: 15 Mart 2019

Anahtar Kelimeler:

Beşeri Sermaye,
Ekonomik Büyüme,
Eğitim,
Nedensellik Analizi.

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 18, 2019

Received in revised form March 10, 2018

Accepted March 15, 2019

Keywords:

Human Capital,
Economic Growth,
Education,
Causality Analysis.

ÖZ

Beşeri sermaye 1980'li yılların sonlarından itibaren iktisadi büyümenin kaynaklarından biri olarak büyüme literatüründe yer almaya başlamıştır. Beşeri sermayenin artması, sermaye yatırım oranını yükselterek büyümeyi artırmaktadır. Özellikle, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir büyüme sağlayarak kalkınmalarını gerçekleştirmelerinde beşeri sermaye önemli faktörlerden biri durumundadır. Bu çalışmada, beşeri sermaye ve büyüme ilişkisi Türkiye örneğinde ampirik olarak incelenmiştir. Çalışmada, beşeri sermayeyi temsilen kullanılan iki değişken eğitim harcamaları ve mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalarla gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) arasındaki nedensellik ilişkisi 1998:Q1 ve 2016:Q2 dönemi için araştırılmıştır. Analiz sonuçları; GSYH ile mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalar arasında çift yönlü, GSYH ile eğitim harcamaları arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'de eğitim harcamalarının ya da daha genel olarak beşeri sermayenin nitelikli hale getirilmesinin önem arz ettiği ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki oluşturduğu söylenebilir.

ABSTRACT

Human capital has started to find its place in the growth literature as one of the sources of economic growth since the late 1980s. Increase in human capital accelerates growth by increasing capital investment rate. Human capital is an important factor, especially in the case of performing development by ensuring sustainable growth in developing countries such as Turkey. In this study, the relationship between human capital and growth is empirically assessed for Turkey. In the study, the causality relationship between gross domestic product (GDP) and the human capital is investigated for the period of 1998: Q1 and 2016: Q2. In the model, the variables representing human capital are education expenditures and expenditures on education and professional, scientific and technical activities. The results of the analysis show that there is a bidirectional causal relationship between GDP and the expenditures on professional, scientific and technical activities, while there is a one-way causal relationship between GDP and education expenditures. In this context, it can be argued that education expenditures and more generally increasing the quality of human capital in Turkey is important and have a positive impact on economic growth.

1. Giriş

Ekonomide belirli bir dönemde üretim faktörlerindeki artış ve/veya teknolojik ilerlemeye bağlı olarak milli gelirde ortaya çıkan sürekli artışa ekonomik büyüme denilmektedir. Ekonomik büyüme, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeler arası gelişmişlik farkı tartışmaları ile daha çok gündeme gelmiştir. Bu tartışmalar odağında ortaya çıkan neo-klasik

büyüme teorisi, nüfus artış hızı ve teknolojik gelişmeyi büyümenin temel dışsal belirleyicileri olarak modele dahil etmiştir (Taban ve Kar, 2006: 160). Neo-klasik büyüme teorisinin kabul ettiği sermayenin azalan getiriye sahip olması varsayımı ülkelerin sahip olduğu büyüme oranlarının belirli bir noktadan sonra gerçekleşmeyeceğini, bunun sonucu olarak ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının

* Bu çalışma, 28-29 Nisan 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy (ICOME'P'18-Spring) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: hamzac@hotmail.com

azalacağını (yakınsama hipotezi) ileri sürmektedir. İlerleyen yıllarda, uygulamada yakınsama hipotezinin gerçekleşmemesi, aksine ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının gittikçe artması (ıraksama) bu modelin eleştirilmesine ve iktisadi büyüme alanında yeni bir düşünce ekolünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. İçsel büyüme teorileri olarak anılan bu yeni düşünce ekolünü savunan ekonomistler (P. Romer, R. Lucas, K. Arrow, T.W. Schultz, G.S. Becker, S. Rebelo) ıraksama hipotezini kabul etmişler ve emek ile fiziksel sermaye dışında bir değişkenin daha ekonomik büyüme üzerinde etkili olacağını savunmuşlardır. Beşeri sermaye olarak anılan bu yeni değişken, üretimde faaliyette bulunan bireylerin sahip olduğu ve diğer üretim faktörlerinin (emek, işgücü, girişimci) daha etkin kullanılabilmesini sağlayan bilgi, beceri, tecrübe vb. pozitif değerler olarak tanımlanmaktadır (Eser ve Gökmen, 2009: 43). İçsel büyüme kuramcılarını beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde daha etkili, sürdürülebilir olması ve fiziksel sermayeye kıyasla belli bir zaman aralığında yalnızca tek bir sektörde değil, aynı anda birden fazla sektörde kullanılabilmesinden dolayı ekonomik sistemde daha etkin olacağını ileri sürmüşlerdir.

Günümüzde ekonomiler, ekonomik büyüme için fiziksel sermaye kapasitesine ek olarak beşeri sermaye kapasitesinin de yeterli düzeyde olması gerektiğinin bilincindedir. Çünkü kişi başına beşeri sermaye miktarının artması, beşeri ve fiziki sermaye yatırım oranının daha yüksek olmasına yol açmakta; bu durum da kişi başına geliri artırmaktadır (Barro, 1991: 409). Beşeri sermaye kapasitesi yüksek olan, daha spesifik olarak ifade etmek gerekirse eğitim seviyesi yüksek vatandaşlara sahip olan ülkeler, ekonomik büyüme ve uzun dönemde kalkınma açısından önemli adımlardan birini atmış demektir. İyi eğitilmiş işgücü daha hareketlidir; yeni görev ve becerileri öğrenmeye, yeni geliştirilen çeşitli teknolojileri ve karmaşık donanımları uygulamaya yatkındır ve problem çözmede daha yenilikçi yaklaşım tarzına sahiptir (Ali ve Jabeen, 2015: 579). Dolayısıyla bu tür vasıf düzeyi yüksek beşeri sermaye, ülkelerin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü olumlu etkilemekte ve kalkınma süreçlerini hızlandırmaktadır.

Beşeri sermaye gücünü eğitimden alır. Dolayısıyla beşeri sermayeyi nitelikli hale getirmek; eğitimde yapılan reformlar, harcamalar, ülkedeki her vatandaşın eşit bir şekilde hak ettiği eğitimden faydalanabilmesini sağlamak gibi koşullarla, kısaca ülkenin eğitime verdiği önem ile doğru orantılıdır. Eğitim seviyesi yüksek olan bir ülkede bireylerin verimliliğinin yüksek olması iş bulma şanslarını artırır; buna ilave olarak çalışma yaşamındaki pozisyonları ve becerileri artacağından aldıkları ücretler de yüksek olur. Bu durum işsizlik oranının azalması, ülkedeki refah seviyesinin yükselmesi, yoksulluğun azalması gibi sosyal ve ekonomik birçok olumlu gelişmeyi tıpkı bir domino etkisi gibi beraberinde getirir.

Beşeri sermayenin ekonomik etkilerinin başında büyüme üzerindeki etkisi gelmektedir. Lucas'ın (1988) belirttiği gibi, beşeri sermaye özelde işgücünün genelde de tüm

üretim faktörlerinin verimliliğini artırarak ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Yazara göre, hükümetlerin eğitim ve teknolojik altyapının geliştirilmesi için yaptıkları yatırımlar, beşeri sermaye birikimini artırarak büyüme üzerinde fiziki sermaye yatırım artışından daha fazla olumlu etkiye yol açacaktır. Bu bağlamda, beşeri sermaye ve altyapı düzeyleri yetersiz olan az gelişmiş ülkeler yeterli ölçüde yabancı sermaye alamamakta ve bu durum onların büyüme oranlarının düşük kalmasına yol açmaktadır (Aksu, 2006: 98).

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi literatürde fazlaca araştırılmış konular arasındadır. Yapılan çoğu çalışmada iki büyüklük arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşılık, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşan çalışmalar da rastlanılmaktadır. Yapılan çalışmalarda bu şekilde farklı sonuçlara ulaşılması ve büyümenin yeni kaynaklarından biri olarak beşeri sermayenin büyüme literatüründeki önemini koruması, bu konuda özellikle ampirik düzeyde çalışmaların devam etmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmada da beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye örneğinde ampirik olarak incelenmiştir. İki ana başlıktan oluşan çalışmanın ilk bölümünde konuyla ilgili yerli ve yabancı literatürde yapılan ampirik çalışmalardan bahsedilmiş; ikinci bölümde ise 1998: Q1 ve 2016: Q2 dönemi için Türkiye üzerine ekonometrik analiz yapılmıştır. Ekonometrik analiz aşamasında, ekonomik büyümenin temsili değişkeni olarak GSYH, beşeri sermaye temsili değişkenleri olarak da eğitim harcamaları ile mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalar kullanılmıştır. Oluşturulan model ile birlikte ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişki nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise, ulaşılan genel sonuçlar yer almaktadır.

2. Ampirik Literatür

Merkantilizmden Neoklasik ekole kadar tüm kuramcılar, ekonomistler ve düşünce ekolleri iktisadi büyümede etkili olan faktörlerin arayışı içinde olmuştur (Öztürk, 2005: 28). Bunun yanında, geliştirilen teorilere dayanılarak konuyla ilgili ampirik olarak da birçok çalışma yapılmıştır. Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmaların ise 2000'li yıllarda yoğunlaşmakla birlikte, başlangıcını 1960'lı yıllara kadar geri götürmek mümkündür. Bu dönemde ilk çalışmalardan birini yapan Schultz (1961), çalışmasında insanların yeteneklerinin geliştirilmesi ve verimliliğinin artırılmasının, kısaca insan sermayesine yapılan yatırımların mikro düzeyde işçi başına düşen reel kazançta yükselişe; makro düzeyde ise ulusal üretimde artışa neden olduğunu ileri sürmüştür. Schultz sağlık, eğitim, iç göç üzerine yapılan harcamaların ve iş başında işçilerin aldığı eğitimlerin, ilerleyen zamanlarda daha iyi iş fırsatları yaratılmasında önemli bir etken olduğunu savunmuştur.

Denison (1962) ise çalışmasında, ABD'nin sahip olduğu büyüme kapasitesini sadece fiziksel sermaye ile açıklayamamış ve üç temel soruya cevap aramıştır. Bu sorular: "ABD'nin büyümesinin kaynakları nelerdir? Olası gelecekteki büyüme oranı ne olacaktır? Gelecekteki büyüme oranı, dikkate alınabilecek çeşitli eylemlerle ne kadar değiştirilebilir?" şeklindedir. 1910-1960 dönemini kapsayan bu çalışmada Denison, ABD ekonomisinin büyümesini iki üretim faktörüyle (sermaye ve emek) açıklamaya çalışmış; ancak çalışmada söz konusu dönemde gerçekleşen büyümenin fiziki sermaye ve emek ile açıklanan kısımdan daha büyük olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Denison, beşeri sermaye üzerinde yoğunlaşarak araştırmasına yön vermiştir. Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme üzerine yaptığı analizde, 1929-1957 yılları arasında çalışanların aldığı eğitim miktarı %2 oranında arttırıldığında, bunun belirlenen dönem içinde ABD ekonomisinin toplam reel millî gelir büyümesinin %23'ünün kaynağını oluşturduğunu tespit etmiştir.

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen öncü çalışmalardan bir diğerini gerçekleştiren Barro (1989) ise, 1960-1985 dönemi için büyüme, verimlilik ve yatırımla ilgili verileri kullanarak 98 ülkeyi kapsayan bir çalışma yapmıştır. Barro yaptığı analizde, büyüme oranı ile kişi başına düşen GSYH'nın başlangıç düzeyi arasındaki basit korelasyonun sıfıra yakın olduğunu saptamasına rağmen, kişi başına insan sermayesi sabit tutulduğunda, korelasyonun büyük ölçüde negatifleştiğini tespit etmiştir. Bunun yanında, kişi başına GSYH seviyesi göz önünde bulundurulduğunda, büyüme oranı ile insan sermayesinin başlangıç miktarı arasında güçlü bir pozitif ilişkinin olduğu sonucuna varmıştır. Bu nedenle, fakir ülkelerin, yüksek insan sermayesine sahip oldukları takdirde zengin ülkelere yetişme eğiliminde olduğunu iddia etmiştir. Barro aynı çalışmada, ek olarak yüksek insan sermayesine sahip olan ülkelerde düşük doğurganlık ve yüksek oranda fiziksel yatırımcının olduğunu da saptamıştır.

Beşeri sermaye ve büyüme ilişkisi konusunda sonraki dönemlerde, yabancı literatürde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Gelişmiş ülkelerle ilgili önemli çalışmalardan biri Cohen ve Soto'nun (2001) çalışmasıdır. Cohen ve Soto, 1960-2000 dönemine ait verilerle OECD ülkelerinin içinde yer aldığı 38 ülke üzerine yaptıkları çalışmada, yeni bir veri seti kullanmıştır. Oluşturulan yeni veri setinin temel özelliği, nüfusun yaş yapısını dikkate alarak hazırlanmış olmasıdır. Çalışmada, ortalama olarak daha düşük eğitim seviyesine sahip olan yaşlı insanların daha yüksek ölüm oranına sahip olduğu görülmüştür. Bu durum işgücünün eğitim düzeyine ait daha net tahminlere ulaşılmasını sağlamıştır. Çünkü önceki oluşturulan serilerde veri kalitesine zarar vermemek adına yaş grupları arasındaki ölüm oranı hesaba katılmamıştır. Ayrıca, bu çalışmada bir ülkedeki farklı eğitim sınıflandırma sistemlerinin kullanılmasından da kaçınılmıştır. Bu tutumla özellikle zaman boyutunda ölçüm hatasının azalması sağlanmıştır. Yapılan analiz sonucuna göre ise, seçilen OECD ülkeleri

için ekonomik büyümenin %8'inin beşeri sermayeden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır (Afşar, 2009: 89). Querios ve Teixeira (2014), Pelinescu (2015) ve Parlakyıldız'ın (2015) çalışmalarında da iki değişken arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Buna karşılık, Einarsson ve Marquis'in (1998), Rangazas'ın (2000) ABD ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmalarda beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisinin fiziki sermayeden daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, bu ülkelerle ilgili gerek grup gerekse bireysel olarak yapılan çalışmalarda -Islam vd. (2007), Loening vd. (2010), Self ve Grabowski (2004) gibi- beşeri sermayeyi temsilen genel olarak eğitimle ilgili veriler kullanılmıştır. Bu bireysel ülkeler yani tek ülke üzerine yapılan çalışmalardan biri, Islam vd. (2007) tarafından Bangladeş üzerine yapılan çalışmadır. Çalışmada, 1976-2003 dönemi verileriyle Bangladeş örneklemi üzerinden, eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Değişken olarak kullanılan GSYH ve eğitim verilerine, ek olarak sermaye ve işgücü de modele dahil edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda GSYH'dan eğitime ve eğitimden GSYH'ya iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler grubu üzerine yapılan çalışmaların ise en yenilerinden biri olan Bozkurt ve Balmumcu'nun (2018) çalışmasında, 1970-2016 döneminde Türkiye'nin de içinde bulunduğu 30 gelişmekte olan ülke için ekonomik büyüme-beşeri sermaye ilişkisi panel eşbütünlük analiziyle test edilmiştir. Westerlund'un yapısal kırılmaları da dikkate alan analiz sonucunda, değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Konuyla ilgili Türkiye örneği üzerine de özellikle son yıllarda önemli sayıda çalışma yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmalardan bazıları -Çoban (2004), Çalışkan vd. (2013), Boztosun vd. (2015)- beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırırken; bazıları -Afşar (2009), Taban ve Kar (2006), Telatar ve Terzi (2010), Pamuk ve Bektaş (2014), Uçan ve Yeşilyurt (2016), Recepoğlu ve Zuhul (2017)- da iki değişken arasındaki ilişkinin yönünü tespit etme amacına yönelmiştir. Bu konuda Türkiye'de ilk yapılan çalışmalardan olan Kar ve Ağır'ın (2006) çalışmasında, 1926-1994 dönemi verileri kullanılarak Türkiye'de beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki nedensellik testi ile incelenmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığının eşbütünlük yaklaşımı ile gösterildiği çalışmada, beşeri sermaye göstergelerinden eğitim harcamalarının ekonomik büyümenin nedeni olduğu; sağlık harcamalarına ise ekonomik büyümenin neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Konuyla ilgili en yeni çalışmalardan birini yapan Topallı (2017) ise, çalışmasında Türkiye'de 1960-2012 dönemi için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini VECM modeli ve Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanarak araştırmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, mesleki ve teknik okullardan mezun olanların sayısından kişi başına reel GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik ve

kişi başına reel GSYH'den mesleki ve teknik okullardan mezun olanların sayısına doğru tek yönlü nedensellik

olduğu tespit edilmiştir. Türkiye üzerine yapılan çalışmaların özeti Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Türkiye Üzerine Yapılan Ampirik Çalışmaların Özeti

Yazarlar	Dönem	Yöntem	Bulgular
Çoban (2004)	1980-1997	Granger Nedensellik Testi	İktisadi büyüme üzerinde tüm beşeri sermaye değişkenlerinin etkisinin pozitif yönde olduğu sonucuna varılmıştır.
Taban ve Kar (2006)	1969-2001	Johansen Eşbütünlüşme ve Nedensellik Analizi	Beşeri sermaye ve eğitim indeksi arasında çift yönlü, bileşik okullaşma indeksinden büyümeye doğru ise tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Erdoğan ve Yıldırım (2009)	1983-2005	ARDL Modeli	Eğitimi temsil eden değişkenlerin bazılarıyla büyüme arasında pozitif, bazılarıyla ise negatif ilişki bulunmuştur.
Afşar (2009)	1963-2005	Granger Nedensellik Testi	Eğitim yatırımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Genç, Değer ve Berber (2010)	1980-2007	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	İhracatla ekonomik büyüme arasında ve beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Telatar ve Terzi (2010)	1968-2016	Granger Nedensellik Testi	Eğitimle büyüme arasında pozitif, nüfusla büyüme arasında ise negatif nedensellik bulunmuştur.
Akgül ve Koç (2011)	1924-2009	Eşik Otoregresif (TAR) Modeli	Yükseköğretimin büyümenin önemli bir unsuru olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Çalışkan, Karabacak ve Meçik (2013)	1923-2011	Johansen Eşbütünlüşme Testi	İlkokula kayıtlı öğrenci sayısı dışındaki tüm beşeri sermaye değişkenleri ile GSYH arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur.
Pamuk ve Bektaş (2014)	1998: 01-2013:02	Granger Nedensellik Testi	Eğitim harcamalarından büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Boztosun, Aksoylu ve Şentürk Ulucak (2015)	1961-2011	Yapısal Kırımlı Eşbütünlüşme Testi	Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem ilişkisi tespit edilmiştir.
Uçan ve Yeşilyurt (2016)	2006:Q1-2015:Q4	Granger Nedensellik Testi	Büyüme ve eğitim harcamaları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Recepoglu ve Zuhal (2017)	2004-2014	Dinamik Panel Nedensellik Analizi	Türkiye'de ele alınan iller bazında eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

3. Ekonometrik Analiz

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, Türkiye örneklemini üzerinden 1998:Q1-2016:Q2 dönemi verileri kullanılarak ekonomik büyüme ve beşeri sermaye ilişkisi incelenmiştir. Ekonomik büyüme için kullanılan temsili değişken 1998 yılı sabit fiyatlarıyla GSYH ve beşeri sermaye için kullanılan temsili değişkenler ise eğitim harcamaları ile mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalardır. Değişkenler üzerinde mevsimselliğin etkisi önemli görüldüğü için değişkenler EViews 8 ekonometri programı içerisinde bulunan Celsus x12 programı ile çarpımsal yöntemle mevsimsellikten arındırılmıştır. Kullanılan tüm değişkenlerin verilerine TÜİK veri tabanından ulaşılmıştır. Analizde kullanılan değişkenler ve bunlara ait semboller Tablo 2'de gösterilmektedir.

Çalışmada, Türkiye'de ekonomik büyüme ile beşeri sermaye ilişkisini tespit etmek amacıyla Granger nedensellik testinden yararlanılmıştır. Değişkenler arası nedenselliğin yönünün test edilebilmesine yönelik literatürde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır; fakat yapılan çalışmalarda en fazla kullanılan yöntem Granger nedensellik testidir (Taban ve Kar, 2006: 167). Bunun nedeni testin kolay uygulanabilir niteliğe sahip olmasıdır. Granger nedensellik testi, değişkenler arasındaki nedensellik

ilişkisini olayların oluş sırasına göre belirlemektedir. Granger nedensellik testinin uygulanmasına geçmeden önce modelde kullanılacak verilerin durağan olup olmadığının sınanması gerekmektedir.

Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişken	Temsili Değişken	Değişken Türü	Kısaltma
Ekonomik büyüme	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	Bağımlı Değişken	GSYH
Beşeri sermaye	Eğitim harcamaları	Bağımsız Değişken	EH
Beşeri sermaye	Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalar	Bağımsız Değişken	MES

3.2. Analiz ve Bulgular

Yapılan çalışmada, durağanlığın saptanabilmesi için Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi kullanılmaktadır. Durağanlık analizi sonucunda zaman serilerinin durağan olmadığı sonucuna ulaşılması halinde seriler durağanlaştırılmaktadır. ADF birim kök test sonuçları Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Seviyesinde		
	Sabitli Model	Sabitli Trendli Model	Sabitsiz Trendsiz Model
GSYH	0.148 (0.967)	-3.061 (0.123)	2.654 (0.997)
Eğitim	3.083 (1.000)	0.287 (0.998)	5.983 (1.000)
Harcamaları	3.362 (1.000)	-1.535 (0.808)	7.581 (1.000)
MES			
Değişkenler	Birinci Derece Farkı		
	Sabitli Model	Sabitli Trendli Model	Sabitsiz Trendsiz Model
GSYH	-6.568 (0.000)	-6.580 (0.000)	-5.739 (0.000)
Eğitim	-10.783 (0.000)	-11.844 (0.000)	-2.064 (0.038)
Harcamaları	-7.962 (0.000)	-9.757 (0.000)	0.300 (0.769)
MES			

Not: Hücrelerdeki ilk değer ADF test istatistiğini, parantez içindeki değer ise olasılık değerini göstermektedir.

GSYH, eğitim harcamaları ve mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamaların test istatistiği %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerden daha küçüktür. Bu nedenle değişkenlerin seviyelerine uygulanan ADF test sonucuna göre kullanılan değişkenlerin seviyesinde durağan olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuç, olasılık (Prob*) değeri ile de teyit edilmiştir. Üç serinin de durağan olmadığı sonucu tespit edildikten sonra, serileri durağan hale getirmek için birinci farkında tekrar test edilmiştir. Tablo 3’de görüldüğü gibi, birinci farkı alındıktan sonra serilerin durağan hale geldiği tespit edilmiştir. Bu çerçevede model, seriler seviyesinde bırakılarak Toda Yamamoto prosedürüne uygun şekilde aşağıdaki gibi tanımlanmıştır. Toda-Yamamoto prosedürüne göre modele maksimum durağanlık düzeyi kadar ilave gecikme (d) eklenmesi gerektiğinden, model eşitlik (1) olarak düzeltilmiştir.

$$\begin{aligned}
 GSYH_t &= C_1 + \alpha GSYH_{t-p1d} + \beta EH_{t-p1d} + \theta MES_{t-p1d} + \varepsilon_{1t} \\
 EH_t &= C_2 + \gamma EH_{t-p1d} + \rho GSYH_{t-p1d} + \pi MES_{t-p1d} + \varepsilon_{2t} \\
 MES_t &= C_3 + \lambda MES_{t-p1d} + \gamma GSYH_{t-p1d} + \mu MES_{t-p1d} + \varepsilon_{3t}
 \end{aligned} \quad (1)$$

Bir sonraki aşamada VAR modeline geçilip gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Modelde p gecikme uzunluğunun tespit edilebilmesi için en çok kullanılan kriterler olan Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleri üzerinde çalışılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu p=10 olmak üzere VAR modeli için elde edilen sonuçlar Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. Gecikme Uzunluğu Kriterlerine Göre Gecikme Sayıları

Gecikme Uzunluğu	AIC	SC	HQ
0	79.084	79.185	79.123
1	71.185	71.590*	71.344*
2	71.089	71.795	71.368
3	71.064*	72.076	71.463
4	71.153	72.468	71.671
5	71.159	72.778	71.796
6	71.246	73.169	72.003
7	71.278	73.505	72.155
8	71.365	73.895	72.362
9	71.371	74.204	72.487
10	71.429	74.566	72.665

Tablo 4’de görüldüğü üzere gecikme uzunluğu HQ ve SC kriterine göre 1 ve AIC kriterine göre ise 3 olarak tespit edilmiştir. Bu durum, uygulamada sıkça karşılaşılan bir soruna işaret etmektedir. Farklı kriterler farklı gecikme uzunluğu tespit ettiğinde gecikme uzunluğunun hangi kritere göre belirleneceğine karar vermeden önce, bilgi kriterlerinin seçmiş olduğu gecikme uzunluklarında otokorelasyon sorunu olup olmadığı test edilmelidir.

Tablo 5. Otokorelasyon Analizi Sonuçları

Gecikme Uzunluğu	LM-İstatistik	Olasılık Değeri	Karar
1	15.745	0.072	Reddedildi.
2	11.122	0.267	Reddedilemedi.
3*	13.309	0.149	Reddedilemedi.
4	14.453	0.107	Reddedilemedi.
5	13.731	0.132	Reddedilemedi.
6	14.123	0.118	Reddedilemedi.
7	6.934	0.644	Reddedilemedi.
8	18.282	0.032	Reddedildi.
9	11.578	0.238	Reddedilemedi.
10	14.584	0.103	Reddedilemedi.
11	10.186	0.335	Reddedilemedi.
12	7.399	0.595	Reddedilemedi.

Otokorelasyon LM testi ‘otokorelasyon yoktur’ biçimindeki hipotezi test etmektedir. Bu nedenle her bir gecikme uzunluğuna ait olasılık değerleri 0.10’dan büyük olduğunda, ilgili gecikme uzunluğunda otokorelasyon sorunu olmadığına karar verilir.

$H_0 = P_1 = 0 \rightarrow$ Otokorelasyon yok

$H_a \neq P_1 \neq 0 \rightarrow$ Otokorelasyon var

Bilindiği üzere SC ve HQ bilgi kriterleri gecikmeyi 1 kabul etmişti. Fakat yapılan otokorelasyon testinde 1. gecikmede olasılık değeri %10’un altında olduğu için otokorelasyon sorunu mevcuttur. Bu nedenle AIC bilgi kriterinin kabul etmiş olduğu 3. gecikme uzunluğu kontrol edilir. Tablo 5’de görüldüğü üzere 3. gecikmede tespit edilen olasılık değeri 0.10’un üzerindedir ve otokorelasyon sorunu yoktur. Bu nedenle H_0 hipotezi reddedilemez ve AIC gecikme uzunluğu kabul edilip bir sonraki aşamaya geçilir.

Nedensellik analizine geçebilmek için verilerin normal dağılım ve değişen varyans sorununun bulunmaması

gerekir. En küçük kareler yöntemi hata teriminin normal dağılım varsayımına dayanmaktadır. Bu nedenle hata teriminin normal dağılıp dağılmadığı test edilmelidir. Bu amaçla, çok değişkenli Jarque-Bera normallik testi modelin hata terimlerinin çarpıklık ve basıklık değerleri ile normal dağılımın sahip olduğu çarpıklık ve basıklık değerleri arasındaki farkı hesaplayarak, aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını test eder.

H_0 : Hata terimi normal dağılmaktadır.

H_a : Hata terimi normal dağılmamaktadır.

Tablo 6. Doornik-Hansen Normal Dağılım Testi Sonuçları

Bileşen	Jarque-Bera	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
1	2.411	2	0.299
2	5.924	2	0.051
3	0.620	2	0.733
Ortak Test	8.955	6	0.176

Tablo 6'daki sonuçlara göre uygulanan testin olasılık değeri 0.176'dır. Olasılık değeri 0.10'dan büyük olduğundan, %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bu nedenle hata terimlerinin normal dağıldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Nedensellik analizine geçilebilmesi için yapılması gereken bir diğer aşama, hata teriminin değişen varyans sorunu taşıyıp taşımadığının sınanmasıdır. Değişen varyans sorunu için uygulanan testin sonucu Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Değişen Varyans Testi

	Ki-kare	df	Olasılık
Ortak Test	342.767	324	0.226

H_0 hipotezi: Değişen varyans sorunu bulunmamaktadır.

H_a hipotezi: Değişen varyans sorunu bulunmaktadır.

Ortak testin verdiği ki-kare istatistiğinin olasılık değeri %10 anlamlılık düzeyine göre değerlendirilerek karar verilebilir. Ki-kare istatistiğinin olasılık değeri 0.226 ve anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilemediğinden değişen varyans sorunu olmadığına karar verilir. Artık modelde istatistiksel bir sorun bulunmadığına karar verilebilir.

İki değişken arasındaki nedensellik ilişkisi olayların oluş sırasına göre belirlenmektedir. Yani önce gerçekleşen olay sonra gerçekleşen olayın nedeni olabilirken, tersi mümkün değildir. Bu yapı, değişkenlerin gecikmeli değerlerinin modele eklenmesini gerektirmektedir.

Wald (F) testi kullanılarak hipotezler test edilmektedir. Çalışmada kabul edilmiş olan hipotezlerin reddedilmesi, nedensellik analizi yapılan iki değişkenin arasındaki ilişkinin varlığını göstermektedir.

Nedensellik testi sonucunda 3 farklı sonuca ulaşılabilir (Gujarati, 1995:620-621). Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- (i) Ele alınan değişkenler arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunabilir.

- (ii) Ele alınan değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunabilir.
- (iii) Ele alınan değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunmayabilir.

Tablo 8. Bağımlı Değişken GSYH Olduğunda Wald Testi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Ki-kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
EGITIM	8.962	3	0.029
MES	7.165	3	0.066

Tablo 8'de görüldüğü gibi GSYH ile eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri 0.029'dur. Bu nedenle %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde eğitimin GSYH'nın Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılır. GSYH ile mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalar arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri 0.066'dır. Bu nedenle %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamaların GSYH'nın Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılır.

Eğitim harcamaları ile GSYH arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri Tablo 9'da görüldüğü gibi 0.696'dır. %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde GSYH'nın eğitim harcamalarının Granger nedeni olmadığı sonucuna ulaşılır. Eğitim harcamaları ile mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri ise 0.985'dir. %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamaların eğitim harcamalarının Granger nedeni olmadığı sonucuna ulaşılır.

Tablo 9. Bağımlı Değişken Eğitim Harcamaları Olduğunda Wald Testi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
GSYH	1.438	3	0.696
MES	0.147	3	0.985

Bağımlı değişken mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar olduğunda ise Wald testi sonuçları Tablo 10'da yer almaktadır. Buna göre mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar ile GSYH arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri 0.001'dir. %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde GSYH'nın mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamaların Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılır. Mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar ile eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi gösteren Ki-Kare istatistiğinin olasılık değeri 0.018'dir. %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde eğitim harcamalarının mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamaların Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılır.

Tablo 10. Bağımlı Değişken Mesleki Teknik ve Bilimsel Faaliyetlere Yapılan Harcamalar Olduğunda Wald Testi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
GSYH	15.253	3	0.001
EGITIM	10.033	3	0.018

Özetle, GSYH ve mesleki, teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Eğitim harcamalarından gayrisafi yurtiçi hasılaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi ve eğitim harcamalarından mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalara doğru yine tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

4. Sonuç

Üretim ve verimliliğin temel faktörlerinden biri olarak kabul edilen beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkisi, özellikle son 20-25 yıldır literatürde araştırılan bir konu haline gelmiştir. Beşeri sermayenin nitelikli hale getirilebilmesi için yapılan yatırımlar, harcamalar ve etkili eğitim sistemi gibi politikalar uzun vadede bir ülkenin lehine sonuçlar doğurur. Beşeri sermaye Singapur, G. Kore gibi gelişmekte ülkelerin orta gelir tuzağından nasıl hızlı bir biçimde kurtulduğunu ve gelişme aşamasını çok önceden tamamlamış olan güçlü ülkelerle rekabet edebilecek düzeye gelmiş olduğunu da açıklayan önemli bir faktördür.

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan ampirik çalışmaların çoğunluğunda bu iki değişkenin birbiriyle ilişkili olduğu tespit edilmesine rağmen, nadiren değişkenler arasında herhangi bir ilişkinin görülmediği çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmada, ekonomik büyüme ve beşeri sermaye ilişkisi nispeten yeni verilerle, Türkiye örneklemini üzerinden Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışmada, 1998:Q1-2016:Q2 dönemi için beşeri sermaye temsili değişkenleri olarak eğitim harcamaları ile mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlere yapılan harcamalar kullanılırken, ekonomik büyümenin temsili değişkeni olarak ise GSYH alınmıştır.

Yapılan analizler sonucunda, GSYH ile mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Tek yönlü nedensellik ilişkilerinin yönü ise eğitim harcamalarından GSYH'ya doğru ve eğitim harcamalarından mesleki teknik ve bilimsel faaliyetlere yapılan harcamalara doğrudur. Analiz sonuçları, daha önce bu konuda yapılmış olan bazı çalışmaların (Çoban, 2004; Genç, Değer ve Berber 2010; Telatar ve Terzi, 2010; Pamuk ve Bektaş, 2014) sonuçlarıyla da uyumludur. Ulaşılan bu sonuçlar, Türkiye'de eğitim harcamalarının ya da daha genel bir ifadeyle beşeri sermayenin nitelikli hale getirilmesine yönelik yatırımların önemli olduğunu ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yarattığını göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de GSYH'dan eğitime daha fazla pay ayrılmalı, mesleki ve bilimsel faaliyetler için yapılan yatırımlar artırılmalı ve sahip olunan nispeten genç insan kaynağının etkin şekilde kullanılmasını sağlayacak politikalar hayata geçirilmelidir.

Kaynakça

- Afşar, M. (2009). Türkiye'de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85-98.
- Akgül, I., & Koç, S. Ö. (2011). Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde Eğitim ve Büyüme İlişkisi: Eşik Ototegresif Yaklaşım. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 1-35.
- Aksu, L. (2016). Türkiye'de Beşeri sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, sosyal ve Stratejik Analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 68-129.
- Ali, H., & Jabeen, A. (2015). Effects of Education on Economic Growth: Evidence from Pakistan. *American Journal of Economics, Finance and Management*, 1(6), 579-585.
- Asteriou, D., & Agiomirgianakis, G. M. (2001). Human capital and economic growth: time series evidence from Greece. *Journal of Policy Modeling*, 23(5), 481-489.
- Balmumcu, Ö., & Bozkurt, K. (2018). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Gelişmekte Olan Ülkeler için Bir Panel Veri Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 11(Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı), 391-406.
- Barro, R. J. (1989). *Economic Growth in a Cross Section of Countries*. NBER Working Paper Series, No: 3120.
- Boztosun, D., Aksoylu, S., & Şentürk Ulucak, Z. (2016). The role of human capital in economic growth. *Economics World*, 4(3), 101-110.
- Cohen, D., & Soto, M. (2007). Growth and human capital: good data, good results. *Journal of economic growth*, 12(1), 51-76.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2013). Türkiye'de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: 1923-2011 (Kantitatif bir yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Çoban, O. (2004). Beşeri sermayenin iktisadi büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (30), 131-142.
- Denison, E. F. (1962). Education, economic growth, and gaps in information. *Journal of Political Economy*, 70(5, Part 2), 124-128.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 49 (4), 1057-1072.
- Einarsson, T., & Marquis, M. H. (1998). An RBC model with growth: the role of human capital. *Journal of Economics and Business*, 50(5), 431-444.
- Erdoğan, S., & Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye'de eğitim-iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22.

- Eser, K., & Gökmen, Ç. E. (2009). Beşeri sermayenin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri: Dünya deneyimi ve Türkiye üzerine gözlemler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Genç, M. C., Değer, M. K., & Berber, M. (2010). Beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme: Türkiye ekonomisi üzerine nedensellik analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(1), 29-41.
- Gujarati, D. N. (1995). *Temel Ekonometri*. (Çev.: Ü.Şenesen ve G.G.Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Islam, T. S., Wadud, M. A., & Islam, Q. B. T. (2007). Relationship between education and GDP growth: A multivariate causality analysis for Bangladesh. *Economics Bulletin*, 3(35), 1-7.
- Kar, M., & Ağır, H. (2006). Türkiye'de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: eşbütünleşme yaklaşımı ile nedensellik testi, 1926-1994. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 50-68.
- Loening, J., Rao, B. B., & Singh, R. (2010). *Effects of Education on Economic Growth: Evidence from Guatemala*. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper no. 23665.
- Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), 3-42.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü. *Sosyoekonomi Dergisi*, 1(1), 27-44.
- Pamuk, M., & Bektaş, H. (2014). Türkiye'de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Parlakayıldız, F. M. (2015). Seçilmiş OECD Ülkeleri için Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 93-106.
- Pelinescu, E. (2015). The Impact of Human Capital on Economic Growth. *Procedia Economics and Finance*, 22, 184-190.
- Queiros, A., & Teixeira, A. (2014). *Economic Growth, Human Capital and Structural Change: An Empirical Analysis*. FEP Working Papers 549.
- Rangazas, P. (2000). Schooling and Economic Growth: A King Rebelo Experiment with Human Capital. *Journal of Monetary Economics*, 46(2), 397-416.
- Recepoglu, M., & Zuhali, M. (2017). Türkiye'de Eğitim Yatırımları ile Yerel Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bölgesel Dinamik Panel Nedensellik Analizleri. *The Journal of International Scientific Researches*, 2(8), 1-11.
- Schultz, W. T. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Self, S., & Grabowski, R. (2004). Does education at all levels cause growth? India, a case study. *Economics of Education Review*, 23(1), 47-55.
- Taban, S., & Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 159-181.
- Telatar, O. M., & Terzi, H. (2010). Nüfus ve eğitimin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 197-214.
- Topallı, N. (2015). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 129-140.
- TÜİK (2018). *Haber Bültenleri*. (Erişim Tarihi: 15 Nisan 2018), <http://www.tuik.gov.tr>
- Uçan, O., & Yeşilyurt, H. (2016). Türkiye'de Eğitim Harcamaları ve Büyüme İlişkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 179-185.

Araştırma Makalesi • Research Article

Bütçenin Mahiyeti ve 2002 Sonrası Merkezi Yönetim Bütçesinin Mali Disiplin Ekseninde İncelenmesi

The Nature of Budget and the Investigation of General Government Budget after 2002 in Terms of Fiscal Discipline

Osman Cenk Kanca ^{a,*}, Metin Bayrak ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, 25240, Erzurum /Türkiye.

ORCID: 0000-0003-3381-381X

^b Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 25240, Erzurum /Türkiye.

ORCID: 0000-0003-4689-5367

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 03 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 27 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 01 Haziran 2019

Anahtar Kelimeler:

Bütçe,

Genel Yönetim Bütçesi,

Genel Devlet Dengesi.

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 03, 2019

Received in revised form May 27, 2019

Accepted June 1, 2019

Keywords:

Budget,

General Government Budget,

General State Balance.

ÖZ

Bütçe, milli gelirin vergiler ve diğer kamu gelirleri vasıtasıyla önemli bir kısmını alan ve aldığı bu gelirleri yine kamu harcaması olarak dağıtan, iktisadi konjonktüre göre ülke ekonomisinde devamlı bir ahenk sağlanmasına yol açan iktisadi olayların akışına göre bazen teşvik bazen de fren görevi yapan çok yönlü kullanıma haiz mali bir araçtır. Bütçe, belirli bir zaman diliminde (bir yılı kapsayan) kamu kesiminde gelir ve gider tahminlerini göstermesi bakımından önemlidir. İktisat politikasının önemli bir aracı olan bütçe ülkedeki ekonomik ve mali dengenin sağlanması açısından büyük önem arz etmekte, ülke politikalarının başarılı olmasında zaman ve zemin ayarı açısından mühim bir rol üstlenmektedir. Çalışmada önce devlet bütçesi teorik açıdan ele alınarak Türkiye’de 2002-2016 yılları arası dönem Merkezi Yönetim Bütçesi analiz edilmiş, daha sonra muhtelif bütçe kalemlerinin mali disiplin açısından tahlil ve incelemeleri yapılmıştır. Neticede Dünya’da ve Türkiye’de meydana gelen birçok olumsuzluklara rağmen Türk Merkezi Yönetim bütçesinde mali disiplinden taviz verilmediği gözlenmiştir.

ABSTRACT

Budget is a fiscal means ready for a multiple usage sometimes doing a duty of an incentive and sometimes a duty of brake according to the flow of economic events providing a continuous harmony in the country’s economy according to the conjuncture by taking a large sum of national income through taxes and other public revenues and distributing these revenues as public expenditures. Budget is crucial from the point of showing the estimations of revenues and expenditures in public sector in a certain time of period (covering a year). Being an important means of economic policy, budget gains importance in respect to providing economic and fiscal balance in the country and assumes an important role in the success of country policies time and ground adjustments. In the study, firstly budget is handled theoretically and General Government Budget in Turkey between the years 2002-2016 was analyzed, and then analysis and investigation of various budget items were performed from the point of fiscal discipline. As a result, it was observed that no concessions were made to the fiscal discipline in Turkish General Government Budget despite many negotiations occurred in the World and Turkey.

1. Giriş

Bütçe ya da Devlet Bütçesi, kamu kesiminin gelecek belirli bir dönem için kaynak harcama (gelir-gider) dengesini yansıtan ve demokratik rejimlerde yasama organı tarafından yürütme organına kamu harcaması yapma ve kamu gelirlerini toplama konusunda verilen hukuki bir yetki belgesidir. Bütçe esas olarak iki temel ayak üzerine istinat etmekte, bunlardan biri bütçenin ekonomik ayağını teşkil

ederken diğeri hukuki ayağını veya vechesini teşkil etmektedir. Bütçe ekonomik açıdan kamu kesiminin gelecek dönemdeki arz-talep dengesini ortaya koymakta, hukuki açıdan yürütme organının yapacağı kamu gelirlerinin toplanması, kamu giderleri ve kamu hizmetlerini içeren tasarruf ve aktiviteleri yasama denetimi altına almaktadır. Bütçe’nin İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde halk hareketlerinin siyasal baskısı sonucu oluşması ve 1215

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: osmancenkkanca@hotmail.com

yılında Kral John'a imzalatılan Magna Carta (büyük özgürlük berati) olayı kamu yöneticilerinin siyasi baskı altına alınarak denetlenmesini amaçladığını göstermektedir. Şöyle ki bütçenin en eski ve geleneksel fonksiyonu olan denetimle gelecek dönemde yapılacak olan kamu harcamaları ve toplanacak olan kamu gelirleri miktar ve bileşim olarak yine halkın meşru temsilcisi olan bir organa verilerek halkın onayına sunulmakta; bütçenin yönetim fonksiyonuyla bütçe kamu yönetiminin en etkin araçlarından biri haline gelmekte iktisat politikasının mühim bir parçası olan maliye politikası bütçe vasıtasıyla kamu harcamaları, vergi ve borçlanma politikalarını kullanarak kaynak dağılımında etkinlik, gelir paylaşımında adalet, iktisadi istikrar, büyüme ve gelişme gibi amaçlara ulaşılmasını sağlamaktadır.

Bütçeyle ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bunlardan Allix'e göre bütçe, kamu kesiminin belli bir süre içindeki gelir ve harcama tahminini yapan, gelirlerin toplanmasına, giderlerin yapılmasına olanak tanıyan hukuki bir belgedir (Torun, 1968: 18). Yine Sayar'a (1974) göre bütçe; tüm kamu kurum, kuruluş ve idareleri ile yarı resmi ya da özel teşekkül ve toplulukların, belli bir dönem içindeki gelir ve giderlerini tahmin eden ve bunların yapılmasına önceden imkân veren mali bir cetveldir. Son olarak 1050 sayılı kanunu yürürlükten kaldıran 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 3. maddesine göre bütçe "Belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları gösteren ve usulüne uygun olarak yürürlüğe konulan belgedir" (5018 sayılı KMYK, 2003: 3/f maddesi).

Bütçenin tarihi gelişiminin ilk ayağı; 1215 tarihinde Kral John ile asiller arasında, İngiltere'de yapılan ve 63 maddeden oluşan "Magna Carta" anlaşmasıdır. Bütçenin gelişiminde ikinci metin ise 1688 yılında yayınlanan, verginin sadece parlamento tarafından konulacağını ileri süren Bill of Rights (Haklar Kanunu)'dur (Dileyici ve Özkıvrak, 2001: 94). Bütçe, İngiltere'de Hazine Bakanı (Chancellor of Exchequer) tarafından 1822 yılında parlamentoya sunulmaya başlanmıştır (Evgin, 1994: 19). Bu açıdan 1822 yılı, bütçe hakkının tam anlamıyla kullanılmaya başladığı yıl olarak modern bütçelemin miladı sayılabilir (Edizdoğan, 2008: 26). Ülkemizde ise, Cumhuriyet ile birlikte uygulanan 1924, 1961, 1982 anayasalarında, kamu bütçesi açısından 1050 sayılı Genel Muhasebe Kanunu uygulanmıştır. İşleyen süreç içerisinde Avrupa Birliği'ne girme isteğinin artması ve birlik kazanımlarına uyum maksadıyla yeni bütçeleme kanunu hazırlanma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bütçenin modern bir yapıya kavuşturulması ile ilgili son gelişme ise 10.12.2003 tarihinde kabul edilen ve 24.12.2003 tarihli resmi gazetede yayınlanarak 01.01.2006 tarihinde uygulamaya konulan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'dur. Bu kanunun yürürlüğe girmesi ile 1927 yılından beri kullanılmakta olan 1050 sayılı Genel Muhasebe Kanununun uygulamasına son verilmiştir (Temelli, 2007: 6).

Bu çalışma, bütçeye ilişkin kuramsal özgün bilgilerin verilmesi ve 2002-2016 döneminde Türkiye'de bütçenin kısa bir değerlendirmesinin yapılması amacı ile hazırlanmıştır. Öncelikle çalışmada, bütçe ile ilgili ana hatlara yer verilmiştir. Daha sonra, Türkiye ekonomisinde bütçe/mali disiplin özelinde bahsi geçen dönemin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

2. Bütçenin Fonksiyonları

Günümüzde kamu ekonomisi devletin tüm iktisadi faaliyetlerini kapsayan bir gelişme eğilimindedir. Bütçenin ilke ve işlevlerinin mahiyetinde değişimler olduğu gibi, bilhassa çağdaş sosyal devletten kaynaklanan ihtiyaçların karşılanması için bütçe yeni işlevlerde yüklenmiştir.

2.1. Bütçenin klasik fonksiyonları

Klasik bütçe fonksiyonları, klasik devlet işlevlerine bağlı olarak ortaya çıkan fonksiyonlardır. Bunlar; iktisadi, siyasi, hukuki ve denetim fonksiyonudur.

Bütçenin İktisadi Fonksiyonu; devlet bütçesinin iktisadi amaçları gerçekleştirmek için kullanılmasıdır. Kamusal ihtiyaçlardan kaynaklanan kamu hizmetleri genişledikçe ve devletin müdahale ettiği alanlar çoğaldıkça iktisadi fonksiyonun önemi artmaktadır. Yani bütçenin iktisadi önemi devletin ekonomi içindeki payının büyüklüğünden kaynaklanır. Bu sebeple bütçe politikasıyla milli ekonominin etkilenmesi amaçlanır. Bütçenin açık ya da fazla vermesi, gelir-gider bileşimindeki oynamalar ekonomik hayata etkisi fazla olduğu için, bütçe iktisadi amaçlara ulaşma konusunda etkin bir iktisat politikası aracı olarak kabul görmüştür. Bütçenin tam istihdamı sağlama, gelir dağılımını düzeltme kit kaynakların üretken alanlara kaydırılmasında müessir rolü yaygın kabul görmektedir (Ulusoy, 2006: 263).

Bütçenin Siyasi Fonksiyonu; kısaca, bütçenin meclise; hükümete mihmandarlık yapma bütçeyi yönetme ve denetleme imkânı tanınmasıdır. Seçimler vasıtasıyla iktidara gelen partiler, siyasi parti programlarına, seçimlerdeki vaatlerine hükümet programlarına göre bütçeyi idare etmeye çalışırlar. Hazırladıkları bütçe, parlamentoda siyasi sürece tabii tutulur. Bu siyasi sürecin somut yönü ise "Kamu Bütçesi" ile ortaya konmaktadır. Yani, meclisin bütçe hakkını kullanmasına bütçenin siyasi yönü adı verilmektedir (Tügen, 2005: 19).

Bütçenin Hukuki Fonksiyonu; bütçenin yürütme organı ve kamu yönetiminin hazırlanıp yasama organında görüşülmesi ve onaylanması dolayısıyla yürütme organını bağlayıcı bir kanun olması demektir (İlkmén, 1970). Bütçe kanunu ile yasama organı gelirlerin toplanması ve giderlerin yapılması konusunda yürütme organına yetki ve ruhsat vermekte, yürütme organı yasama organından aldığı bu ruhsat ve yetkiye göre hukuki tasarrufta bulunmaktadır.

Bütçenin Denetim Fonksiyonu; kamunun bütçe ile ilgili tüm işlemlerinin denetlenmesini sağlar. Denetimin amacı” bağlı bulunduğu kuruluşun amacına en verimli bir şekilde zamanında ve geçerli hukuk düzenine uygun; rasyonel olarak ulaşım ulaşımadığını, amaca yönelmede yöntemlerin yapılan işlem ve eylemlerin uygunluğunu, bunların optimum verimlilik, etkinlik ve ekonomi ile hizmet kalitesini sağlayıp sağlamadıklarını araştırmak, kontrol etmek sapmalar varsa meydana çıkarmak; genel düzeltme çarelerini tavsiye etmek; eğitim, haberleşme, merkez ve taşra arasında köprü kurma, merkezdeki planlama ve düzenleme çalışmalarına katılma gibi hizmetlerin en uygun tarzda yürütmesine yardımcı olmak “ şeklinde tanımlanmaktadır (Coşkun,1974: 254-255). Denetim fonksiyonun temelini, Meclisin hükümete verdiği gelir tahsil etme ve gider yapma yetkisinin bütçe ile verilen yetki dahilinde kullanıp kullanılmadığının incelenmesi oluşturmaktadır (Tosun, 2007: 123-124). Etkili bir denetim bir ekonomide kamu maliyesinin sağlıklı uygulanması ve kamu yönetimindeki verimliliğin sağlanması bakımından önem arz etmektedir.

2.2. Bütçenin Modern Fonksiyonları

1929 büyük buhranı müteakiben yaşanan olaylar maliye politikasının önemini artırmıştır. Maliye politikasının bu artan önemine binaen kamunun ekonomi içindeki payı-etkinliği daha da artmış ve iktisadi dengenin sağlanması için bütçeye yeni işlevler yüklenmiştir (Tokathoğlu ve Selen, 2017: 159).

Bütçenin makroekonomik fonksiyonu; adil gelir dağılımı ve istikrarın sağlanması şeklinde iki alt başlık altında incelenebilir. Bütçe ile farklı gelir gruplarından vergiler toplanıp yine toplumun farklı kesimlerine yönelik harcama yapılarak gelir yeniden dağıtımına tabi tutulur. Bütçenin bu işlevinin ve sürecinin temelini; kaynakların, ihtiyaçların, alternatif mali stratejilerin, önerilen bütçenin etkilerinin değerlendirilmesi ve bütçe gelir ve giderlerinin planlanması oluşturur. Modern iktisat ekolünde istikrar anlayışı, her nevi manipülasyonlardan uzak bir sosyoekonomik yapı çerçevesinde ortaya çıkan serbest piyasa ekonomisini öngörmektedir. Ekonomide bu istikrar “tam istihdam” ve “fiyat istikrarının” bir arada gerçekleşmesi biçiminde teşekkül etmektedir. Dolayısıyla bütçenin istikrar sağlama işlevi ile bu nitelikteki bir ekonomik ve sosyal duruma erişmek hedeflenmektedir (Falay, 2006: 10).

Bütçenin Yönetim Fonksiyonu; siyasi ve mali denetim açısından çeşitli basamaklardan geçen bütçe devlet yönetiminde verimlilik ve etkinliği büyük ölçüde etkilediğinden ve kamu yönetiminde karşılaşılan sorunların çözümünde yöneticilere yol gösterdiğinden siyasi iktidarın/hükümetin rasyonelitesini yükseltme aracı olarak işlev görmektedir (Batirel, 2006).

Bütçenin Planlama Fonksiyonunda ise; bütçe, devletin iktisadi bir planı niteliğindedir. Nitekim bütçe, kamunun parasal olarak gelir-gider durumunu gösterdiği için, gelecek dönemdeki planların, politikaların uygulanmasını

sağladığından siyasi bir plandır. Bu bakımdan ekonominin işlenmesi, kamu kesiminin bütçe yoluyla planlama yapmasına bağlıdır (Edizdoğan, 2008: 19).

3. Bütçe İlkeleri

Bütçe ilkeleri, demokrasiyle yönetilen ülke ekonomilerinde, bütçenin hazırlanmasından denetlenmesine kadar geçen aşamalarında esas alınması gereken kuralları ifade etmektedir.

Genellik ilkesi klasik maliyeciler tarafından çok katı olarak uygulanan bir ilkedir. Genellik ilkesi bütün kamu gelir ve giderlerinin bütçede gösterilmesini; gelir ve giderlerin biri biriyle mahsup edilmeksizin, gelir arkasına gider ya da gider arkasına gelir saklama veya gizleme olmaksızın kaydedilmesidir (Erginay, 1994: 175).

Bir başka deyişle, devletin tüm gelir ve giderlerinin bütçede yer alması durumunda genellik prensibi sağlanmış olmaktadır (Erginay, 1994: 168). Bu ilkeye 5018 sayılı kanunun 13. maddesinin (f) bendinde, “tüm gelir ve giderler gayri safi olarak bütçede gösterilir”, (g) bendinde ise “belirli gelirlerin belirli giderlere tahsis edilmemesi esastır” denilerek vurgu yapılmıştır (5018 Sayılı KMYK, 2003: 13/f, 13/g mad.).

Birlik İlkesi; devlete ait tüm gelir ve giderlerin tek bir bütçe içinde toplanması gerektiğini gösterir. Kamu kesiminin yapmış olduğu tüm giderler ve yine toplanan tüm gelirlerin farklı bütçelerde değil tek bir bütçede gösterilmesi bu prensibin özünü oluşturmaktadır. Aksi bir durumda bütçede birlik prensibi bozulmuş olabilecektir (Erginay, 1994).

Açıklık ilkesi; bütçe kanunlarının, yasama organı üyeleri, uygulayıcılar ve genel olarak kamuoyu tarafından anlaşılır biçimde hazırlanması zorunluluğuna vurgu yapmaktadır. Doğruluk ilkesi, bütçeyi hazırlayanların olabildiği ölçüde reel piyasa koşullarını değerlendirerek gelir ve giderleri belirlemeleridir. Mali saydamlık ilkesi ise, bütçeyle ilgili her türlü veriye ulaşılmasında ve kullanılmasında denetimin sağlanması amacıyla kamuoyunun zamanında bilgilendirilmesini esas olarak kabul etmektedir (Erginay, 1994: 167-172). 5018 sayılı Kanunun 13. maddesinin (ı) bendinde “Bütçe gelir ve gider tahminleri ile uygulama sonuçlarının raporlanmasında açıklık, doğruluk ve mali saydamlık esas alınır “ifadesi yer almıştır.

Yıllık Olma İlkesi; bütçe gelir ve giderlerine ilişkin izin ve yetkilerin bir yıl için geçerli olduğunu öngörmektedir (Uluatam, 2003: 117). Mali yıl Türkiye’de 1 Ocak’ta başlar, 31 Aralık’ta sona erer. 5018 sayılı Kanunun 13. maddesinin (d) fıkrasında “Bütçeler, stratejik planlar dikkate alınarak izleyen iki yılın bütçe tahminleri ile görüşülür ve değerlendirilir “denilmek suretiyle hazırlama sürecinde küçük bir regülasyon yapılmış ancak ilke özde değişmemiştir (Söyler, 2006: 283-300).

Önceden İzin İlkesi; mali yıla ait harcama yapma ve gelir toplama yetkisinin parlamento tarafından o dönem başlamadan önce, bir bütçe kanunu ile yürütme organına

verilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu kapsamda, meclis onayı olmadığı sürece hükümetin gelir toplama ve harcama yapma yetkisi bulunmamaktadır (Öztürk, 2015: 90).

Bütçede denklik ilkesi bütçe gelir ve gider yekûnunun birbirine eşit olmasıdır. Bütçe geleceğe ait bir tahmin olduğundan giderleri olduğundan daha az gelirleri olduğundan daha fazla göstermek mümkün olabilir. Dolayısıyla bütçe dengeliği mali yılın başındaki dengeliği değil mali yılın sonundaki dengeliği esas alır. Bütçede mali yılsonu itibarıyla toplanan kamu gelirleri ile yapılan kamu giderlerinin birbirine eşit olması halinde denklik ilkesi gerçekleşmiş olur (Pehlivan: 2004: 222; Çolak, 2008).

4. Bütçe Teorileri

Günümüzde mali kurumlara geleneksel fonksiyonlarının dışında yeni görevler yüklenince doğal olarak bu durum devletin mali hayatını simgeleyen bütçeyi etkilemiş, dolayısıyla bütçenin değişen mahiyeti bütçe teorilerinin değişim ve gelişimine neden olmuştur.

Klasik Bütçe Teorisi; klasik maliyecilerin kamu maliyesinde her zaman gerçekleştirilmesini istedikleri temel prensiplerinden biri bütçede denklik prensibidir (Türk, 2005: 349). Bu teoriye göre, devletin yaptığı harcamalar, kamu gelirlerinden fazla olmamalıdır. Onun için klasikler borçlanma ve para oyunları ile sağlanan devlet gelirlerine karşılıklıdır. Klasikler, devlet gelirleri ile giderleri arasında muhasebe anlamında dengeye önem verirlerken, modern maliyeciler ekonomik ve sosyal hayatın dengesi üzerinde önemle dururlar (Duverger, 1963: 222-225).

Telafi Edici Bütçe Teorisi; ekonomide özel kesimin harcamalarının azalması neticesinde meydana gelen eksik istihdamı gidermek, ekonomiyi yeniden tam istihdam denge seviyesine getirmek için, eksik kalan özel kesim harcamalarının kamu harcamaları ile tamamlanmasıdır (Pehlivan, 2004: 272). Telafi edici bütçe teorisinin özü belirli durumda ve belirli sınırlar çerçevesinde iktisadi hayatı krizden kurtarmak ve ekonomiyi yeniden canlanma safhasına sokabilmek için devletin açık bütçe politikasını mali bir araç olarak kullanmasıdır (Türk: 2005: 340).

J. M. Keynes tarafından geliştirilen bu teorisinin iki önemli özelliği bulunmaktadır (Türk, 2005: 356);

- (i) Telafi edici bütçe, ekonomiyi tam istihdam seviyesine ulaştırmak için kullanılan bir politika aracıdır.
- (ii) Ekonomi tam istihdam düzeyinde dengede olunca telafi edici bütçe tekrardan denk bir bütçe halini alacaktır.

Devri Bütçe Teorisinin özü; iktisadi konjonktüre bağlı olarak refah devrelerinde oluşan bütçe fazlalıkları ile depresyon zamanlarının bütçe açığını finanse etmektir. Kısaca bu teori mali politikaların hatalarını düzeltmek ve onun iktisadi yaşamda yarattığı negatif etkilerini önlemek amacını taşımaktadır. Bu görüş göre, bütçe politikası ve

tedbirleri devresel hareketlenmelere paralel yönde değil, zıt yönde olmalıdır (Aksoy, 1993: 43).

5. Bütçeleme Teknikleri

Ülkelerin iktisadi ve mali yönden sıklıkla karşılaştığı sorunlar bütçe ve bütçe sistemlerinin önemini fevkalade artırmıştır. Bütçe teknikleri bu tür problemlere çözüm bulabilmek için sürekli bir gelişim göstermiştir.

Torba Bütçe Tekniği; harcama yapan kuruluşlara ödenek çıkartılmasında, kuruluşlara verilen ödeneklerin kullanımında harcama yerleri anlamında bir kısıt getirmeyen, ödeneklerin kullanımında kuruluşları serbest bırakan bütçe tekniğidir. Bu bütçe tekniği kuruluşların yöneticilerini, kuruluşa verilen ödeneklerin kullanımında serbestlik tanıdığı için modern bütçeleme prensibine uygun olduğu düşünülmektedir (Mutluer, vd., 2005: 103).

Milli İktisadi Bütçe; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulanmaya başlanmış ve bir ülkenin geleceğe yönelik olarak kamu ve özel sektöre ait gelir ve gider tahminlerini gösteren tabloların bütünü anlamına gelmektedir. Fakat yıllık ekonomik raporlar (tablolar) tam anlamıyla milli bütçe olarak değerlendirilemezler (Feyzioğlu, 1981: 122).

Yatırım Bütçeleri; devlet bütçelerindeki yatırım harcamalarını önce makroekonomik büyüklükler olarak belirleyip sonra da bunu kamu hizmetleri arasında paylaşmaya tabi tutan dokümanları ifade etmekle birlikte bütçenin sadece gider kısmını esas almaktadır (Bülbül, vd., 2005: 64).

Performans Bütçe Tekniği; toplumsal hizmetlerde, verilen ödeneklerden en yüksek faydanın sağlanması açısından geliştirilen bir tekniktir. Bu sistem, kaynak kullanımında etkinliği sağlayabilmek amacıyla elde edilen çıktıları çeşitli performans kriterleri ile ölçmekte ve kaynak dağılımını ulaşılan sonuçlar doğrultusunda yapmaktadır (Tüğen, 2005: 314).

Program Bütçe Tekniği; devletin yürüttüğü faaliyetlerde belirtilen hedeflere ulaşmak için, eldeki kısıt kaynakların alternatif programlar arasında, uzun vadeli plana dayanarak tahsis edilmesinde yöneticiler ve siyasi mekanizmalar tarafından en iyi kararların alınmasını sağlayan bir bütçeleme sistemidir (Coşkun, 1974: 141). Ülkemizde bu bütçe tekniği 1973-2003 yılları arasında uygulanmıştır. 1971 ve 1972 yıllarında program bütçe kanunu vafı kavuşamamış ve uygulama ancak tam anlamıyla 1973 Mali Yılında Planlama-Programlama-Bütçeleme Sistemi (PPBS) esaslı ve tekniklerini içeren PBS adıyla anılan bütçe sistemi şeklinde kamu maliyesi alanında işlerlik kazanmıştır (Avcı, 2005: 233).

Planlama-Programlama-Bütçeleme Tekniği; 1965 yılında ABD'de uygulanmaya başlanmıştır ve ara aşamaları performans bütçe ve program bütçedir. PPBS bunların bir uzantısı olarak, iktisadi analizlerin kamu kesimi kararlarına uygulanmasına odaklanmıştır ve en geniş kapsamlı/gelişmiş olanıdır. Program bütçe ise bu iki sistem arasında teşekkül

etmektedir. Çağdaş bütçeciliğin bütçe tekniği açısından karşılığı PPBS'dir. PPBS, kamu sektöründe belirtilen hedeflere ulaşmak için sınırlı kaynakların ayrılmasında yöneticiler ve politika yapımcıları tarafından rasyonel kararların alınmasını sağlayan bir bütçeleme ve yönetim tekniğidir. Çağdaş bütçenin çeşitli unsurları ile bir sistem olarak ortaya çıkması ve bir süreç olarak bir araya getirilmesi PPBS ile sağlanmaktadır. PPBS, bütçenin hizmetler ve bu hizmetlerin çıktılarına göre yeniden şekillenmesi ve bu hizmetlerin gelecek yıllara ait maliyetlerinin öngörülmesidir (Cicioğlu ve Şimşek, 2007: 44-48). PPBS, dört aşamadan oluşur; Planlama, Programlama, Bütçeleme ve Sistem Analizi. Program bütçe ve performans bütçenin bir uzantısı olarak PPBS'nin temel özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Ataç ve Moğol, 2002: 43); PPBS'nin temel özelliklerinin ilki planlamaya dayalı olması ve bütçelerin bu kapsamda şekillenmesidir. PPBS'nin ikinci özelliği, planlanan amaçlara ulaşmak için kamusal hizmetlerin programlar dâhilinde düzenlenmesidir. PPBS'nin üçüncü özelliği, kamu hizmetlerinde fonksiyonel sınıflandırmanın kullanılmasıdır. Dördüncü özellik, kamu yönetiminde verimliliğin artırılmasıdır. PPBS'nin diğer özelliği, kamu bütçelemeğinde bilinen tüm analiz tekniklerinden yararlanarak bütçe kararlarında rasyonelliği sağlamaya çalışması olarak ifade edilebilir. PPBS'nin son özelliği, sistematik muhasebe ve raporlama ile bilgi üretimi gerçekleştirmesidir (Falay, 1975: 209-225).

Sıfır Esaslı Bütçeleme Tekniği; 1964 yılında ABD'de ortaya çıkmıştır ve yeni mali yılın bütçesinin hazırlanmasında, önceki yılların ödeneklerinin dikkate alınmaması ya da sıfır kabul edilmesi esastır. Başka bir ifadeyle sıfır esaslı bütçe, yeni yılın bütçesinin, eski yılların bütçesinden tamamen bağımsız bir şekilde hazırlanmasını ifade eder (Pehlivan, 2004: 238-239). Bu teknik tüm harcama ve faaliyetlerin ilk kez yapılmış gibi, yeniden ve baştan belirlendiği bir bütçeleme tekniği ve sistemidir (Çataloluk, 2006: 230).

Analitik Bütçe Tekniği; devletin yüklendiği görevleri ifa ederken harcama bazında sağlıklı veri ve ölçülebilir-güvenilir mali istatistikî bilgi ortaya koymak amacıyla geliştirilmiş bir bütçe kod yapısıdır (Demirel, 2015: 160-161). Analitik Bütçe Sınıflandırması; kurumsal sınıflandırma, fonksiyonel sınıflandırma, finansman tipi sınıflandırma ve ekonomik sınıflandırma olmak üzere dört bölümden oluşur (T.C. Maliye Bakanlığı, 2004: 17).

Çok Yıllı Bütçeleme Tekniği; çok yıllık bir süreç kapsamında bütçe gelirlerini tahmin eden, ödenek tavanlarını belirleyen kamu kaynak kullanım sistemidir. Ülkemizde 2006-2008 dönemini kapsayacak şekilde uygulamaya konulan orta vadeli program ile birlikte "çok yıllık bütçe sistemi"ne geçilmiştir. 5018 sayılı kanunun 16/2. maddesinde "merkezi yönetim bütçe hazırlama sürecinin, Bakanlar Kurulu'nun mayıs ayının sonuna kadar toplanarak kalkınma planları, stratejik planlar ve genel ekonomik koşulların gerekleri doğrultusunda makro politikaları, ilkeleri, hedef ve gösterge niteliğindeki temel ekonomik büyüklükleri de kapsayacak şekilde DPT müsteşarlığınca hazırlanan orta vadeli

programı kabul etmesiyle başlar" hükmüyle hazırlanan orta vadeli program çok yıllık bütçelemenin de başlangıç noktasını oluşturmuştur. Zira şu nokta unutulmamalıdır, TBMM üç yıllık stratejik planlar çerçevesinde, bütçeyi yıllık olarak kabul eder (Tunçer ve Kılıçer, 2013: 109-126).

6. 2002-2016 Dönemi Genel Yönetim Bütçesine Genel Bir Bakış

1980 ve 1990'lı yılları politik-ekonomik açıdan yüksek volatiliteli ve kargaşalı bir şekilde geçiren Türkiye için 2002 sonrası dönemde siyasi istikrarın sağlanması büyük bir dönüm noktası olmuş (Karahan ve Karagöl, 2014) ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı GEGP; IMF ve Dünya Bankası'nın taleplerine yönelik olarak uygulanmıştır (Ejder, 2012: 63). Yaşanan finansal krizler sonrası uygulamaya konulan reformlar ve 2002 yılı sonrasında sağlanan politik istikrar, temel parametrelerde belirgin bir düzelmeyi beraberinde getirmiştir. Nitekim global gelişmelerin de etkisiyle 2002 sonrası dönemde, daha önceki dönemlerden farklı olarak, makroekonomik anlamda istikrarlı bir iyileşme yaşanmıştır (BDDK, 2010: 75; Acar, 2013: 15-32; Turan, 2015: 223-235). Dönem içerisinde mali anlamda birçok yeniliğe imza atılmış ve çıkarılan 5018 sayılı KMYK'ye göre de, merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki kurum ve kuruluşlar ile birlikte, mahalli idareler, sosyal güvenlik kuruluşları ile genel sağlık sigortası, fonlar, döner sermayeler ve işsizlik sigortası fonu toplamı "Genel Yönetim Bütçesi" olarak ifade edilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

Kamu kesimi (politika yapımcıları), iktisadi dengenin temini ve kamu ekonomisinin sürdürülebilirliği için bütçenin büyüklüğünü, açık/fazla vermesini ve açığı karşılama şeklini bir politika vasıtası olarak kullanabilir. Bütçe uygulamaları hedeflenen politika amaçlarına yönelmede önemli olmakla beraber amacın niteliğine göre bütçe dengesi de farklılık arz edebilmektedir. Öte yandan, ılımlı bir bütçe açığının sağlanması mali disiplinin tesisinde yeterli görülebilmektedir (Tokatlıoğlu ve Selen, 2017; Özyılmaz, 2016: 28-34; Şentürk, vd., 2017: 185-204). Nitekim söz konusu Türkiye ekonomisinde incelenen dönemde bütçe açığı açısından önemli gelişmeler yaşanmış, 2001 yılı sonrasında icra edilen istikrar programları ile maliye politikası bakımından temel hedef olarak mali disiplinin oluşturulması yoluyla bütçe açıklarının azaltılması belirlenmiştir (Tügen ve Dağ, 2018: 394). Bu gelişmeler Tablo 1'de özetlenmiştir.

Kamu maliyesinin performansının değerlendirilmesinde kullanılan önemli göstergeden biri bütçe dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya (GSYH) oranıdır. Türkiye ekonomisinde 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz özellikle faiz harcamalarında dramatik bir artışa neden olmuş, yüksek düzeyde faiz dışı fazla verilmesine rağmen GSYH'nin 16.9'u kadar bir bütçe açığı oluşmuştur. İzleyen yıllarda yüksek faiz dışı fazlalar sayesinde konsolide bütçe dengesi de hızla kurulmuştur (Sezgin, 2015: 81-94). Öyle ki 2002 yılında yüzde 15,1 olan bütçe açığının GSYH'ye oranı, 2003

yılından itibaren alınan mali konsolidasyon tedbirleri sayesinde azalarak 2006 yılında yüzde 0,6 seviyelerine kadar düşmüştür. 2008'in son çeyreğinde Küresel Kriz ve beraberinde dünya ekonomisinin resesyona girmesiyle (Gür, 2017: 726-737; Kaya ve Kaygısız, 2015: 171-194) 2009 yılında yüzde 5,5'e çıkan bütçe açığının GSYH'ye oranı, takip eden yıllarda azalarak 2016 yılında yüzde 1,1 seviyesine gerilemiştir (Özatay, 2012: 1-11; T.C. Maliye Bakanlığı, 2017). Türkiye'de enflasyonla mücadele programının çöktüğü 2001 krizi sonrası mali açıdan farklı bir yönelim başlamış (Duramaz ve Dilber, 2015: 29-38), Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) ile kamu harcamalarının disipline edilmesi en önemli öncelik olarak belirlenmiş, bütçe politikalarının ekonomik büyümeyle uyumlu ve tasarruf önlemlerinin de yapısal reformlarla desteklendiği bir politika benimsenmiştir. Tek başına iktidarın sağlandığı siyasi istikrar ortamında mali disipline uyulmasının olumlu etkileri, 2004 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır. Merkez bankasının enflasyonla mücadele politikasında başarılı olarak enflasyonun tek hanelere indiği, özelleştirmelere ağırlık verildiği, faiz oranlarının hızla gerilediği bu ortamda kamu harcamaları disiplini ve faiz dışı fazla verme politikasının etkisiyle bütçe açığı/GSYH oranında iyileşmeler görülmüştür. Böylece bütçe açığının GSYH içindeki payı, 2008 yılından itibaren yüzde 3 olan Maastricht Kriterlerinin altında kalmıştır. Bu gösterge, halen kriteri yakalayamayan gelişmiş ülkelerden ayrılmayı göstermektedir (Karagöl ve Ortakaya, 2014; Göğül, 2016: 87-109; Gülmez, vd., 2017: 195-203). Örneğin Fransa'da 2008 yılı sonrası bütçe açığı/GSYH oranı %5-7 bandında seyrederken, bir diğer gelişmiş ülke olan İspanya'da bu oran ortalama %8'ler civarında oluşmuştur. Mali disiplinde sağlanan bu başarılarla birlikte 2009'daki küresel krizin akabinde Türkiye yabancı yatırımcılar için "güvenli bir liman" olmuştur. Bütçe disiplininden geri adım atmadan uygulanan maliye politikası (%3 referans rakamının altında kalınması), 2009-2014 periyodunda Türkiye'nin bazı gelişmekte olan ekonomilerle beraber kısa ve uzun vadeli yabancı yatırımları çekebilmesini beraberinde getirmiş ve ülke ekonomisinin dinamizm kazanmasını sağlamıştır.

Tablo 1. Türkiye'de 2002-2016 Arası Bütçe Açığının Gelişimi

Yıllar	Bütçe Açığı/GSYH (%)
2002	-15,1
2003	-8,8
2004	-7
2005	-1,2
2006	-0,6
2007	-1,6
2008	-1,8
2009	-5,5
2010	-3,6
2011	-1,4
2012	-2,3
2013	-1,2
2014	-1,3
2015	-1,2
2016	-1,1

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2017), BÜMKO (2018), SBB (2018)

Tablo 2'ye bakıldığında ise genel devlet dengesi/genel yönetim bütçesi kalemleri, bütçede genellik ve şeffaflık ilkeleri çerçevesinde rahatlıkla izlenebilmektedir. Bu minvalde söz konusu dönemde, 2009 yılı hariç, (2002-2016), temel makro büyüklüklerden olan GSYH istikrarlı bir seyir izleyerek devamlı artış göstermiştir (Ulusoy, Yamak ve Şahingöz, 2016: 1-33). Tablo 2'de görüldüğü üzere, 2002'de 359 milyon TL olan GSYH 2016 yılına gelindiğinde 2.608 milyon TL seviyesine ulaşmıştır. Nitekim Rodrik (2012), 2001 krizi sonrasında uygulanan sağlam makroekonomik politikaları, 2002 sonrasında yakalanan yüksek ekonomik büyüme oranlarının nedeni olarak tespit etmiştir. Ancak, tasarrufların azalması, işsizlik oranının indirilememesi, dış açık ve düşük yatırım endişe verici gelişmeler olarak sayılmakta ve Türkiye ekonomisinin kırılganlığını artırmaktadır. 2002-2016 döneminde, dış ekonomik ilişkilerde ve iç dengelerde hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Şöyle ki; dışa açılımcı uygulamalara paralel olarak ihracat ve ithalat arasındaki açılan makas cari açığı süratle artırmış ve iç-dış borç stoku ve borçlanma gereğinde dalgalanmalar görülmüş (Sungur, 2015: 243-269) ve 2016 yılında borçlanma gereği 35 milyon TL'yi aşmıştır. Kamu kesimi borçlanma gereğinin PSBR (public sector borrowing requirement) kamu kesimi toplam açığının GSYH'ye oranıdır (Eğilmez ve Kumcu, 2006). Olaya bu açıdan bakıldığında, PSBR'de dikkati değer bir düzelleme göze çarpmaktadır (TEPAV, 2012: 7).

Küresel Finansal Kriz'in en yoğun hissedildiği 2009 yılı hariç (Yüce, vd., 2013), 2002 yılında borçlanma gereği/GSYH %10,5 iken bu oran 2016'da %1,35'e kadar gerilemiştir. Diğer yandan, bütçe açıklarını kapatmaya yönelik uygulanan daraltıcı maliye politikaları kapsamında bütçede kısıntılara gidilmeye ve bütçe disipline edilmeye çalışılmıştır. Faizlerin düşme eğilimine girmesiyle özellikle faiz harcamalarındaki azalma, bütçe açığının işleyen periyotta oransal olarak azalmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan, dönem içerisinde değişen konjonktürle birlikte özellikle, cari harcamalar ve transfer harcamalarında artışlar gözlenmiş fakat üretkenliği olumlu yönde etkileyen yatırım harcamalarında ise istenilen seviye bir türlü yakalanamamıştır. 2002 yılında transfer harcamalarının toplam harcamalar içindeki payı %57 civarında iken bu oran 2016 yılına gelindiğinde %44 düzeyinde gerçekleşmiştir. Öte yandan yatırım harcamasında ise 2002 yılındaki yatırım harcamaları/toplam harcamalar oranı %8 iken bu oran 2016 yılında çok bir değişiklik olmayarak %9 olmuştur. Bu durumun oluşumunda, ekonomik-mali kriz(ler)in (2008 küresel ekonomik krizi) bütçe esnekliğini azaltması ve kaynakların daha çok ihtiyari olmayan harcamalar için ayrılmasının etkili olduğu söylenebilir (Kesik, 2006: 185-207; Sezgin, 2013). Doğrudan gelir desteği kapsamında tarım kesimine yapılan yardımlar, sosyal yardım uygulamaları ve diğer sosyal güvenlik harcamaları bu dönemde çok yükselmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı, 2012).

Tablo 2. Genel Devlet Dengesi

Milyon TL	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergiler	61,621	84,865	101,405	120,935	141,863	156,499	172,251	176,141	216,109	260,262	285,695	334,445	361,940	418,694	470,431
-Vasıtasız	21,633	27,513	31,424	36,283	40,614	48,754	55,720	57,293	61,295	76,012	85,730	92,602	105,982	118,880	138,106
-Vasıtalı	38,821	54,194	67,322	80,942	97,060	102,976	111,133	112,790	147,422	175,155	190,133	231,110	243,672	285,677	315,094
-Servet	1,167	3,158	2,659	3,680	4,190	4,769	5,398	6,058	7,392	9,095	9,832	10,733	12,285	14,137	17,231
Vergi dışı normal gelirler	8,989	11,159	13,145	16,388	19,283	18,026	17,777	19,195	19,447	23,836	30,186	29,520	38,941	42,794	46,273
Faktör gelirleri	20,625	23,159	29,715	38,808	46,119	48,808	53,379	59,414	60,749	65,395	80,885	90,781	99,361	112,676	129,576
Sosyal fonlar	16,817	23,878	30,120	33,607	44,400	48,319	61,459	70,823	89,514	118,858	132,564	157,967	178,900	212,940	248,442
Toplam	108,053	143,061	174,384	209,738	251,664	271,651	304,867	325,573	385,819	468,352	529,329	612,713	679,133	787,104	894,722
-Özelleştirme gelirleri	456	429	1,691	3,984	11,958	11,795	8,185	4,370	3,924	4,117	6,447	12,636	12,094	12,069	9,583
Toplam Gelir	108,509	143,490	176,075	213,722	263,622	283,446	313,051	329,943	389,743	472,469	535,776	625,350	691,227	799,173	904,305
Cari harcamalar	48,866	62,947	76,019	86,873	110,347	126,339	149,059	168,771	187,871	215,946	247,774	281,603	314,569	357,676	426,604
Yatırım harcamaları	12,784	13,084	13,558	18,775	22,446	26,737	32,300	31,405	37,545	43,322	49,811	65,775	66,916	81,101	91,146
-Sabit sermaye	12,684	12,994	13,430	18,645	22,316	26,190	31,897	31,442	37,712	43,136	49,330	66,097	67,053	80,991	91,189
-Stok değişmesi	100	90	128	129	130	548	403	-37	-167	187	482	-322	-137	110	226
Transfer harcamaları	84,618	103,399	109,252	108,472	120,651	132,047	147,354	181,794	197,317	217,801	252,808	289,643	320,382	362,824	421,435
-Cari transferler	81,729	101,225	106,069	105,893	113,134	127,088	140,817	172,212	184,540	205,841	240,443	272,044	295,827	339,398	399,883
-Sermaye transferleri	2,889	2,174	3,183	2,579	7,517	4,959	6,537	9,582	12,777	11,960	12,365	17,598	24,555	23,426	21,552
Toplam Harcama	146,267	179,429	198,829	214,120	253,443	285,124	328,713	381,970	422,734	477,070	550,394	637,021	701,867	801,601	939,455
Borçlanma Gereği	37,758	35,940	22,754	397	-10,179	1,678	15,662	52,026	32,991	4,601	14,618	11,672	10,640	2,429	35,150
GSYH	359,359	468,015	577,023	673,703	789,228	880,461	994,783	999,192	1,160,014	1,394,477	1,569,672	1,809,713	2,044,466	2,338,647	2,608,526
Borçlanma gereği/GSYH (%)	10,5	7,7	3,9	0,1	-1,3	0,2	1,6	5,2	2,8	0,3	0,9	0,6	0,5	0,1	1,35
Harcama/GSYH (%)	40,7	38,3	34,5	31,8	32,1	32,4	33,0	38,2	36,4	34,2	35,1	35,2	34,3	34,3	36,0
Gelir/GSYH (%)	30,2	30,7	30,5	31,7	33,4	32,2	31,5	33,0	33,6	33,9	34,1	34,6	33,8	34,2	34,7

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2017), Maliye Bakanlığı (2017), BÜMKO (2018), SBB (2018).

Bu kapsamda Tablo 2’de görüldüğü gibi, transfer harcamalarının toplam harcamaların yarısını oluşturduğu söylenebilir. Bütçenin gelirler bölümüne bakıldığında, gerek vergi gelirleri gerekse diğer gelir türlerinde kayda değer bir artış trendi göze çarpmaktadır. Şöyle ki, kamu kesiminin önemli bir yekûnunu oluşturan vergi gelirleri 2002 yılında 61,621 milyon TL iken bu rakam; 2016 yılında 470,431 milyon TL’ye yükselmiştir. Vergi gelirlerinin ise büyük bir kısmını dolaylı vergilerin oluşturduğu Tablo 2’den izlenebilmektedir. Öte yandan, 2002 yılında özelleştirmelerden toplam 0,456 milyon TL elde edilmişken, özelleştirme uygulamalarına ağırlık verilerek 2016 yılında bu rakam 9.583 milyon TL’ye ulaşmıştır. Tablo 2’de yer alan genel devlet dengesi rakamları, faktör gelirleri ile sosyal fonlardan elde edilen gelirlerin artış eğilimi içinde olduğunu göstermektedir. Nitekim 2016 yılında 129,576 milyon TL faktör geliri elde edilmişken, sosyal fonlardan temin edilen gelir ise 248,442 milyon TL olmuştur. Harcama/GSYH oranı 2002’de %40,7 iken 2016’da bu oran %36 olmuştur. Yine aynı şekilde Gelir/GSYH oranı 2002’de %30,2 iken 2016’da %34,7 olarak gerçekleşmiştir. Küresel krizin etkisiyle 2009 yılında ekonomide bir daralma görülmüş (Çebi ve Özlale, 2012: 09-38) %5,5’e çıkan bütçe açığının GSYH’ye oranı, takip eden yıllarda azalış trendine girmiştir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Kamu yönetiminde genel amaç; kamusal ihtiyaçlardan kaynaklanan kamu hizmetlerinin yapılabilmesi için devletin ekonomik değerler ve mali kaynaklar elde etmesi ve elde edilen bu kaynakların sosyal faydayı maksimum derecede yükseltecek, toplumsal refahı artıracak şekilde

harcanmasıdır. Tarihi süreç içerisinde bütçe devletin belirlenen amaçlara ulaşmak için kullandığı en önemli araçlardan biri olmuştur. İktisat politikasının temel araçlarından biri olan bütçe politikasıyla sağlanan hedeflere ulaşılması için harcama kalemlerinin içeriği kadar harcamayı fonlayan kaynağında sağlam ve sağlıklı olması gerekir.

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisi için 2002-2016 dönemi itibarıyla genel devlet dengesi bazında temel parametreler incelenmiş ve mali duruma ilişkin saptamalar yapılmıştır. Türkiye’de 2001 yılında yaşanan derin ekonomik kriz akabinde yakalanan siyasi istikrar ve güven ortamında birtakım yapısal reformlar yapılmıştır. Harcama esaslı mali kural uygulamalarına yer verilerek (Karayazı, 2017: 758-769) bütçe disiplini edilmek istenmiş, borç stokunun ve faiz yükünün azaltılması hedeflenmiştir. 2008 küresel ekonomik krizi dönemi hariç kamu kesimi borçlanma gereksiniminde belirgin azalışlar yaşanmış ve faiz dışı fazla hedefinin tutturulmasına yönelik düzenlemelere devam edilmiştir. Kamu gelirlerinin önemli bir kısmını vergi gelirleri oluşturmuş Kamu harcamalarında ise en büyük paya transfer harcamaları sahip olmuş bunu sırasıyla cari harcamalar ve yatırım harcamaları takip etmiştir. Öte yandan, mali disiplin hedefi kapsamında kamu harcamaları ve kamu gelirleri arasındaki senkronizasyon (eş zamanlama) sağlanarak bütçe açığı sorununda düzeltilmeler görülmüştür. GSYH’de istikrarlı bir artış sağlanmış, özelleştirme uygulamalarına ağırlık verilerek bütçe finanse edilmiş ve gelirlerde yükselme gerçekleşmiştir. Böylece kamu sektöründeki ağır yükün ve sürekli artan borçlanma ihtiyacının önüne geçilerek ekonomide verimlilik artırılmıştır (Karagöl, 2013: 44). Bu periyotta vergi gelirlerinde gösterilen yüksek

performans (dolaylı vergiler üzerine yoğunlaşan) ile bütçe giderlerinde sağlanan etkinlik ve tasarruf, bütçe gerçekleştirmelerinde de olumlu neticeleri beraberinde getirmiş ve kamu mali dengesinde iyileşme yaşanmaya başlanmıştır.

Olumsuz küresel koşullar, dünya ekonomisinde yaşanan iktisadi ve siyasi çalkantılar ve bunların negatif yansımalarına rağmen Türkiye gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkeden çok daha iyi bütçe performansı sergilemekte, her şeye rağmen Maastricht kriterleriyle belirlenen mali disipline uymaktan vazgeçer bir tutum göstermemektedir. Türkiye'nin mali disiplinden taviz vermemesi son derece sevindirici ve umut verici bir durum olmakla birlikte buna ilaveten bilhassa ekonomide son yıllarda meydana gelen istikrarsızlıkların kalıcı yünden çözümü için yapısal değişim ve dönüşüm programlarını acilen hayata geçirmesi elzem görünmektedir.

Kaynakça

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (2003). Kabul Tarihi: 10.12.2003, (R.G. Tarih: 24.12.2003, Sayı: 25326).

Acar, F. (2013). Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(2), 15-32.

Aksoy, Ş. (1993). *Kamu Bütçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Ataç, E., & Moğol, T. (2002). *Devlet Bütçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Avcı, M. A. (2005). *Türkiye'de ve Dünyada Kamu Mali Yönetiminde Mali Saydamlık Kavramının Gelişimi ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Batirel, Ö. F. (2006). *Devlet Bütçesi*. Ankara: A.Ü. Açık Öğretim Fakültesi Yayını.

BDDK (2010). *Krizden İstikrara Türkiye Tecrübesi*. Çalışma Tebliği. Ankara: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu .

Bülbül, D., Ejder, H., & Şahan, Ö. (2005). *Devlet Bütçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

BÜMKO [Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü] (2018). *İstatistikler: Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri*. (Erişim: 21.01.2019), <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>

Cicioğlu, Ş., & Şimşek, S. (2007). Türkiye'nin Bütçe Performansı ve Bütçe Projeksiyonu. *ATSO Ekonomi Dergisi*, 47 (9), 44-48.

Coşkun, G. (1974). *Program Bütçe Sistemi ve Türkiye Uygulaması*. 339. İstanbul: İ.Ü. İ.F. Yayını.

Çataloluk, C. (2006). Sıfır Tabanlı Bütçeleme Sistemi ve Türkiye'de Uygulanabilirliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 230.

Çebi, C., & Özlale, Ü. (2012). Türkiye'de Yapısal Bütçe Dengesi ve Mali Duruş. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 27 (310), 09-38.

Çolak, H. B. (2008). Bütçe İlkeleri. *Yaklaşım Dergisi*, 55, 1-2.

Demirel, D. (2015). Performans Esaslı Bütçe: ABD, İngiltere ve Türkiye Örnekleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 153-176.

Dileyici, D., & Özkıvrak, Ö. (2001). Bütçe Anlayışındaki Değişim Süreci: Denk Bütçe İlkesinin Erozyonu ve Açık Bütçe Politikası. *Kamu Tercih ve Anayasal İktisat Dergisi*, 3 (1), 94.

Duramaz, S., & Dilber, İ. (2015). Küresel Kriz Sürecinde Para Politikasında Yeni Bir Araç Olarak Faiz Koridoruna Genel Bir Bakış. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 29-38.

Duverger, M. (1963). *Finances Publiques*. Paris, France: Presses Universitaires de.

Edizdoğan, N. (2008). *Kamu Bütçesi*. Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.

Eğilmez, M., & Kumcu, E. (2006). *Ekonomi Politikası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ejder, H. L. (2012). Türkiye'de Bütçe Politikaları: 2002-2012 Dönemi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 53-78.

Erginay, A. (1994). *Kamu Maliyesi*. Ankara: Savaş Yayınları.

Evgin, T. (1994). 90'lı Yıllarda Bütçe ve Bütçe Açığının Finansmanı. *Ekonomik Yaklaşım*, 5 (13), 19-46.

Falay, N. (1975). Planlama-Programlama-Bütçeleme Sistemi (PPBS)'nin Genel Eleştirisi. İçinde: *Maliye Enstitüsü Konferansları*, Sayı 23. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını.

Falay, N. (2006). *Devlet Bütçesi*. No: 873, 10. Eskişehir: A.Ü. Açıköğretim Fakültesi Yayını.

Feyzioğlu, B. N. (1981). *Nazeri, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Göğül, K. P. (2016). Türkiye'de Mali Sürdürülebilirliğin Yapısal Değişimler Çerçevesinde Analizi (2002-2015). *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 87-109.

Gülmez, A., Yardımcıoğlu, F., & Beşel, F. (2017). Türkiye'de Ekonomik Kırılganlığın Panzerihi: Mali Disiplin Çıpası. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 195-203.

Gür, B. (2017). Türkiye'nin Makroekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme: 2002-2016 Dönemi. *Social Sciences Studies Journal*, 3 (6), 726-737.

İlksen, Ş. N. (1970). *Maliye*. İstanbul: Kutulmuş Matbaası.

Karagöl, E. T. (2013). *AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi*. No: XXII. SETA Yayınları.

Karagöl, E. T., & Ortakaya, Ü. İ. (2014). Geçmişten Günümüze Kamu Maliyesi. *SETA Perspektif*, 79, 1-31.

Karahan, H., & Karagöl, E. T. (2014). Ekonomik Performansın Temel Taşı: Siyasi İstikrar. *SETA Perspektif*, 41, 1-5.

- Karayazı, M. (2017). Mali Kurallar: Türkiye'deki Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (50), 758-769.
- Kaya, D. G. & Kaygısız, D. (2015). 2008 Küresel Krizi ve Sonrasında Türkiye'de Uygulanan Maliye Politikalarına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11 (26), 171-194.
- Kesik, A. (2006). Ekonominin Genel Dengesi İçinde Kamu Yatırımlarının Yapısı ve Gelişimi. İçinde: *İ. Ü. İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 49, 185-207.
- Mutluer, K., Öner, E., & Kesik, A. (2005). *Bütçe Hukuku*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Özatatay, F. (2012). Mali Disiplin ve Büyüme: Türkiye Deneyimi. *TEK Tartışma Metni*, 110, 1-11.
- Öztürk, N. (2015). *Kamu Maliyesi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özyılmaz, A. (2016). Para ve Maliye Politikaları Arasındaki Koordinasyonun Makroekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkinliği. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 28-34.
- Pehlivan, O. (2004). *Kamu Maliyesi*. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Rodrik, D. (2012). The Turkish Economy After the Global Financial Crisis. *Ekonomi-TEK Tartışma Metni*, 1 (1), 41-61.
- Sayar, N. S. (1974). *Kamu Maliyesi, Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı*. 2.cilt, 5. Baskı. İstanbul: Sermet Matbaası.
- SBB [T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı] (2018). *Gösterge ve İstatistikler: Kamu Kesimi Genel Dengesi*. (Erişim: 21.01.2019), <http://www.sbb.gov.tr/kamu-kesimi-genel-dengesi/>
- Sezgin, S. (2013). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Sezgin, Z. (2017). Kriz Sonrası Türkiye Ekonomisinde Mali Baskınlık. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 81-94.
- Söyler, İ. (2006). Kamu Mali Yönetim Sisteminin Bütçe Teknik ve Süreçlerindeki Değişiklikler ve Yenilikler Açısından Değerlendirilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 283-300.
- Sungur, O. (2015). 2000 Sonrası Türkiye Ekonomisi: Büyüme, Enflasyon, İşsizlik, Borçlanma ve Dış Ticarete Gelişmeler. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9 (19-20), 243-269.
- Şentürk, S. H., Karakurt, B., & Şahingöz, B., (2017). Mali Disiplin ve Enflasyon İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3 (2), 185-204.
- Şimşek H. A., & Altay, A. (2009). Küresel Kriz Ortamında Türkiye'de Maliye Politikalarının Değerlendirilmesi. *Finans Politik Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 46 (528), 11-24.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). *Orta Vadeli Program:2014-2016*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2004). *1993-2003 FFF Kamu Hesapları Bülteni*. Ankara: Muhasebat Genel Müdürlüğü.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2012). *2011 Yılı Genel Faaliyet Raporu*. Ankara: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2017). *2018 Yılı Bütçe Gerekçesi*. Ankara: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Temelli, S. (2007). *Devlet Bütçesi ve Gelişimi ve 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi Kontrol Kanununun Çukurova Üniversitesi Uygulaması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Çukurova Üniversitesi.
- TEPAV (2012). *Mali İzleme Raporu*. Ankara: İstikrar Enstitüsü.
- Tokatlıoğlu, M., & Selen, U. (2017). *Maliye Politikası*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Torun, O. N. (1968). *Devlet Bütçesi Ders Notları (Teksir)*. Eskişehir.
- Tosun, E. (2007). *Kamu Mali Yönetimi Devlet Bütçesi Odaklı Bir Yaklaşım*. Ankara: Devlet Bütçe Uzmanları Derneği Yayını.
- Tunçer, M., & Kılıçer, E. (2013). Örnek Ülkelerde ve Türkiye'de Çok Yıllı Bütçeleme Sistemi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 50 (580), 109-126.
- Turan, Z. (2015). 2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 223-235.
- Tüğen, K. (2005). *Devlet Bütçesi*. İzmir: Bassaray Matbaası.
- Tüğen, K., & Dağ, M. (2018). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Sürdürülebilirliğinde İç Borçlanmanın Rolü: Dönemsel Bir Analiz. *Yönetim ve Ekonomi*, 25 (2), 391-408.
- Türk, İ. (2005). *Maliye Politikası, Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçe Teorileri*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- TÜSİAD (2012). *Türkiye Ekonomisi 2013*. İstanbul: TÜSİAD Ekonomik Araştırmalar Bölümü.
- Uluatam, Ö. (2003). *Kamu Maliyesi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Ulusoy, A. (2006). *Maliye Politikası*. Konya: Mikro Yayıncılık.
- Ulusoy, A., Yamak, R., & Şahingöz, B. (2016). Faiz Dışı Dengenin Ekonomik Büyüme ve İşsizlik Üzerine Etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8 (1), 1-33.
- Yüce, G., Akıncı, M., & Yılmaz, Ö., (2013). Türkiye Ekonomisinde Temel Ekonomik ve Finansal Göstergeler Bağlamında 2002 Öncesi ve Sonrası. *Maliye Dergisi*, 164, 183-207.

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye’deki Kooperatiflerde Kurumsal Yönetişim İlkelerinin Uygulanabilirliği

The Applicability of the Principles of Corporate Governance to Cooperatives in Turkey

Serhan Gürkan ^{a,*}

^a Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Girişimcilik Bölümü, 78050, Karabük/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-2363-5661

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 08 Haziran 2019
Düzeltilme tarihi: 22 Haziran 2019
Kabul tarihi: 25 Haziran 2019

Anahtar Kelimeler:

Kurumsal Yönetişim,
Kooperatif,
Eşitlik,
Şeffaflık,
Hesap Verilebilirlik.

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 8, 2019
Received in revised form June 22, 2019
Accepted June 25, 2019

Keywords:

Corporate Governance,
Cooperative,
Equality,
Transparency,
Accountability.

ÖZ

Türkiye, kooperatif sayısı bakımından Avrupa Birliği içerisinde en yüksek sayıya sahip ikinci ülkedir. Buna karşılık Türkiye, işlem hacmi ve üye sayısı bakımından Avrupa Birliği ülkeleri içerisinde son sıralarda yer almaktadır. Bu bilgi Türkiye’de kooperatiflerin büyümek konusunda sıkıntılar yaşadığını göstermektedir. Büyüme konusunda engel teşkil eden konulardan bir tanesi yönetsel zorluklardır. Kurumsal yönetişim kavramının, yönetsel zorlukların aşılması noktasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda bu çalışmanın amacı kurumsal yönetişim ilkeleri olarak nitelendirilen eşitlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk ilkelerinin kooperatifler ile ilgili yasal mevzuat açısından uygulanabilirliğini tartışmak olarak belirlenmiştir. Çalışmada kurumsal yönetim ilkeleri ve bu ilkeler doğrultusunda geliştirilen araçların kooperatifler açısından yasal bir dayanağa sahip olup olmadığı incelenmiştir.

ABSTRACT

In terms of the number of cooperatives, Turkey is the second country with the highest number in the European Union. On the contrary, Turkish cooperatives is at a low ebb concerning number of members and trading volume. This information shows that Turkish cooperatives have problems to grow. One of the obstacles to growth is administrative difficulties. The concept of corporate governance is thought to contribute to overcoming managerial difficulties. The principles of corporate governance are equality, transparency, accountability and responsibility. The aim of this study is to discuss the applicability of the principles of corporate governance to cooperatives. In that study, the legal regulations are analyzed with regards to corporate governance.

1. Giriş

Yönetişim kelime olarak yönetim ile iletişim kavramlarının birleşimini temsil etmektedir. Kurumsal yönetişim kavramı ise en yalın şekliyle paydaşların etkileşim içerisinde olduğu yönetime katıldığı bir sürece geçişi ifade etmektedir. Kurumsal yönetişimde yöneticiler ile paydaşlar arasında net keskin bir çizgi bulunmamaktadır. Bu noktada “yönetilenler” kelimesi sadece çalışanları değil; aynı

zamanda işletme ile ilişkili diğer paydaşları da kapsar nitelikte anlaşılmalıdır. Kurumsal yönetişim kavramının, özellikle 90’lı yıllarda yaşanan Enron, WorldCom, Parmalat gibi şirket skandallarına ve bu skandalların geniş çaplı etkilerine çözüm niteliğinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Gerek söz konusu skandallar gerekse de küreselleşme neticesinde kurumsal yatırımların farklı bölgelere yayılması yönetimin geleneksel anlayışlar ile sürdürülmesini

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: serhan.gurkan@hotmail.com

zorlaştırmıştır. Paydaşların işletme yönetimine güvenini artırmak adına etkin iletişimin yönetim bilimi içerisine adapte edilmesi zorunluluk haline gelmiştir. Dolayısıyla uzun vadeli sermaye yatırımlarının işletmelere çekilebilmesi noktasında işletmelerin kurumsal yönetim uygulamalarına giderek daha sıcak baktığı görülmektedir. Literatürde sahiplik ve yönetimin birbirinden ayrılmasından kaynaklanan sorunların kurumsal yönetim ile azaltılabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu bilgi ışığında paydaş sayısındaki artışın, beraberinde kurumsal yönetim düzenlemelerine olan ihtiyacı da artırdığı söylenebilir.

Kooperatif, “Gönüllülük esası çerçevesinde ortak ihtiyaçları birlikte sahip olunan bir işletme vasıtasıyla karşılamak amacıyla oluşturulan örgütler” olarak tanımlanmaktadır (ICA, 2019). Tanımdan da anlaşılabilceği üzere kooperatiflerde paydaş sayısının fazla olması beklenmektedir. Bu doğrultuda kurumsal yönetim düzenlemelerinin, kooperatifler açısından paydaşlarla olan güvenin artırılması noktasında katkı sağlayacağı düşünülebilir. Bu düşünce paralelinde çalışmanın amacı; kurumsal yönetim ilkelerinin kooperatiflerde uygulanabilirliği konusunda teorik açıklamalarda bulunmak olarak belirlenmiştir.

2. Kooperatif Kavramı ve Genel Özellikleri

Türkiye’de kooperatifler ile ilgili yasal düzenlemeler 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’nda yer almaktadır. İlgili Kanun’da kooperatifler, “Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişik ortaklı ve değişik sermayeli ortaklıklar” şeklinde tanımlanmaktadır. Kooperatif kurabilmek için en az 7 ortağın bir araya gelerek ana sözleşmeyi imzalaması gerekmektedir.

- (i) Kooperatif ana sözleşmesinde yer alması gereken veya yer verilebilecek hususlardan bazıları aşağıdaki gibidir.
- (ii) Kooperatifin ismi ve kooperatif merkezi,
- (iii) Kooperatifin ne amaç ile kurulduğu ve çalışma alanları,
- (iv) Hangi şartlarda ortaklık kazanılabileceği ve kaybedileceği,
- (v) Kooperatiflerin sorumlulukları,
- (vi) Yönetim ve denetim konusunda yetkili organların görevleri
- (vii) Kooperatifin ne şekilde temsil edilebileceği,
- (viii) Yıllık gelir gider farklarına ilişkin hesaplamalar,
- (ix) Karar alma sürecinde ne şekilde oy kullanılabilceği
- (x) İş modeli

- (xi) Hangi birlikler ile ilişki içerisinde bulunulduğu
- (xii) Birleşme hükümleri;
- (xiii) Süre.

Kooperatifler, tüzel kişiliğe haiz organizasyonlardır. Üyelik hakkı, ortaklık senedi aracılığıyla belirlenmektedir. Bu senetler ada yazılı olmak zorundadır. Ortaklar sonuç hesaplarını inceleyebilir. Herhangi bir organ ortaklara ilişkin bilgi edinmeyi kısıtlayıcı karar alamaz. Ticari defterlerin incelenmesi ancak genel kurulda alınacak açık bir karar ile mümkün olmaktadır. Bu aşamada genel kurula katılabilmek için üç aydan fazla bir süredir ortak olmak şartı aranmaktadır. Yapı kooperatiflerinde söz konusu üç aylık süre aranmaz.

2.1. Kooperatiflerin Yönetim Modeli

Kooperatiflerin organlarının başında genel kurul gelmektedir. Diğer bir ifade ile genel kurul tüm ortakların eşit bir şekilde temsil edildiği ve yetki bakımından en üst organdır. Başlıca yetkileri aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- (i) Ana sözleşmede değişiklikler yapmak,
- (ii) Üyeleri seçmek – Denetim ve Yönetim Kurulları
- (iii) Gelir ve gider farkının ne şekilde bölüşüleceği konusunda karar almak,
- (iv) Kurulları genel kurulda ibra etmek
- (v) Yetkisi dahilindeki konularda belirli oy oranları ile karar almak,
- (vi) Alınacak ve satılacak gayrimenkullere ilişkin koşulları belirlemek,
- (vii) İnşaat faaliyetlerinin yöntemini saptamak.

Genel kurulu olağandışı toplanması için yönetim kurulu, denetçiler kurulu veya bazı durumlarda üst birlikler çağırabilmektedir. Toplam ortakların onda birinden fazlası da genel kurulu toplantıya çağırabilmektedir. Genel kurul olağan ve olağanüstü olmak üzere 2 farklı şekilde toplanmaktadır. Toplantı çağırısına ve ilana gündem yazılmaktadır ve toplam ortakların onda birinden fazlası tarafından belirtilen konuların gündeme alınması zorunludur. Gündemde dışı konular görüşülemez. Kooperatiflerin ayırt edici özelliklerinden biri her ortağın sadece bir oy hakkına sahip olmasıdır. Bir ortak toplantıya katılmadığında oyunu yazılı bir izin belgesi vererek sadece başka bir ortağa kullanılabilmektedir. Kooperatiflerde genel kurur kararları tüm oyların yarısından bir oy fazla yeter sayısı ile alınmaktadır. Dağılıma, ana sözleşme değişikliği ve birleşme konularında karar yeter sayısı farklılaşmaktadır.

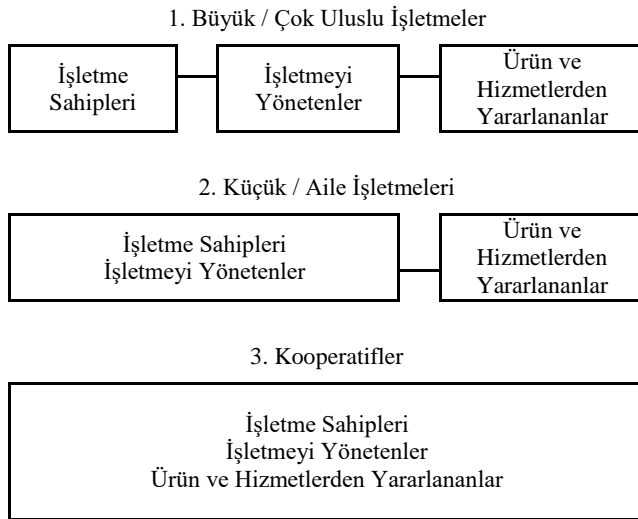
Kooperatiflerin yönetimi ile ilgili bir diğer organ yönetim kuruludur. Kooperatiflerde temsil ve yönetim yetkisi ise yönetim kuruluna devredilmiştir. Üç üye veya daha fazlası yönetim kurulunda yer almaktadır. Yönetim kurulu üyeliği için ortaklık şartı aranmaktadır. Yönetim kurulu üyeleri,

temsil yetkisini kullanırken gerçekleştirdikleri işlemler dolayısıyla kooperatife karşı; kooperatif ise bu işlemler dolayısıyla iyi niyetli üçüncü şahıslara karşı sorumludur.

2.2. Kooperatiflerde İş Modeli

ICA'nın kooperatif tanımı baz alındığında kooperatifler, bir gurup bireyin ortak çıkarları için sahibi oldukları ve ticari olarak işlettikleri organizasyonlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kooperatiflerde üyeler kooperatifteki ürün veya hizmetlerin üreticisi, tüketicisi veya kooperatif çalışanı olarak kuruluş ile yakın bir ilişki içerisinde (Kahyaoğlu ve Kurt, 2017). Bu nedenle kooperatiflerin iş modelini değerlendirmeden önce kooperatiflerin organizasyon yapısını anlatmak daha sağlıklı olabilir. Kooperatifler ile ticari işletmelerin organizasyon yapıları en yalın biçimiyle Diyagram 1'deki gibi şematize edilebilir (Bello, 2010).

Diyagram 1. Ticari İşletmeler ile Kooperatiflerin Organizasyon Yapısındaki Farklılıklar

Diyagram 1'den görülebileceği üzere büyük ve/veya çok uluslu işletmelerde işletme sahipliği ve işletme yönetimi birbirinden ayrılmış durumdadır. Küçük ve/veya aile işletmelerinde ise genellikle işletme sahipliği ve işletme yönetimi aynı kişiler tarafından yürütülmektedir. İster büyük ister küçük olsun tüm ticari işletmelerde ürün ve hizmetlerden yararlanması hedeflenen kişiler diğer bir ifade ile müşteriler, işletme sahibi ve yöneticilerinden farklıdır. Kooperatiflerde ise işletme sahipleri, yöneticiler ile ürün ve hizmetlerden yararlanan kişiler aynıdır.

Kooperatifler temel olarak bireysel çıkarlar yerine içsel refah artışına odaklanmış organizasyonlardır; bu açıdan da iş modelleri diğer işletme türlerinden biraz farklılaşmıştır. Bu noktada kooperatifler kar amacı gütmeyen kuruluşlar ile karıştırılmamalıdır. Kooperatiflerin iş modeli kar amacı gütmeyen işletmelerden de farklılık arz etmektedir. Kar amacı gütmeyen kuruluşlar sosyal refah artışına odaklanırken; kooperatifler üyelerinin refah artışına odaklanmaktadır Dahası, organizasyon dışından bireysel finansman sağlama noktasında kar amacı gütmeyen

kuruluşlar önemli gelir elde ederken; kooperatiflerde bu tarz bir gelir oldukça düşük kalmaktadır. Bu nedenle finansman kaynaklarına ulaşım noktasında da kooperatiflerin iş modeli kar amacı gütmeyen kuruluşlardan ayrılmaktadır (Sacchetti ve Tortia, 2012).

Kooperatifler ile ticari işletmelerin iş modelleri Tablo 1'de yer aldığı şekliyle karşılaştırmaya tabi tutulabilir (Kahyaoğlu ve Kurt, 2017).

Tablo 1. Ticari İşletmeler ile Kooperatiflerin İş Modeli Karşılaştırması

Temel İş Modeli Unsurları	Ticari İşletmeler	Kooperatifler
Değer Üretme Yaklaşımı	Müşteri ihtiyaçlarını karşılar ve pay sahiplerinin getirilerini maksimize eder.	Kooperatif üyelerinin menfaatlerini maksimize eder.
Hedef Pazarın Tanımlanması	En kazançlı pazarları ve fırsatları hedefler.	Kooperatif üyelerinin en fazla ihtiyacı olan alanları hedefler.
Değer Zincirini Tanımlama	Tedarikçi ve müşteri şirket dışındadır.	Tedarikçi ve müşteri kooperatif üyesi olabilir.
Getiri ve Maliyet Tahminlemesi	Tedarikçi giderlerini azaltmayı ve müşterilere en iyi fiyatı sunmayı hedefler.	Tedarikçilere yüksek fiyatlamayı, müşterilere ise düşük fiyatlamayı hedefler.

Kooperatiflerde ekonomik kazancın elde edilmesi ve paylaşımı, organizasyonun uzun süreli devam edebilmesi göz önünde bulundurularak gerçekleştirilir. Diğer işletme türleri, tedarikçilerinden en düşük fiyat ile ürünleri satın alıp; söz konusu ürünleri hedef müşterilerine piyasa koşullarının el verdiği en iyi fiyat ile satmayı hedeflemektedir. Kooperatifler ise tedarikçilerden mümkün olduğunca yüksek fiyat ile ürün satın almayı; müşterilerine ise mümkün olduğunca düşük fiyat ile ürün satmayı hedeflemektedir. Tablo 1 de görülen farklılıklar göz önüne alındığında kooperatiflerin iş modelinin sürdürülebilir kalkınmayı hedeflediği söylenebilir. Bu nedenle kooperatiflerin gerek kazanç elde etme araçları gerekse de elde ettikleri kazancı paylaşırma yöntemleri ticari işletmelerden farklılıklar arz etmektedir (ILO, 2015).

2.3. Kooperatiflerin Ekonomi İçerisindeki Yeri

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) kooperatifleri ekonomik ve sosyal gelişme noktasında temel aktörlerden biri olarak değerlendirmektedir. Gerek Birleşmiş Milletler gibi küresel gerekse de Avrupa Birliği gibi bölgesel birlikler sürdürülebilir kalkınma açısından kooperatiflerin daha fazla rol üstlenmesi gerektiği yönünde görüş bildirmektedir. Kooperatiflerin ekonomik ve sosyal gelişme noktasında rol üstlenmesinin gerekli olduğu düşüncesi, kooperatiflerin aşağıda sıralanan özellikleri üzerinden şekillendirilmektedir (CICOPA, 2019).

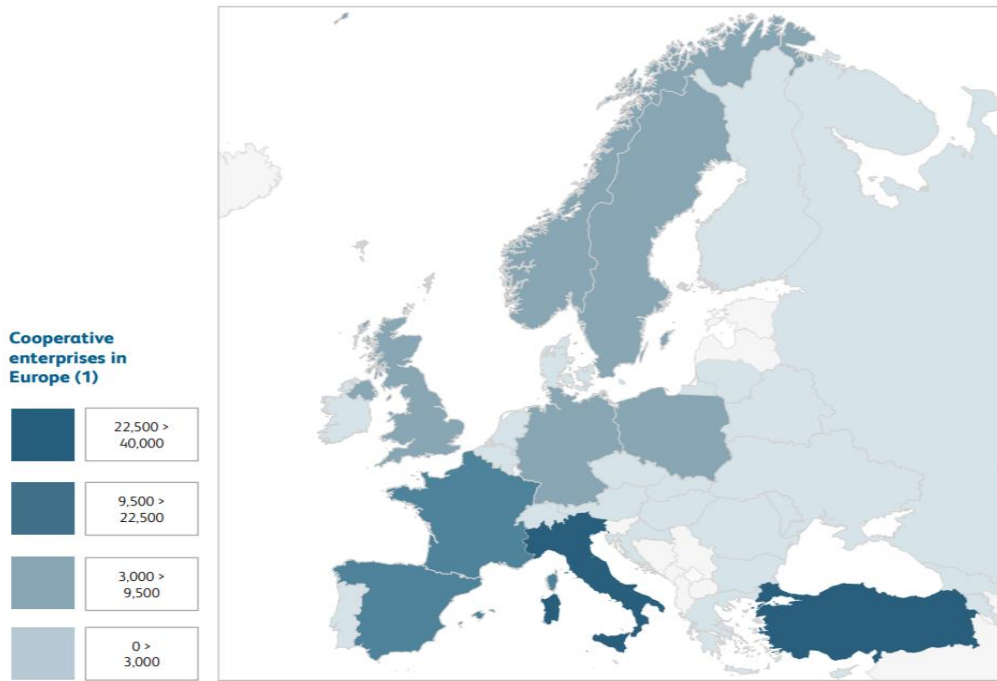
- (i) Temel insan ihtiyaçlarının karşılanması: Eğitim, işsizlik, sağlık gibi insanların temel ihtiyacı olarak nitelendirilen konularda kooperatiflerin iş modelinin sürdürülebilir iyileştirme noktasında daha başarılı sonuçlar verebileceği düşünülmektedir.
- (ii) Kapasite artırma ve güçlendirme: Katılımcı ve demokratik yönetim modeli içerisinde eğitim, kooperatiflerde anahtar prensiplerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bakış açısıyla öğrenen organizasyonlar olarak değerlendirilebilecek kooperatiflerde kapasitenin güçlendirilmesi için uygun ortamın olması daha muhtemel görülmektedir.
- (iii) Katılımcı sahiplik ve demokratik kontrol: Ortak hedefler ve ihtiyaçlar doğrultusunda kooperatife üye olan hissedarların hem yöneten hem de kontrol eden olarak organizasyonu içselleştirmesinin çok daha kolay olacağı düşünülmektedir.
- (iv) Topluluk bazlı gelişme: Ticari işletmelerden farklı olarak güven esası üzerine inşa edilmiş çalışanlar ve ortaklar ile kooperatifler arasında güçlü bir bağ mevcuttur. Bu bağ doğrultusunda gelişme kişisel

veya bir grup üzerinden değil tüm topluluk üzerinden sağlanabilmektedir.

Yukarıda bahsedilenler doğrultusunda ekonomik gelişme açısından kooperatiflerin sadece parasal büyüme yerine insan odaklı sürdürülebilir gelişme için önem arz ettiği söylenebilir. Gelir dağılımında adaletin geliştirilmesi, kazancın büyük bir kesim arasında adil biçimde paylaşılması ile mümkün olabilir. Gelir dağılımında adaletin sağlanması düşüncesi doğrultusunda kooperatiflerin gelecekte ekonomi içerisinde çok daha önemli bir paya sahip olması beklenmektedir.

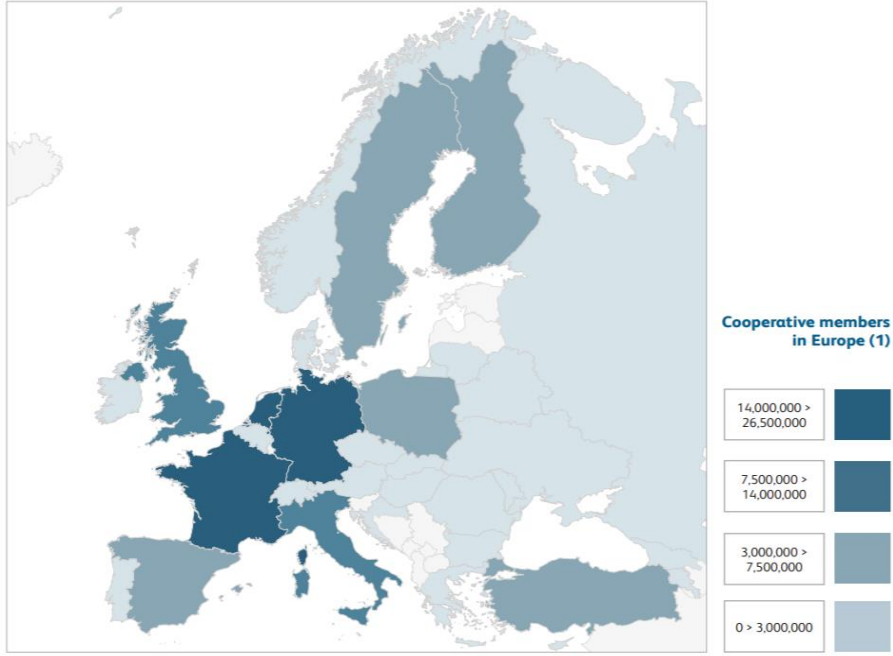
2019 yılı başı itibarıyla Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin internet sitesinde yer alan istatistiki bilgilere göre dünya genelinde 3 milyondan fazla kooperatife 1 milyardan fazla insan üye durumdadır. En büyük 300 kooperatif, 2017 yılı içerisinde yaklaşık 2,1 trilyon Amerikan Doları büyüklüğünde işlem hacmine ulaşmıştır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu Avrupa bölgesinde kooperatife üye olma oranı ortalaması, nüfusun % 17'si civarındadır. Avrupa bölgesinde kooperatif niteliğindeki işletmelerin ülkelere göre dağılımını Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Avrupa Bölgesinde Kooperatif Sayıları Dağılımı

Kaynak: Cooperatives Europe (2016).

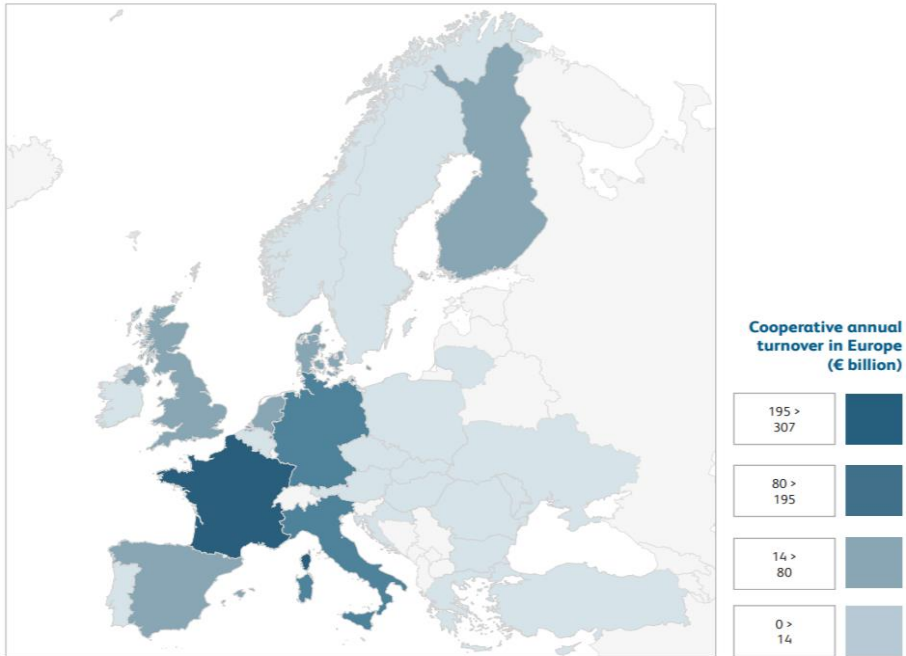
Şekil 1'den de görülebileceği üzere İtalya ve Türkiye, Avrupa bölgesinde en yüksek kooperatif sayısına sahip iki ülkedir. İtalya'da 2016 yılı başı itibarıyla 39.600 adet kooperatif bulunurken; Türkiye'de 33.857 adet kooperatif bulunmaktadır. Ancak bu noktada kooperatif üyeliği açısından Avrupa Birliği ülkeleri değerlendirildiğinde şekil farklılaşmaktadır. Şekil 2, kooperatif üye sayıları açısından Avrupa Birliği ülkelerindeki dağılımı göstermektedir.

Şekil 2. Avrupa Bölgesinde Kooperatif Üye Sayıları Dağılımı

Kaynak: Cooperatives Europe (2016).

Şekil 2’den de görülebileceği üzere kooperatif üye sayıları açısından Türkiye, dördü sınıflandırmada üçüncü kademeye düşmektedir. Kooperatif üyeleri açısından sırasıyla Fransa,

Almanya, Hollanda, Birleşik Krallık ve İtalya başı çekmektedir.

Şekil 3. Avrupa Bölgesinde Kooperatiflerin İş Hacmine Göre Dağılımı

Kaynak: Cooperatives Europe (2016).

Şekil 3 ise yıllık işlem hacmi açısından Avrupa Bölgesi ülkelerinin durumunu göstermektedir. Türkiye’de faaliyet gösteren kooperatiflerin yıllık işlem hacimleri dikkate alındığında Türkiye dördü sınıflandırmanın sonunda yer

almaktadır. Benzer bir durum kooperatiflerde çalışan sayısı açısından da mevcuttur. Kooperatiflerin yıllık işlem hacimleri açısından Fransa ilk sırayı alırken devamında sırasıyla Almanya, İtalya ve Hollanda gelmektedir.

Kooperatif sayıları açısından birinci kademede yer alan bir ülkenin üyelik sayıları açısından üçüncü sıraya, çalışan sayısı ve işlem hacmi açısından dördüncü kademeye gerilemesi kooperatifçilik anlayışının nüfus geneline yayılması veya kooperatiflerin yönetimi konusunda eksiklikler olduğuna işaret etmektedir. Çalışan sayıları ve işlem hacimleri açısından ilk sıralarda yer alan ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişlikleri göz önünde bulundurulduğunda; kooperatiflerin, ekonomik ve sosyal gelişmişlik üzerinde olumlu etkileri olduğu söylenebilir.

3. Kurumsal Yönetişim

Literatürde ve pratikte kurumsal yönetim kavramı farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), 27 – 28 Nisan 1998 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda kurumsal yönetimi; bir organizasyonun yönlendirildiği ve kontrol edildiği prosedürler ve işlemler bütünü olarak tanımlamıştır. Kurumsal yönetim, bir örgüt içerisindeki paydaşlar arasında hakların ve sorumlulukların dağılımını belirlemektedir. Söz konusu paydaşlar; yönetim kurulu, yöneticiler, ortaklar ve ilişkili diğer çıkar gurupları şeklinde surlanabilir.

Kurumsal yönetimin kavramsal boyutları Zengin ve Yılmaz (2017)'in çalışmasında yer aldığı şekliyle vekâlet (temsil) problemi ve paydaş teorisi temel alınarak açıklanabilir. Vekâlet ilişkisi, bir veya birkaç kişinin karar alma yetkilerini başka bir kişi veya kişilere devretmeleri ile ortaya çıkmaktadır. Hem yetkiyi devredenler hem de yetkiyi devralanlar kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalıştıklarında çıkar çatışması ortaya çıkmaktadır. Yönetim yetkisini devredenlerin istekleri ile yönetim yetkisini devralanların yaptıkları arasındaki farkları Jensen ve Meckling (1976), vekâlet problemi olarak adlandırmaktadır. Bu bağlamda Jensen ve Meckling (1976) asillerin doğru teşviklerle veya onları gözlemlene maliyetine katlanarak vekillerin asillerin hedeflerine aykırı hareket etmelerinin önüne geçebileceğini belirtmektedir. Söz konusu maliyetler temsil maliyetleri olarak adlandırılmaktadır. Vekâlet probleminin en aza indirilmesi konusunda şirket sahipleri ile yöneticiler arasındaki ilişkiyi düzenleyen sözleşmelere gerek duyulmaktadır. Bu aşamada kurumsal yönetim kavramı, sahiplik ve yönetimin birbirinden ayrılması nedeniyle ortaya çıkan vekâlet problemine ve temsil maliyetlerine çözüm bulma arayışının bir sonucu olarak görülebilir.

Paydaş teorisi, paydaşları örgütün amacına ulaşması noktasında etkili olan tüm grup ve kişiler şeklinde ele almaktadır. Teoriye göre süreçlerin belirlenmesi, tasarlanması ve uygulanması yöneticilerin sorumluluğundadır. Bu noktada amaç uzun vadeli başarı ve bağlılık sağlamaktır. Paydaş teorisine göre tüm katılımcılar eşittir ve pay oranlarına göre elde edilen kazançların paylaşımından pay alma hakkına sahiptirler. Çalışanlar ise yaptıkları işin karşılığı olan ücreti almalıdırlar. Müşteriler ise ödedikleri ücretin karşılığında uygun kalitede ürün ve

hizmet alma hakkına sahiptirler (Zengin ve Yılmaz, 2017). Kurumsal yönetim tanımları ışığında paydaş teorisinin kurumsal yönetimin temel felsefesini oluşturduğu söylenebilir.

Vekâlet probleminin azaltılması noktasında paydaş teorisinin felsefesi temel alınarak ortaya çıkartılan kurumsal yönetimin kavramının temel ilkelerini, dört başlık altında sınıflandırarak ele almak mümkündür. Söz konusu ilkelere ait sınıflandırma; eşitlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk şeklinde yapılabilir.

4. Kurumsal Yönetişim İlkeleri ve Kooperatiflerde Uygulanması

Bu başlık altında eşitlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk şeklinde ele alınan kurumsal yönetim ilkelerinin kooperatiflerde uygulanabilirliği tartışılacaktır.

4.1. Eşitlik / Adillik İlkesi

Eşitlik ilkesi, en yalın haliyle aynı tipten tüm hissedarlara eşit davranılmasını tanımlamaktadır. Eşitlik ilkesinde öncelikle her pay sahibinin bilgi alma ve inceleme hakkı bulunması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, söz konusu bilgi alma ve inceleme hakkının ana sözleşme veya hiçbir şirket organı kararıyla kısıtlanmasının mümkün olmaması gereklidir. 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu bu konuda kurumsal yönetimin eşitlik ilkesine uygun hükümler içermektedir. İlgili Kanunun 23. maddesi tüm paydaşların eşit haklara sahip olduğunu ifade etmektedir. Kooperatifler elde edilen kazancın paylaşılması üzerine inşa edildiğinden her paydaşın gelir, gider ve gelir gider farkı hakkında bilgi edinmesi önemlidir. İlgili Kanunun 24. Maddesi tüm paydaşların hesaplar konusunda bilgilendirilmesi gerektiğini ve hiçbir paydaşın bilgi edinme hakkının herhangi bir karar ile kısıtlanamayacağına hükmetmektedir. Dahası, kooperatiflerde ortaklar gerekli gördükleri hususlarda denetimle görevli kişilerin dikkatini çekmeye ve açıklama yapılmasını istemeye yetkilidirler. Eşitlik ilkesi altında ele alınan tüm paydaşların bilgi alma hakkı kooperatiflerde uygulanan ve yasal dayanağa sahip bir konudur; bu açıdan yeni bir düzenleme veya ekleme yapılmasına gerek olmadığı söylenebilir.

Eşitlik ilkesi altında değerlendirilen bir diğer konu; aynı tipteki tüm ortakların oy hakkına sahip olmalıdır. Oylar, hisseler üzerinde tasarruf hakkına sahip olan kişi ile üzerinde anlaşmaya varılan şekilde onun emanetçileri ya da atadığı mümessilleri tarafından kullanılmalıdır. Genel hissedarlar toplantısının işlem ve usulleri, bütün hissedarların adil muamele görmelerine olanak tanımalıdır. Kooperatiflerde her ortağın sadece bir adet oy hakkına sahip olduğu hüküm altına alınmıştır. Ana sözleşmede açıklama bulunduğu takdirde, bir ortak yazı ile izin vermek suretiyle Genel Kurul toplantısında oyunu ancak başka bir ortağa kullanabilir. Bu haliyle Kooperatifler Kanunu eşitlik ilkesine uygun hükümler içermektedir. Eşitlik ilkesinin oy kullanma ile ilgili bir diğer uygulaması, oy kullanımına

ilişkin kolaylaştırıcı yolların bulunması yönündedir. Demokratik bir yönetim anlayışı için ortakların oy kullanma hakkı öncelikte tutulması gereken bir konu olarak ele alınmaktadır. Ortak sayısı binden fazla olan kooperatiflerde ana sözleşmede hüküm bulunması şartıyla ortakların mektup ile oy bildirme hakkı mevcuttur. Söz konusu uygulama ortakların kararlara katılması noktasında kolaylaştırıcı bir rol üstlenmekte ve “*şirket prosedürleri, oy atmaya gereksiz şekilde zorlaştırmamalı ya da masraflı hale getirmemelidir*” şeklindeki eşitlik ilkesi ile uyumaktadır.

Eşitlik ilkesi içerisinde değerlendirilen bir diğer konu başlığı ise içerden öğrenenler sorunudur. Kamuya ve diğer paydaşlara henüz açıklanmamış olan bilgilere şirket içerisinden ulaşılması ve bu bilgiler doğrultusunda işlemler yaparak anormal kazanç elde edilmesi içerden öğrenenler sorunu olarak nitelendirilmektedir. Kooperatiflerde pay senetleri hisse senetleri gibi açık bir piyasada işlem görmediğinden içerden öğrenenlere ilişkin herhangi bir açık hüküm Kanunda yer almamaktadır. Ancak, yönetim kurulu ve yöneticiler işletmeye ait bilgiler ile kooperatifi zarara uğratmak yoluyla haksız kazanç sağlayabilirler. Bu durum ile ilgili olarak Kooperatifler Kanunu’nda söz konusu kişilerin kamu görevlisi gibi cezalandırılacağı hükmü yer almaktadır. Eşitlik ilkesi kapsamında “müdürler ve yönetim kurulu üyelerinin, şirkete etkileyen işlem ve konularla ilgili maddi çıkar konusu olabilecek her türlü bağlantılarını açıklamaları gerekmektedir.” şeklindeki düzenleme Kooperatifler Kanunu’nda Ek madde 3’te karşılık bulmaktadır.

Kurumsal yönetim kapsamında hissedar haklarının korunmasına yönelik uygulamalar da eşitlik ilkesi içerisinde değerlendirilebilir. Temel hissedar hakları; 1) mülkiyet tescil yöntemlerini güvence altına alma; 2) hisselerin devir ve temliki; 3) zamanında ve düzenli olarak şirket hakkında gerekli bilgileri elde etme; 4) genel hissedarlar toplantısına katılma ve oy kullanma; 5) yönetim kurulu üyelerini seçme ve 6) şirketin kârlarından pay alma hakları, şeklinde sıralanabilir. Kooperatiflerde üyelerin ortaklık hakları pay senetleri ile güvence altına alınmaktadır. Buna ek olarak her ortağın kooperatiften çıkma hakkı vardır. Kooperatiften çıkma hakkı ana sözleşmede madde olması durumunda en fazla beş yıl için sınırlandırılabilir. Hisselerin devri açısından, kooperatif ortaklığı devredilebilmektedir. Yönetim kurulu, ortaklığı devralan kişinin ortaklık niteliklerini taşıması halinde, bu kişiyi ortaklığa kabul eder. Kooperatif ortaklığından çıkarılmayı gerektiren sebepler ana sözleşmede açıkça gösterilir. Ortaklar ana sözleşmede açıkça gösterilmeyen sebeplerle ortaklıktan çıkarılamazlar. Diğer uygulamalara, oy kullanma ile ilgili açıklamalarda yer verildiğinden tekrar değinilmemiştir.

4.2. Şeffaflık

Şeffaflık en yalın haliyle örgüt ile ilgili kamuya açıklanacak bilgilerin aktarılmasına ilişkin bilgilendirme politikasının varlığına atıfta bulunmaktadır. SPK’nın Seri IV No:56 sayılı tebliğinde bilgilendirme politikası; “mevzuat ile

belirlenenler dışında kamuya hangi bilgilerin açıklanacağını, bu bilgilerin ne şekilde, hangi sıklıkla ve hangi yollardan kamuya duyurulacağını, yönetim kurulunun veya yöneticilerin basın ile hangi sıklıkla görüşeceğini, kamunun bilgilendirilmesi için hangi sıklıkla toplantılar düzenleneceğini, şirkete yöneltilen soruların yanıtlanmasında nasıl bir yöntem izleneceğini ve benzeri hususları içerir” şeklinde ifade edilmektedir. Bu noktada kamuya açıklanacak bilgilerin zamanında, doğru, eksiksiz ve anlaşılabilir nitelikte olması son derece önemlidir.

Bilgilerin aktarılması noktasında internet sitesi ve faaliyet raporları temel bilgilendirme araçları olarak değerlendirilebilir. Öncelikle internet sitesi açısından konuyu ele alacak olursak, Kooperatifler Kanunu’nda bu yönde herhangi bir hüküm olmadığı görülmektedir. Ancak bu noktada ilgili Kanun’un 98. Maddesinde “aksine açıklama olmayan hususlarda Türk Ticaret Kanunundaki anonim şirketlere ait hükümler uygulanacaktır” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Türk Ticaret Kanunu, denetime tabi sermaye şirketlerinde internet sitesi açmayı ve bu sitede kanunen yapılması gereken ilanların yayınlanmasını emretmektedir. Kooperatifler, sermaye şirketi türlerinden bir tanesidir. Bu nedenle denetime tabi olma şartı olarak TTK’da sayılan üç ölçütten iki tanesini sağlayan kooperatiflerin internet sitesi açması ve gerekli bilgilendirmeleri bu site üzerinden yapması kanuni zorunluluk olarak görülmektedir. Türkiye’de faaliyet gösteren kooperatiflerin büyük çoğunluğu ilgili ölçütleri karşılamamaktadır. Hem yasal mevzuat açısından hem de uygulama açısından bilgilendirme konusunda kooperatiflerin eksik olduğu açıkça görülmektedir. Gerek paydaş sayısının fazlalığı gerekse de sosyal etkileri göz önünde bulundurulduğunda Kooperatifler Kanunu’na bilgilendirme araçları ile ilgili maddeler eklenerek iletişim kanalları özendirilebilir.

Bilgilendirme kanallarından sonra açıklanacak bilgilerin içeriği açısından da kurumsal yönetim ilkeleri çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Açıklanması istenilen bilgiler, aşağıdakiler ile sınırlı olmamak kaydıyla, şu şekilde sıralanmaktadır.

- (i) İşletmenin finansal durumu,
- (ii) Belirlenen işletme hedefleri.
- (iii) Kimlerin ne kadar oy hakkına sahip olduğu.
- (iv) Yönetim yetkisine haiz üyelerin adları ve bunlara ödenen ücretler
- (v) Olası risk kaynakları.
- (vi) Çalışanlar ile ilişkili konular
- (vii) Yönetimsel hedef ve politikalar.

Kooperatifler Kanunu, yukarıdaki maddelerden sadece gelir gider farklarının ve yönetim kurulu üyelerinin isimlerinin açıklanması ile ilgili hükümler içermektedir. Uygulamada kooperatiflerin diğer konularda açıklama yapmadıkları görülmektedir. Toplumsal güvenin artırılması ve daha

yüksek paydaş sayısına ulaşma noktasında şeffaflık ilkesi oldukça önemlidir. Demokratik yönetim felsefesi üzerine inşa edilen kooperatifçilik anlayışının şeffaflık ile ilgili düzenlemelere ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Özet olarak kurumsal yönetişimin uygulanabilirliği noktasında kooperatiflerde şeffaflığı artırıcı yasal düzenlemelere ve uygulamalara özen gösterilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Şeffaflık ilkesi ile ilişkilendirilebilecek bir diğer konu bağımsız denetim mekanizmasıdır. Kooperatiflerde yönetim kurulu ve denetim komitesi iç kontrolün gerçekleştirilmesi görevini yürütmektedir. Kooperatif dışından birinin denetimi noktasında kooperatifler ilgili bakanlık ve/veya Kooperatif Birlikleri'nin denetçileri tarafından denetlenmektedir. Bu noktada kooperatiflerin de anonim şirketler gibi ilgili ölçütleri karşılaması durumunda bağımsız denetime tabi olduğunu belirtmek gerekir. Bu bilgiler doğrultusunda kooperatiflerin denetim konusunda şeffaflık ilkesine uyum sağladığı söylenebilir.

4.3. Hesap Verilebilirlik

Kurumsal yönetişimin temeline yatan olgulardan bir tanesi de karar vericilerin kendilerine devredilen yetkileri kullanmalarından dolayı gerektiğinde hesap verebilir bir ortamın varlığıdır. Hesap verebilirlik; şirket içerisinde objektif karar alma mekanizmasının olduğu ve bunun yönetim kurulları tarafından izlendiği, yönetim fonksiyonunun ve sorumlulukların net şekilde açıklandığı ve hissedarların taleplerinin sıraya konulmasının güvence altına alındığı durumu ifade etmektedir (Coşkun ve Akcan, 2018). Hesap verilebilirlik, sadece etik ve ahlaki davranışlar ile ilgili değil aynı zamanda paydaşların servetini etkileyecek kararların alınımı daha akılcı kılma noktasında da rol üstlenmektedir.

Hesap verilebilirlik ilkesi, yönetimde bulunan kişilere ve karar alıcılara yetkilerini kullanırken ve görevlerini yerine getirirken mevcut kural ve standartlara uygun davranmaları konusunda sorumluluklar yüklemektedir. Bu şekilde kişilerin yöneticilerin yetki kullanımları dolayısıyla hesap vermekle yükümlü olduğu organ açıkça belirlenmiş olmaktadır. Bu sayede başarılı performans ödüllendirilebilirken; başarısız performansın neden ve sonuçları üzerine tartışmalar yapılabilir. Dolayısıyla yöneticiler hesap vermek ile yükümlü olmaktadır (Samsun, 2009).

Kurumsal yönetişim çerçevesinde hesap verilebilirlik ilkesinin araçları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Samsun, 2009).

- (i) Sorumluluk ve yetkilerin belirlenmesi,
- (ii) Karar alıcılara rehberlik ve destek sağlanması,
- (iii) İç kontrol sisteminin varlığı, devamlılığı ve belirli aralıklar ile gözden geçirilmesi,
- (iv) İş süreçlerinin iç kontrol yordamları vasıtasıyla izlenmesi,

- (v) Belirli aralıklar ile finansal raporların yayımlanması ve denetimi,
- (vi) Denetim komitesinin varlığı ve etkin bir biçimde faaliyet göstermesi.

Yukarıda ifade edilen ilk iki araç, her organizasyonun kendi içerisinde yapısına uygun olarak yapması gereken; dolayısıyla da yasal düzenlemeler ile hüküm altına alınması pek mümkün görülmeyen uygulamalardır. Kooperatifler gibi üye sayısının yüksek olduğu ve demokratik bir yönetim felsefesinin benimsendiği örgütlerde iş akış şemalarının açık bir şekilde hazırlanması ve yayımlanması diğer işletme türlerine göre daha önemli görülebilir. Bu akış şemaları sayesinde her paydaş işlerin nasıl yürüdüğünü; dahası kimin hangi işlerin yürütülmesinden sorumlu olduğunu görebilir. Alınan kararların ve işlerdeki aksamaların çok sayıda paydaşın servetinde etki yaratacağı düşünüldüğünde yetkililerin performansını izlemek daha da önem kazanmaktadır. Bu düşünceler doğrultusunda süreçlerin ve sorumlulukların açıkça belirtildiği bir şemanın tüm paydaşların kolayca ulaşabileceği bir yerde açıklanması yararlı görülmektedir.

Hesap verilebilirliğin ikinci aşaması denetim üzerine inşa edilmiştir. Kooperatiflerde denetim komitesi yasal düzenleme ile hüküm altına alınmıştır. Denetçiler, genel kurul namına kooperatiflerin tüm işlem ve hesaplarını incelemektedir. Kooperatifler Kanunu 66. Maddesinde "Denetçiler, işletme hesabıyla bilançonun defterlerle uygunluk halinde bulunup bulunmadığını, defterlerin düzenli bir surette tutulup tutulmadığını ve işletmenin neticeleriyle mameleki hakkında uyulması gerekli olan hükümlere göre işlem yapılıp yapılmadığını incelemekle yükümlüdürler. Ortakların şahsan sorumlu veya ek ödeme ile yükümlü olan kooperatiflerde denetçiler, ortaklar listesinin usulüne uygun olarak tutulup tutulmadığını da incelemek zorundadırlar" şeklinde hüküm yer almaktadır. Bu hüküm kurumsal yönetişim açısından uygun görülse de Kanun'da mali denetim ön planda tutulmuş, performans denetimine değinilmemiştir. Uygunluk denetimi açısından bakanlıkların ve üst birliklerin yetkilerinin bulunmaktadır. Denetim yönüyle bakıldığında mevcut uygulamalara ek olarak kooperatiflerin belirledikleri sorumluluklar ve standartlar açısından performans denetimine de eğilmeleri faydalı görülebilir. Performans denetimi ve iç kontrol yordamları kurumsal yönetişim ilkelerinin sağlıklı işlemesi adına kooperatiflere katkı sağlayacaktır.

Hesap verilebilirlik içerisinde yapılan denetimler neticesinde oluşturulacak raporların paydaşlara açıklanması gerekmektedir. Kooperatifler Kanunu, bu noktada her yıl denetçilerin genel kurula yazılı bir rapor sunmasını hüküm altına almıştır. Bu yönüyle mevcut uygulamalar ve yasal düzenlemeler açısından herhangi bir eksiklik görülmemektedir. Dahası, denetçiler görevleri çerçevesinde işlerin yürütülmesinde gördükleri noksanlıkları, kanun veya ana sözleşmeye aykırı hareketleri bundan sorumlu olanların bağlı buldukları organa ve gerekli hallerde aynı zamanda genel kurula haber vermekle yükümlüdürler.

4.4. Sorumluluk

Kurumsal yönetim kavramı içerisinde sorumluluk ilkesi daha çok yönetim kurulu ile ilişkilendirilmekte ve açıklamalar yönetim kurulunun sorumluluklarına yönelik yapılmaktadır. Sorumluluk ilkesi, şirket yönetiminin tüzel kişiliği adına yaptığı tüm faaliyetlerin ilgili mevzuata, esas sözleşmeye, şirket içi düzenlemelere, toplumsal ve etik değerlere uygunluğunu ve bunun denetlenmesini ifade etmektedir (Pamukçu, 2011).

İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD)'nin kurumsal yönetim ilkelerine yönelik yayımlanmış olduğu rehber niteliğindeki raporunda sorumluluk ilkesine yönelik uygulamalardan ilk üç tanesi aşağıdaki gibidir (OECD, 2004).

- (i) İşletmenin çıkarları doğrultusunda yönetim yetkisine sahip kişilerin gerekli özeni göstermesi gerekmektedir.
- (ii) Farklı gurupları farklı şekilde etkileyecek kararların alınması noktasında adil ve her guruba eşit mesafede davranılmalıdır.
- (iii) Karar alımlarında ve temsil faaliyetlerinde yasalara uygunluk mutlaka gözetilmelidir.

Benzer ifadeler Kooperatifler Kanunu'nun 62. Maddesinde de yer almaktadır. İlgili maddede yönetim kurulunun kooperatif işlerinin yürütülmesi için gereken dikkati göstermesi ve kooperatifin gelişmesi için bütün çabayı sarf etmesi gerektiğine yer verilmektedir. Buna ek olarak yönetim kurulu üyelerinin, kendi kusurlarından ileri gelen zararlardan sorumlu olduğu ve bunların suç teşkil eden fiil ve hareketlerinden ve özellikle kooperatifin para ve malları bilanço, tutanak, rapor ve başka evrak, defter ve belgeleri üzerinde işledikleri suçlardan dolayı kamu görevlisi gibi cezalandırılacağı hükmü yer almaktadır. Kanun'un 62. Maddesi göz önünde bulundurularak yasal anlamda sorumluluk ilkesinin yukarıda sayılan uygulamalarının kooperatiflerle ilgili hali hazırda yürürlükte olan uygulamalar ile örtüştüğü söylenebilir.

İşletmelerin faaliyet gösterdiği sektöre, hiyerarşik yapılanmasına veya işletmeye özgü diğer nedenlere göre zaman zaman farklılıklar gösterebilse de yönetim kurulunun işletme içerisinde yerine getirmekle sorumlu tutulduğu temel işlevler aşağıdaki gibi sıralanabilir (OECD, 2004).

- (i) İşletmenin belirlenen hedefler doğrultusundaki stratejilerini belirlemek, finansal planları hazırlamak ve bu planları rapor halinde paydaşlara sunmak, olası riskler ve bu risklere karşı alınabilecek önlemleri belirlemek, belirli aralıklar ile performans değerlendirmeleri yapmak.
- (ii) İşletme içerisindeki yönetici sıfatını taşıyan görevlileri seçmek, atamak ve denetlemek.
- (iii) Şeffaf ve adilane bir atama süreci gerçekleştirmek.

- (iv) İşletme içerisindeki çıkar çatışmalarını yönetmek ve bir gurubun işletmenin kaynaklarını kötüye kullanmasını önlemek.
- (v) İşletmelerin denetim sistemlerinin kurulması, işlemesi ve belirli aralıklar ile raporlanması konusunda azami gayreti göstermek.
- (vi) Yönetim kurulu üyelerinin çalışmalarını denetlemek.
- (vii) Paydaşlar ile iletişimi yönetmek.

Yönetim kurulunun sorumluluğunda olan işlemlere ilişkin yasal bir düzenlemeye rastlanılmamıştır. Ancak bu noktada kooperatiflerin ana sözleşmesinde yer alması gereken mecburi hükümler arasında kooperatiflerin yönetici ve denetleyici organlarının görev, yetki ve sorumluluklarının açıkça yazılması şeklinde bir hüküm bulunmaktadır. Kooperatiflerin ana sözleşmelerinin, bu haliyle kurumsal yönetiminin sorumluluk ilkesine uygun olarak düzenlenmeye açık olduğu düşünülmektedir. Kooperatifler, yönetim kurulunun yerine getirmesi gereken işlevleri ana sözleşmeye yazarken yukarıda sıralanan görevleri de dikkate alarak hareket ettikleri durumda kurumsal yönetiminin sorumluluk ilkesindeki beklentileri karşılayabilecektir.

5. Sonuç ve Öneriler

Geleneksel işletme türlerinde hissedarlık ilişkisi daha çok parasal bir bağlılığa dayandırılmaktadır. Kooperatiflerin iş modeline bakıldığında işletme sahipliğinin, yönetiminin ve en önemlisi ürün ve hizmetlerden yararlananların kişilerin aynı olduğu görülmektedir. Bu nedenle diğer işletme türlerine göre kooperatiflerde işletme ile ortaklarının bağlılığının daha yüksek olması beklenmektedir. Bu durum kooperatifin tanımına da yansımış durumdadır. Kooperatif, "ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve istekleri müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir teşkilat" olarak tanımlanmaktadır (ICA, 2019). Kooperatiflerin iş modeli ve yönetim modeli demokratik bir yapıyı ve güven esasının devamlılığını gerektirmektedir.

Kooperatiflerde yönetsel sorunlar, kooperatiflerin büyümesi noktasında baş göstermektedir. Büyüme ile birlikte yönetim yetkilerinin yönetim kurulları, profesyonel yöneticiler ve genel kurul arasında nasıl paylaşılacağı tartışma konusu olmaktadır. Bu nedenle kooperatiflerin büyüme konusunda zorluklar yaşadığı ve çekinceleri olduğu gözlemlenmektedir. Çalışma içerisinde sunulan istatistikî bilgilerden de görüldüğü üzere Türkiye, kooperatif sayısı açısından Avrupa Birliği bölgesinde ikinci büyüklüğe sahip ülke konumundadır. Sayısal anlamda büyük olmasına rağmen Türkiye gerek işlem hacmi gerekse de çalışan sayısı ve üye sayısı açısından sonlarda yer almaktadır. Bu durum açıkça Türkiye'de kooperatiflerin küçük yapılara sahip olduğu ve büyümek noktasında zorluklar yaşadığına işaret etmektedir.

Kooperatiflerin gerek üye sayısı gerekse de işlem hacmi açısından büyümesi konusunda çok sayıda faktör etkili olmaktadır. Söz konusu faktörlerden bir tanesi de yukarıda ifade edilen yetkilerin nasıl devredilebileceği ve kooperatiflerin temeli olan güven esasına dayalı üye bağlılığının nasıl sürdürülebileceğidir. Yöneticiler ile yönetilenlerin kesin şekilde birbirinden ayrıldığı bir süreçten, karşılıklı etkileşimi ve katılımı içeren bir sürece geçişi ifade eden kurumsal yönetim kavramının bu noktada katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Yönetim ve güçlü iletişimi bir araya getirmeyi amaçlayan kurumsal yönetim, yönetim felsefesi olarak kooperatiflere oldukça yakındır. Bu nedenle büyüme noktasında çekinceleri olan kooperatiflerde yönetsel sorunların çözümünde kurumsal yönetimin bir çözüm aracı olacağı savı ortaya konulabilir. Bu sav doğrultusunda bu çalışmanın amacı kurumsal yönetim ilkeleri olarak nitelendirilen eşitlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk ilkelerinin kooperatifler ile ilgili yasal mevzuat açısından uygulanabilirliğini tartışmak olarak belirlenmiştir. Çalışmada kurumsal yönetim ilkeleri ve bu ilkeler doğrultusunda geliştirilen araçların kooperatifler açısından yasal bir dayanağa sahip olup olmadığı incelenmiştir.

Çalışma içerisinde yapılan incelemeler ve karşılaştırmalar neticesinde hem hissedarların adil muamele görmesi hem de hissedarların haklarının korunması noktasında Kooperatifler Kanunu'nun, kurumsal yönetim uygulamaları ile örtüşen hükümler içerdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bilgi doğrultusunda kurumsal yönetimin eşitlik ilkesi açısından eşitlik / adillik ilkesi ile ilişkili ek düzenlemelere gerek olmadığı söylenebilir. Bu noktada sadece faaliyet gösteren kooperatiflerde söz konusu uygulamalara ne kadar uyulduğu zaman zaman ölçülerek; gerekli düzeltmeler ile kooperatiflerin eşitlik / adillik ilkesi içerisinde hareket etmesi kolaylıkla sağlanabilir.

Şeffaflık ilkesi açısından kooperatifler ele alındığında en fazla eksikliğin bu ilkede olduğu görülmektedir. Hem yasal mevzuat açısından hem de uygulama açısından bilgilendirme araçları konusunda kooperatiflerin eksik olduğu açıkça görülmektedir. Gerek paydaş sayısının fazlalığı gerekse de sosyal etkileri göz önünde bulundurulduğunda Kooperatifler Kanunu'na bilgilendirme araçları ile ilgili maddeler eklenerek iletişim kanalları özendirilebilir. Buna ek olarak üst birlikler nezdinde iletişim araçlarını hazırlama ve etkin bir şekilde kullanma konularında destek hizmetler sunulabilir. Bu sayede iletişim araçlarının maliyeti büyük ölçüde azaltılabilir. Şeffaflık ilkesi açısından bir diğer eksik görülen konu da açıklanacak bilgilerin niteliğidir. Güven esasının temelinde bilgilendirme olduğu düşünüldüğünde paydaşları ilgilendiren ne kadar fazla bilgi açıklanırsa yönetsel itirazların da o derece az olacağı düşünülebilir. Denetim konusunda ise kooperatifler ile ilgili yasal mevzuat ve fiili uygulamalar şeffaflık ilkesinin beklentilerini karşılar niteliktedir.

Görev, yetki ve sorumlulukların tüm örgüt için iş akış şemaları ile belirlenmesi hesap verilebilirlik ilkesinin temel gerekliliği olarak görülebilir. Bu akış şemaları sayesinde her paydaş işlerin nasıl yürüdüğünü; dahası kimin hangi işlerin yürütülmesinden sorumlu olduğunu görme imkânına sahip olabilecektir. Kooperatifler ile ilgili yasal mevzuatta bu yönde herhangi bir hükme rastlanılmamıştır. Ancak bu noktada bu tarz işletmeye özgü uygulamaların yasal mevzuat ile düzenlenmesinin sağlıklı olmayacağı; dahası diğer ülkelerde de bu tarz düzenlemelere rastlanılmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla yasal mevzuata eklemeye yerine üst birlikler vasıtasıyla kooperatiflerin faaliyet gösterdikleri sektöre göre tavsiye niteliğinde rehberler hazırlanmasının daha etkin sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Hesap verilebilirlik ilkesi ile ilgili bir diğer konu da performans denetimidir. İş akış şemaları ile görev, yetki ve sorumlulukların belirlenmesi performansın denetimine de imkân tanıyacaktır. Çok sayıda paydaşın servetini doğrudan etkileyen bir yapıya sahip kooperatiflerde alınan kararların performansının da değerlendirilmesi gerekmektedir. Performans denetimi neticesinde hazırlanacak raporların sunulması ile yönetsel güvenin artacağı söylenebilir.

Sorumluluk ilkesi ise daha çok yönetim kurulu ile ilişkilendirilmektedir. Yasal mevzuatta yönetim kurulunun görev ve yetkileri açıkça yazılmamaktadır. Sadece ana sözleşmede görev ve yetkilerinin yazılması gerektiği şeklinde bir hüküm yer almaktadır. Sorumluluk ilkesi bir bakıma adli sorumluluğu ifade etmektedir. Adli sorumluluk noktasından bakıldığında yönetim kurulunun sorumluluğuna ilişkin ağır hükümlerin yer aldığı görülmektedir. Bu yönüyle kurumsal yönetim açısından ek düzenlemelere gerek duyulmadığı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, tüm ilkeler göz önünde bulundurularak kooperatiflerin kurumsal yönetim ilkelerine kolayca uyum sağlayabileceği düşünülmektedir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde birkaç düzenleme ve üst birliklerin aktif rol alması ile kooperatiflerde kurumsal yönetim uygulamalarının ilerleyeceği sonucuna varılmıştır. Kurumsal yönetim uygulamalarının artması ile Türkiye'de kooperatiflerin sadece sayı olarak değil; iş hacmi ve üye sayısı açısından üst sıralardaki ülkelerden biri olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu. (Erişim: 01.06.2019), <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1163.doc>
- Bello, D. A. (2010). *The Role of Cooperative Societies in Economic Development*. Munich Personal. (Erişim: 01.06.2019), <http://mpa.uni-muenchen.de/23161>.
- CICOPA (2019). *Cooperative development strategy*. Brussels: European House of Cooperatives. (Erişim: 01.06.2019), http://www.cecop.coop/IMG/pdf/CICOPA_strategy_development_EN.pdf

- Cooperatives Europe (2016). *The power of Cooperation - Cooperatives Europe Key Figures 2015*. (Erişim: 01.06.2019), <https://coopseurope.coop/resources/projects/power-cooperation-cooperatives-europe-key-figures-2015>.
- Coşkun, A., & Akcan, A. (2018). Kurumsal Yönetişim İlkelerinin Benimsenmesinin Örgütsel Çekiciliğe Etkisi. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 64-75.
- ICA (2019). *The International Co-operative Alliance*. (Erişim: 01.06.2019), <https://www.ica.coop/en>
- ILO (2015). *Cooperatives and the Sustainable Development Goals*. International Labour Organization.
- Jensen, M., & Meckling, W. (1976), Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal Financial Economics*, 3(4), 305-360.
- Kahyaoğlu, S., & Kurt, G. (2017). Kooperatiflerde Modern Denetim Tekniklerinin Uygulanması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(3), 705 - 733.
- OECD (2004). *OECD Principles of Corporate Governance*. Paris, Fransa: OECD.
- Pamukçu, F. (2011). Finansal Raporlama ile Kamuyu Aydınlatma ve Şeffaflıkta Kurumsal Yönetimin Önemi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (50), 133 - 148.
- Sacchetti, S., & Tortia, E. (2012). The Extended Governance of Cooperative Firms: Inter-Firm Coordination and Consistency of Values. In: *Stirling Management School Christmas Conference*, (s. 1 - 29). U.K.
- Samsun, N. (2009). *Hesap Verebilirlik ve İyi Yönetişim*. (Erişim: 01.06.2019), www.deu.edu.tr/userweb/hilmi.coban/hesap%20verebilirlik.pdf
- Zengin, A. N., & Yılmaz, A. A. (2017). Kurumsal Yönetim İlkeleri ve Standartları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), 684 - 702.

Araştırma Makalesi • Research Article

Almanya Polonya İlişkilerinde Bir Hayalet: Tarihi Meseleler

A Ghost in Germany-Poland Relations: Historical Issues

Oktay Hekimler^{a,*}

^a Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, 59030, Tekirdağ/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-1498-6283

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Nisan 2019
Düzeltilme tarihi: 17 Haziran 2019
Kabul tarihi: 25 Haziran 2019

Anahtar Kelimeler:

Almanya, Polonya,
Avrupa Bütünleşmesi,
Tarihi Meseleler,
Potsdam Konferansı.

ARTICLE INFO

Article history:

Received April 11, 2019
Received in revised form June 17, 2019
Accepted December 25, 2019

Keywords:

Germany, Poland,
European Integration,
Historical Issues,
Potsdam Conference.

ÖZ

Bu çalışmada geçmişten kaynaklanan tarihi meselelerin Almanya-Polonya ilişkilerine nasıl yansıdığı sorusuna cevap aranmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın türevi olan meselelere Polonya daha ulusalcı bir söylem ile yaklaşımını Avrupa politikasında bir baskı aracı olarak kullanmaktadır. Almanya ise uzlaşmacı bir şekilde, geçmişin ikili ve çok taraflı işbirliğine gölge düşürmemesinden yana bir tutum ortaya koymaktadır. Bu maksatla taraflar arasında var olan algı farkı ve bunun Avrupa içi işbirliğine nasıl yansıdığı, Polonya'nın AB üyelik süreci öncesi ve sonrası dikkate alınarak ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde dış politika inşasında resmi çevreler ve siyasi elitler kadar, sivil toplum ve kamuoyunun da etkisini görmek mümkün olabilecektir. Çalışma aynı zamanda Avrupa Bütünleşmesine rağmen geçmişin gelecek üzerindeki tahakkümünün nasıl devam ettiğini ortaya koyacaktır.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to answer the question of how historical issues arising from the past are reflected in the relations between Germany and Poland. Poland uses a more nationalist rhetoric in issues derivative of the Second World War and uses it as a means of repression in European policy. Germany on the other hand, conciliatory lays out an attitude in a way that would not overshadow bilateral and multilateral cooperation of the past. The difference in perception between the parties and how this is reflected in inter European cooperation is tried to be brought up, by taking into consideration before and after Poland's EU membership process. In this way, it will be possible to see the impact of civil society and public opinion on foreign policy construction as well as the official circles and political elites. At the same time, the study will show that despite the European integration, the past still continues to dominate the future.

1. Giriş

Polonya ve Almanya günümüzde AB üyesi iki ortak olup, aralarındaki önemli meseleler çözülmüş gözükse de, tarihi meseleler zaman zaman adeta bir hayalet gibi canlanmaktadır. Tarih boyu Almanya ve Rusya'nın genişlemesi, her defasında Polonya'nın Avrupa haritasındaki yerinin küçülmesi, nihayetinde yok olması ile sonuçlanmıştır. Nitekim Almanya'nın 01.09.1939 tarihinde Polonya'ya girişi ile II. Dünya Savaşı başlamış, 17 Eylül 1939 da Kızıl Ordu Polonya'nın doğu topraklarını işgal

etmiştir. İmzalanan Hitler-Stalin Paktı ile bir kere daha iki büyük güç kendi çıkarları uğruna Polonya'yı paylaşmışlardır. Bu şekilde Polonya'da geçmişten beri var olan "Batıdaki ve Doğudaki Düşman" algısı, günümüzde iç ve dış politikada taraf bulmaya devam etmektedir. Tartışmaların ikili ilişkilerin dara girdiği dönemde canlanması, kamuoyunun bu şekilde hareket geçirilmesi, açıkça tarihten kaynaklanan bu pürüzlerin iki tarafça bir baskı aracı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu şekilde iki taraf arası var olan güven bunalımı, karşılıklı bir

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ohekimler@nku.edu.tr

düşman algısı ile beslenerek, esasında diğer politik hedefler için bir pazarlık aracı haline gelmektedir.

Alman kamuoyu belleklerinde savaşın son dönemi ve savaş sonrasında bölgede yaşayan Alman nüfusun sınır dışı edilmesi, mallarına el konulması canlılığını korurken, Polonya tarafı da II. Dünya Savaşı ve Alman işgalinin yaralarını tam olarak saramamıştır. Bu şekilde II. Dünya Savaşı travması her iki toplumda bir şekilde varlığını sürdürürken, tüm olumlu gelişmelere rağmen ikili ilişkiler, özellikle kriz dönemlerinde, bu travmadan nasibini almaya devam etmektedir.

Alman siyasi eliti bu konuda daha temkinli bir tutum ortaya koyarken, Polonya’da özellikle muhafazakâr/milliyetçi hükümetler için bu konu, adeta zor zamanlarda kamuoyunu etkilemek, var olan Almanya ve Avrupa karşıtlığına yönelik bir can simidi olarak kullanılmaya devam etmektedir. Hukuk ve Adalet Partisi (PİS) başta olmak üzere milliyetçi/muhafazakâr hükümetlerin tarihi pürüzleri ekonomik ve politik uçurumların derinleştiği dönemlerde daha fazla gündeme getirisi, bu konunun dış politikada olduğu kadar iç politik da itici bir güç olarak kullanıldığını göstermektedir.

Polonya için AB üyeliği her ne kadar dış politikasında yeniden batıya ve Avrupa değerler sistemine geri dönüş anlamına gelse de bu aynı zamanda bölgesel bir aktörün Avrupa politikasında kendisini kanıtlaması için de fırsat olmuştur. Başka bir ifade ile AB üyeliği Polonya’ya yeni sorumluluklar yüklerken ve Polonya kendisini Avrupalı bir aktör olarak yeniden tasarlarırken, bu aynı zamanda da o güne dek Avrupa politikasında yalnızca seyirci olan bir aktörün artık etkin olmak arzusunu da kamçılamıştır. En önemlisi endişesi de AB üyeliği sonrasında AB içinde güçlü olan aktörler karşısında varlığını kaybetmek olmuştur. Bu nedenle Polonya kamuoyunda var olan güvenilmez Batı algısı, AB ve yayılcı Almanya paranoyası, günümüze dek canlı tutularak iç politikanın tıkandığı dönemlerde siyasi elitlerin nefes almasını sağlamıştır. Polonya tarafında özellikle PİS ve Kaczynski Kardeşler, sık sık bu endişeyi iç politik bir malzeme haline getirirken, sarıldıkları temel malzeme ise Alman işgali ve bunun mağdurları olan Polonya toplumu üzerinde açtığı derin yaralar olmuştur (Jäger, 2009: 12).

Benzer şekilde uzun yıllar Almanya’da “Sürülen Almanlar Birliği (Bund Deutscher Vertriebene-BdV) başkanlığını yapmış olan Erika Steinbach ve Prusya Yediemini (Preußische Treuhand) tarihi meseleleri ikili ilişkilerde bir koz olarak kullanmış, adeta Polonya’ya karşı bir veto aracı olarak gündeme getirmişlerdir. Bu durum ise hükümet ve resmi çevrelerin tüm girişimine karşı Almanya-Polonya ikili ilişkilerine zarar vermiştir.

Bu nedenle geçmişten kaynaklanan meseleler etrafında dönen tartışmalar, Avrupa çıkarları ile ulusal çıkarların iç içe geçmesi gereken günümüzde AB içi işbirliğini de etkilemeye devam etmektedir. Bu durum ise Avrupa

bütünleşmesinin temeli olan taraflar arası karşılıklı güven inşasına zarar vermektedir.

2. Potsdam Konferansı ve Sürülen Almanlar

Polonya’nın Yalta Konferansı ile oluşan yeni düzen ile doğu topraklarını kaybetmesi tarihi meselelerin temelini oluşturmuştur. Polonya bu yeni düzende SSCB inisiyatifi ile adeta batıya kaydırılırken, Londra’daki “Sürgün Varşova Hükümetine” danışılmamıştır. Nihayetinde doğuda önemli bir toprak kaybı anlamına gelen Polonya topraklarının batıya kaydırılması, Polonya topraklarında uygulanacak zorunlu bir iskân politikasını da beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak da Polonya’nın doğu topraklarında (Batı Ukrayna) yaşayan 1.5 milyondan fazla Ukraynalı, Beyaz Rus ve de Litvanyalı, Polonya içlerine ya da kuzey ve batı topraklarına yerleştirilmiş/göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu şekilde iki savaş arası dönemde milliyetçilerin savundukları, “Homojen nüfuslu bir Polonya” ya da “Homojen Polonya nüfusu” düşüncesinin gerçekleştirilmesi için de zemin yaratılmıştır (Jäger ve Dylla, 2008: 32). Söz konusu bu zorunlu yer değiştirme politikası ile doğudan gelen göçmenler o güne dek Almanların yoğun olarak yaşadıkları topraklara yerleştirilirken, yaygın düşünce asırlar süren Alman hâkimiyeti sonrasında bu eski Polonya topraklarının yeniden asıl sahiplerine iade edildiği olmuştur. Başka bir ifade ile bu görüş ile var olan politikaya meşruiyet katılmıştır. Buna karşılık yaklaşan Kızıl Ordu tehdidine rağmen buldukları toprakları henüz terk etmemiş olan Alman nüfus, Potsdam Konferansı maddelerine bağlı olarak, Silezya, Pomeranya, Batı Prusya ve Doğu Brandenburg’u terk etmek zorunda bırakılmışlar, batıya doğru, Almanya’ya sürülmüşlerdir.

Yine Potsdam Konferansı ile savaş sonrası Polonya’nın yeni sınırları çizilmiş, Oder ve Lausitzer Neisse nehirlerinin doğusunda kalan topraklar Polonya yönetimine, Doğu Prusya’nın kuzey toprakları SSCB yönetimine bırakılırken, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan’da (Doğu Avrupa’da) yaşayan Alman nüfusun “insani koşullar” içerisinde batıya iskânı öngörülmüştür. Söz konusu bu gelişme ile yeni bir ulus devlet ve onun homojen nüfusunun temelleri atılırken, aynı zamanda 10 milyon üzerinde insanı, tüm taşınmazlarını terk ederek sınır dışı edecek olan süreç de başlatılmıştır. Hatta BdV’e göre ise bu rakam 12.5 milyon olup, bu zorunlu göç, sınır dışı etme ya da sürgün politikası sırasında yaklaşık 473.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Deutscher Ostdienst, 2011: 6).

Bu şekilde tarihi meselelerin temelleri atılırken, taraflar ulusal çıkarlarının savunmasını da zaman zaman geçmişten kaynaklanan bu pürüzlere dayandıracaklardır. Almanya dört müttefik tarafından işgale uğrayıp, 1949 yılında iki ayrı devlete bölününce, iki Almanya’nın da meseleye bakışı bloklar arası ve ideolojik yaklaşımlar çerçevesinde farklılık arz etmiştir. Federal Almanya’da savaş sonrası travma canlılığını korurken, Doğu Almanya ulusal çıkarları gereği meselenin üzerine kalın bir örtü örtmek zorunda kalmıştır.

SSCB baskısı ile Doğu Almanya, Görlitz Sözleşmesi ve Oder-Neisse Hattını, Polonya'nın batı sınırı olarak tanıdığı, bu şekilde geçmişe dayalı her türlü hak ve sınırın doğusunda terk edilen topraklar ile ilgili her tür tazminat talebinden feragat etmiştir. Doğu Almanya yine SSCB etkisi ile 1950'li yılların başından itibaren Doğu Avrupa ile yüzeysel de olsa ilişki içine girmiş, burada oluşturulan politik statüyü kabul etmiştir. Bu bağlamda Sürülen/Sürgün Almanların, Doğu Almanya sınırı içinde faaliyetlerine izin verilmemiş, bu kimseler ve onların hak taleplerinin sosyalist sistem içerisinde asimile edilmesi politikası benimsenmiştir.

Buna karşılık Batı Almanya ise Potsdam Konferansı ile kaybedilen eski doğu topraklarının statüsü ve Polonya'nın batı sınırını oluşturan Oder-Neisse Hattını uzun süre tanımaktan kaçınmıştır. Aynı şekilde Batı Almanya'ya yerleşen merkezi ve doğu Avrupa'dan (MDA) sürgün edilen Alman yurttaşların örgütlenmesi ve siyasi faaliyetlerine destek verilmiştir. Söz konusu bu kimseler hızlı bir şekilde örgütlendikleri gibi, Federal Almanya'da hem merkez sağ hem de merkez sol partilerin yoğun desteğini almışlardır. Bu kimselerin çıkarlarını savunmak amacıyla 1949 yılında federal düzeyde "Sürgün, Mülteci ve Savaş Mağdurları Bakanlığı" kurulmuş, Sürülen Almanların çıkarları ile Batı Almanya'nın ulusal çıkarları erken dönemde de iç içe geçmiştir. 1950 yılına dek 7.6 milyon kişi Batı Almanya topraklarına yerleştirilirken, söz konusu bu kimseler 1949 yılından itibaren eyaletler düzeyinde, Sürülen Almanlar Merkez Konseyi (Zentralrat der Vertriebenen Deutschen) adı altında örgütlenmişler, bunu 1949 yılında federal düzeyde "Sürülen Almanlar Merkez Teşkilatı" (Zentralverband der Vertriebenen Deutschen-ZvD) adı altında örgütlenmeleri izlemiştir. 1950 yılında ZvD tarafından oluşturulan "Yurt Şartı" kabul ve ilan edilmiş, bu şekilde de ilk ciddi politik çıkışları gerçekleşmiş, her türlü intikam ve hesaplaşma duygusundan feragat ettiklerini açıklamışlardır (Deutscher Ostdienst, 2011). Nihayetinde 1951 yılında Federal Almanya düzleminde faaliyette bulunan bu kimselerin kurdukları kuruluşlar, Sürülen Almanlar Birliği (Bund Deutscher Vertriebenen-BdV) adı altında toplanmış, Zentralverband der Vertriebenen Deutschen (ZvD) Sürülen Almanlar Merkez Birliği lağvedilmiştir. Bu dönemle birlikte Almanya-Doğu Avrupa ilişkileri söz konusu olduğunda, bu örgütlenme artık politik bir aktör olarak anılmaya başlamıştır. Nihayetinde Almanya-Polonya sınırını çizen Oder-Neisse Hattının uzun süre Federal Alman Yönetimi tarafından tanınmaması, onların politik çabalarının bir sonucu olmuştur.

Federal Almanya, 1960'ların sonu ve 1970'li yıllarda Willy Brandt'ın "Yeni Doğu Politikası" ile dış politikasında doğuya yönelik bir açılıma giderken, bunun sonucu SSCB ve Doğu Avrupa ile artan yakınlaşma olmuştur (Behrens, 2010: 151). İmzalan "Doğu Sözleşmeleri" ise bu uzlaşma ve yakınlaşma politikasının en önemli ayağını oluşturmuştur. Yeni Doğu Politikasına bağlı olarak Federal Almanya savaş sonrası yeni düzeni tanıırken, Sürülen Almanlar Dernekleri bu ve benzeri uzlaşma çabalarına tepki göstermişlerdir. Nitekim 1980'li yılların sonuna gelindiğinde daha ısrarcı bir

tutumla geçmişte geride bırakılan/bırakılmak zorunda kalınan toprak ve haklarının iadesini talep etmeye başlamışlardır. Ancak söz konusu çevreler Doğu Sözleşmelerine yönelik muhalif tavırlar nedeniyle o güne destek buldukları Alman siyasi çevrelerinin, özellikle de Sosyal Demokratların desteğini kaybetmişler, bu şekilde de dış politika inşasında sahip oldukları tesir etme güçlerini zamanla yitirmişlerdir (Mix, 2009: 3).

Politik tesir etme gücündeki bu gerileme ise iki temel nedene dayanmıştır. Bu nedenlerden ilki, Federal Almanya'nın Yeni Doğu Politikası vasıtasıyla başta Polonya olmak üzere, MDA ile yeni ilişkiler geliştirmekten yana olmuştur. İkinci nedeni ise, Federal Almanya'da, 1960'lı yıllardan itibaren II. Dünya Savaşına yönelik konuların önceliğinin değişmiş olmasıdır. II. Dünya Savaşı söz konusu olduğunda öncelikli tartışma konusu artık geride bırakılan topraklar değil, "İnsanlık Suçu ve Nasyonal Sosyalizmin yükselişinde Alman kamuoyunun ortak sorumluluğunun ne olduğu tartışması olmuştur. Bu şekilde Almanya'nın Doğu ile uzlaşma/barışma politikasının da etkisi ile Sürülen Almanlar, onların hakları ve tazminat talepleri Alman resmi çevreleri ve politik tartışmalarda giderek daha az anılır olmuştur.

Ancak demir perdenin yıkılışı, evrensel ve ortak değerlerin Avrupa politikasında giderek daha fazla telaffuz edilmeye başladığı 1990'lı yıllar ile beraber, geçmişin hayaleti yeniden uyanmıştır. Dahası giderek iki tarafın tekrar sarıldığı bir politik baskı aracına dönüşmüştür. Bu dönemle birlikte insan, insani değerler ve kimliklerin dış politika inşasında giderek daha fazla yer almasının da etkisiyle, Alman kamuoyunda geçmişle hesaplaşma, sivil Alman halkın da Nasyonal Sosyalizmin mağdurları arasında olduğu, savaşın Almanların kendisine de ağır bir yıkım getirdiği düşüncesi giderek daha fazla tartışılır olmuştur. Savaşta bombalanan Alman kentleri, burada hayatını kaybedenler, terk edilmek zorunda kalınan doğu topraklar konusu Alman kamuoyu belleklerinde yeniden canlanırken, "Zalim Alman" klişesi yerini "Mağdur Alman" düşüncesine bırakmıştır. Değişen bu algı ile Almanya ve Polonya kamuoyunda bu yönde yeni görüşler ve dokümanlar gün yüzüne çıkarken, tarihi meseleler ise yeniden ikili ilişkilere taşınmıştır.

3. Sürülen Almanların Tazminat Talebi

Polonya Parlamentosu (Sejm) 10.09.2004 tarihli düzenlemede, Yalta ve Potsdam düzeni ile kendisine terk edilen topraklardan sürülen Alman nüfus için her hangi bir tazminat ödenmeyeceğine karar vermiştir (Raabe, 2008: 3). Yine bu kimselerin uğradıkları maddi/manevi zarar ya da geride bıraktıkları taşınır/taşınmaz malları için kendileri ve mirasçılarına her hangi bir ödeme yapmayı da reddetmiştir. Buna karşılık Sejm, Alman işgali sırasında uğradığı zararın karşılanması ve Almanya'nın bu maksatla tazminat ödemesi gerektiği kararını oy birliği ile kabul etmiştir (Bröckel, 2010: 3).

Bu şekilde tazminat meselesi unutulmuş gibi gözükse de Almanya'da faaliyette bulunan ve özel bir şirket

statüsündeki, Preußische Treuhand (Prusya Yediemini)¹ Alman resmi çevrelerinin aksine Polonya'nın sınır dışı edilen kişiler ve mirasçılara tazminat ödemesi gerektiği konusunda ısrar etmiştir. Preußische Treuhand Polonya'nın tazminat ödemeyi reddeden kararı ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini ihlal ettiğini ileri sürmüş, bu gerekçe ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde Polonya'ya karşı dava açmıştır. Bu şekilde de unutulmuş sanılan bu meseleyi yeniden ulusal ve uluslararası kamuoyuna taşımıştır. Tazminat talebini de Polonya'nın bu şekilde Potsdam Konferansının ilgili maddesini ihlal ettiği ve uluslararası hukuka aykırı davrandığı iddiasına dayandırmıştır.²

Yasa dışı bu uygulamalara dikkat çekmek ve geçmişten kaynaklanan sorunları insan hakları çerçevesinde düzenlemek gerekçesi ile hareket ettiğini ileri süren Preußische Treuhand, bu maksatla 2006 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde Polonya aleyhinde yirmi iki başvuru gerçekleştirmiştir. Alman resmi çevreleri bu yöndeki girişimlere mesafeli dururken özellikle Sürülen Almanlar ve varisleri arasında bu girişim destek toplamıştır. Nitekim BdV'in o dönem başkanı olan, bir takım açıklamaları ile Almanya-Polonya diyaloguna gölge düşüren, Erika Steinbach, bir tarafta hiçbir şekilde bu yöndeki girişimlere destek vermediklerini açıklarken, öte taraftan "Ulusal Tazminat Yasası" vasıtası ile Almanların geride bıraktıkları topraklardaki haklarının savunmasını yapmış, bu sürece dolaylı yoldan destek vermiştir (Bröckel, 2010: 4)

Erika Steinbach bir tarafta BdV olarak tazminat taleplerine destek vermediklerini açıklamış, Sürülen Almanların büyük bir kısmının mallarının iadesi ya da tazminat talebinde olmadıklarını, çünkü insanlık dışı bu uygulamaların maddi telafisinin mümkün olmadığını, savunmuştur. Bu nedenle de Almanya'nın başta Polonya olmak üzere doğulu komşuları ile uzlaşması ve kabul edilebilir bir çözümden yana olduklarını açıklamıştır. Özetle BdV olarak Sürülen Almanların tümünü temsil etmeyen Preußische Treuhand'ın destek vermediklerini, çözüm bulmayı iki devlet ve resmi çevreler bıraktıklarını ifade etmiştir. Ancak Erika Steinbach, aynı zamanda 1952 tarihli, Yükümlülüklerinin Dağıtılması Yasası (Lastenausgleichsgesetz-LAG) ve de 1994 tarihli Sürülenlere Mali Destek Yasasına (Vertriebenzuwendungsgesetz- VZG) dikkat çekmiş ve tartışmanın tümünden dışında da kalmamış, bu yasalar ile sürülen Almanların mülkiyet ve tazminat haklarının korunduğuna işaret etmiştir (Hekimler, 2015: 167).

Erika Steinbach ve dolayısıyla BdV'in bu yöndeki en önemli çıkışı ise, Almanya ve Polonya arasında imzalanmış olan, Sınır Sözleşmesi, Doğu Sözleşmeleri ve de Komşuluk Sözleşmelerinde mülkiyet meselesinin hiçbir şekilde söz konusu edilmediği yönündeki açıklama olmuştur. Erika Steinbach'a göre bu durum itibarıyla söz konusu haklarda her hangi bir feragat söz konusu olmamıştır. Hatta bu yöndeki görüşünü, "*Söz konusu mallar bana ait değil diye başkalarının mülkiyet hakkından feragat etmek hakkına sahip değilim. Bu meselenin çözümü Berlin'de değil,*

Varşova'dır" şeklinde özetlemiştir (Kölner Stadt Anzeige, 2004).

Bu hali ile de Preussische Treuhand'a doğrudan destek vermemiş de olsa, Sürülen Almanların çatı örgütlenmesinin başkanı olarak tartışmanın dışında da kalmamıştır. Hatta söz konusu kimselerin bu haklardan feragat etmemesi gerektiği düşüncesine sahip çıkmış, bu görüşü Hristiyan Demokrat Birliği (Christlich Demokratische Union-CDU) milletvekili olarak Federal Meclise de taşımıştır. Erika Steinbach'a göre, Preußische Treuhand gibi bir oluşumun ortaya çıkması bile, iki devlet ve ikili ilişkileri ilgilendiren bu meselenin çözülmemiş olduğunu ortaya koymuştur. Savaş ve sonrasında uygulanan sınır dışı etme politikası zararlarının telafi edilmesine ise, 1952 tarihli, Yükümlülüklerin Dağılması Yasası (Lastausgleichsgesetz-LAG) hukuki zemin yaratmıştır (Döhring ve Fehn, 2001: 142).

Erika Steinbach dolaylı da olsa Preussische Treuhand'a destek verirken, Alman siyasi çevreleri ise tartışmanın dışında kalmış, bu süreç ve girişime mesafeli durmuşlardır. Nitekim hem Şansölye Gerhard Schröder, hem de Şansölye Angela Merkel, Almanya-Polonya ilişkilerine gölge düşüren bu girişime hiçbir şekilde hükümet ve resmi çevrelerce destek vermediklerini açıklamışlardır. Gerhard Schröder, 01.08.2004 tarihinde Varşova Gettosu İsyanı yıldönümünde yaptığı açıklamada, hükümetin hiçbir şekilde geçmişten kaynaklanan tazminat taleplerine destek vermediklerini ifade etmiş, bu konuya bu şekilde açıklık kazandırmıştır (Leidinger, 2006: 2). Yine Gerhard Schröder, 2004 yılında Polonya'da gerçekleştirdiği bir diğer açıklamada, mülkiyet haklarının iadesi konusunda hiçbir talepte bulunmayacaklarını ve bireysel başvuruların arkasında olmadıklarını açıklamıştır. Angela Merkel, tazminat talebinin kabul edilemez olduğunu yenilerken, dönemin Federal Hükümet Almanya-Polonya İlişkileri Koordinatörü Gesine Schwan, tüm politik güçlerin bu tutuma mesafeli durduklarını ve bu yöndeki görüşlerin hükümet ve resmi çevreleri bağlamadığını belirtmiştir (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2006). Bu hali ile Alman resmi çevreleri ve hükümetin, Almanya-Polonya ikili ilişkilerinin geleceğini öncelikli olarak gören, gerçekçi, yapıcı ve uzlaşmacı tutumunu yenilemiştir.

Tartışma, Alman resmi çevrelerinin müdahalesi ve mesafeli duruşu nedeniyle, Alman kamuoyunda çok heyecan yaratmazken, Polonya tarafında özellikle Devlet Başkanı Alexander Kwaśniewski (2005-2010) döneminde önemli tepkileri beraberinde getirmiştir. Tazminat talebi, PİS Hükümetinin de motive ettiği Polonya kamuoyunda ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Yaygın kanı, Almanya'nın geçmişi ileri sürerek Avrupa'nın doğusunda yeniden bir hegemonya kurmayı amaçladığı, dahası Almanya'nın Avrupa içinde artan konumunu kullanarak realist dış politikasını gerçekleştirmeye çalıştığı olmuştur. Kwaśniewski'ye göre, Almanların, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde açacakları davaların Avrupa'da son derece tehlikeli mekanizmaların devreye girmesini beraberinde

getirip var olan dengeleri bozacaktır (Spiegel/Online, 2006). Bu durumda kamuoyunu hareket geçirten, Varşova Yönetiminin ödemek durumunda kalabileceği tazminat değil, Almanya'nın tarihi bir rövanşa dayanarak tekrar güç merkezli bir dış politikaya dönebileceği endişesi olmuştur. Alman resmi çevreleri ortaya koydukları tutum ile her ne kadar bu tür bir yaklaşım içinde olmadıklarının teminatını vermiş olsalar da, Polonya bu tartışmaya AB çatısı altında Avrupa bütünleşmesine de zarar verebilecek bir gelişme olarak dikkat çekmiştir. Bu şekilde de hem kendi kamuoyunun desteğini hem de AB içinde olası bir Almanya tehlikesinden endişe duyan diğer MDA ülkelerinin desteğini sağlamaya çalışmıştır.

Dönemin Başbakanı Jaroslaw Kaczynski, tazminat talebini, Alman tarihinin yeniden yazılması ve hegemonyacı bir yaklaşımın aracı olduğunu ileri sürmüş, Alman hükümetini yeterince inisiyatif kullanmamakla eleştirmiştir. Benzer şekilde Polonya Devlet Başkanı (1995-2005) Alexander Kwasniewski, “Şayet günümüzde Almanlar, Wrocław (Breslau), Gdansk (Danzing) ya da Polonyalılar Berlin’de de bir ev ya da emlak satın almak istiyorlarsa bu AB iç pazarı düzenlemelerinin getirdiği imkânlar ile gerçekleşmektedir. Yoksa onlara geçmişten tanınan bir hak değildir.” şeklindeki sözleri ile tartışmaya nokta koymuştur. Bu şekilde de AB çatısı ve Avrupa ortak değerleri sınırlanarak bu meselenin ulusal çıkarları yok sayarak gündeme getirilmesine karşı çıktıklarını özetlemiştir. Dışişleri eski Bakanı Wladyslaw Bartoszewski, Almanlar tazminat talep edeceklerse başvuracakları ABD, İngiltere ve SSCB'nin yasal varisleridir (Frankfurter Allgemeine, 15.06.2006), derken meselenin muhatabının Polonya değil, Potsdam Konferansı düzeninin mimarı müttefikler ve Almanya olduğuna işaret etmiştir. Bu şekilde de Polonya resmi çevreleri, ulusal çıkarları ile iç içe geçmiş gördükleri tazminat meselesi ve onu doğuran savaş sonrası düzenden taviz vermeyeceklerini açıkça ortaya koymuşlardır.

Sürülen Almanlar ve mirasçılarının Polonya'ya karşı açtıkları kişisel tazminat talepleri 19 milyar Euro'ya ulaşmıştır (Frankfurter Allgemeine, 29.10.2003). Bunu izleyen süreçte Preußische Treuhand'a tepki olarak Polnische Treuhand (Polonya Yediemini) kurulmuş, bu tartışma kısa bir süre içinde karşılıklı bir atışmaya dönüşmüştür. Nitekim Muhafazakâr/Milliyetçi PİS üyesi Dorota Arciszewska-Mielewczyk, Dziennik Gazetesine yaptığı açıklamada, Almanların etik olarak her hangi bir tazminat talebinde bulunmak hakkına sahip olmadıklarını, bu yöndeki taleplerini geri çekmeyecek olurlarsa, II. Dünya Savaşında Alman zulmüne uğramış olan 15 milyon Polonyalının varislerinin de Alman hükümetine karşı bireysel başvurularda bulunacaklarını ileri sürmüştür (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15.06.2006). Bu ve benzeri açıklamalar da bize bir kere daha meselenin daha ziyade kamuoyunu harekete geçirecek bir politik baskı aracı olarak görüldüğünü ortaya koymuştur. Bu hali ile Preußische Treuhand, Polonya Hükümetini köşeye sıkıştırmak yerine, onun kamuoyunu harekete geçirmek için

ihtiyaç duyduğu “Batıdan gelen Almanya tehdidi” motifini, Polonya'ya kendi eliyle sunmuştur.

Burada dikkat çekilmesi gereken, tazminat taleplerinin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine uygun olup olmadığı sorusudur. Sözleşme 1950 tarihinde kabul edilmiş, Polonya sözleşmeyi 1991 yılında imzalamış, sözleşmeye 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu durum da Polonya tarafının elini güçlendirmiş, yani Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine dayandırılan tazminat taleplerini geçersiz kılmıştır (Hess, 2005: 4). Nihayetinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Preußischer Treuhand tarafından mülkiyet haklarının ihlali gerekçesi ile açılan davaların tümünü (toplam 23 dava açılmıştır.) reddetmiştir. Kararların gerekçesi de Polonya devletinin o dönem Almanya egemenliğinde olan bu topraklar üzerinde hiçbir yasal kontrol ve yetki sahibi olmadığı, bu nedenle söz konusu sınır dışı etme politikasından sorumlu olmadığı, olmuştur. Preußische Treuhand tarafından açılan davalar düştüğü gibi, Polonya'nın bu dönemden sonra mülkiyetin iadesi ve de durumun iyileştirilmesi konusunda hiçbir yasal girişimde bulunmadığı yönündeki iddia da reddedilmiştir.³

Federal Alman hükümeti bu yöndeki kararı kabul ederken, Polonya tarafı bu şekilde iki devlet arasında önemli bir meselenin kesin bir çözüme ulaştığını eklemiştir (Döhrin ve Fein, 2001: 145). Nitekim Federal Hükümetin direktifi ile yapılan inceleme sonucunda varılan 2004 tarihli bilirkişi raporunda da Sürülen Almanların, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine yapacakları tazminat başvurusunun geçersiz olacağı sonucuna varılmıştır. Jochen Frohwein ve Polonyalı meslektaş Jan Barcz, tarafından yazılan bilirkişi raporunda gerekçe olarak da, bu tür bir başvurunun ancak Polonya'nın İnsan Hakları Sözleşmesini imzaladığı dönemden itibaren bağlayıcı olacağı eklenmiştir (Barcz ve Frohwein, 2004: 379)

Buna karşılık Varşova Yönetimi bu gelişmeyi Batıdan (Almanya) gelen bir tehdit olarak görüp, kamuoyunu bu yönde harekete geçirmeye çalışırken, kendisi benzer gerekçeleri kendi sınırının doğusu için öne sürmüştür. Polonya'da 2003 yılında kurulan “Geçmişteki Doğu Topraklarından Sürülen Polonyalılar Derneği”, Polonya sınırının batıya kaydırılması ve burada yaşayan Leh nüfusun insanlık dışı muameleler ile sınır dışı edilmesine zemin oluşturan 1945 tarihli uluslararası sözleşmelerin hüküm dışı sayılmasını talep etmiştir. Buna ek olarak da başta Ukrayna ve Beyaz Rusya'dan bu kimselerin geride bıraktıkları mülkiyet hakları için tazminat talep etmiştir. İmzalanan uluslararası sözleşmelerin geçersiz sayılması gerektiği ve bunların bağlayıcı olmadıklarının iddia eden, bu nedenle yasal yola başvuracaklarını, sorumlu devletlerden tazminat talep edeceklerini belirten dernek başkanı bu şekilde yeni bir tartışmaya da sebep olmuştur.

4. Polonya'nın Politik Kozu: Savaş Tazminatı

Polonya Yönetiminin bu süreçte en büyük kozu, Almanya'dan talep ettiği savaş tazminatı olmuştur. Lech Kaczynski, henüz Varşova Belediye başkanı iken 2003

yılında bir tazminat komisyonunun kurulmasını sağlamış, Alman işgali ile Varşova'nın uğradığı zarar, 45 milyar Euro olarak tespit edilmiştir. Buna ek olarak Polonya Yönetimi savaş sırasında hayatını kaybeden 6 milyon kişi için savaş tazminatı talebinde bulunmuştur (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15.06.2006).

Polonya'nın tazminat meselesini AB Anayasası görüşmeleri sırasında gündeme getirmesi, Kaczynski Yönetiminin insani kaygılar ile değil, AB içinde taviz vermez gözükken Almanya'ya baskı yaratmak güdüsü ile hareket ettiğini göstermiştir. Polonya 2003 yılında gerçekleşen AB Zirvesinde (henüz AB üyesi olmasa da, diğer tüm aday ülkeler gibi AB reform sürecine dâhil edilmiştir) Çifte Çoğunluk Oy Sistemine karşı çıkmış (Lang, 2011: 3) Nice Antlaşması gereği AB Bakanlar Konseyi'nde nüfuslarının sağladığından daha yüksek bir oranda oy hakkında ısrar etmiştir.

Polonya'nın temel endişesi, Fransa ve Almanya'nın AB içinde gücünün artması ve Polonya gibi ülkelerin bunların gölgesinde kalması, ikinci sınıf üye statüsüne düşmesi olmuştur. Almanya ve Fransa çifte çoğunluk sistemi konusunda esneklik göstermezlerken, Polonya ise tarihi meseleleri Berlin Yönetimine karşı yeniden gündeme taşımıştır. Polonya her ne kadar 2004 yılında AB'den gelen baskı ile uzlaşıcı bir tutum benimsemek durumunda kalsa da Fransa ve Hollanda'nın AB Anayasası'nın karşı çıkışı ile Avrupa şüphesi Lech ve Jaroslaw Kaczynski kardeşlerin liderliğinde, sözleşmeye bir takım değişiklikler dâhil etmek çabasına da girmiştir. Ancak Jaroslaw Kaczynsky'nin savaş kurbanı 6 milyon Polonyalının tanınmasını talep ettiği 21.-22. 06. 2007 tarihli AB Zirvesinde geçen sıkı tartışmalar sonunda, çifte çoğunluk sistemini kabul etmek durumunda kalmıştır (Lang, 20011: 4). Bu durum da bir kere daha Polonya'nın AB içi tartışmalarda da tarihi meseleleri siyasi bir koz, bir pazarlık aracı olarak kullandığını ortaya koymuştur.

Oysa Federal Almanya'ya yönelik bireysel tazminat talepleri ancak Alman yasalarının buna yer vermesi ile mümkündür. Bu bağlamda Alman yasal düzenlemeleri gereği, savaşa bağlı bedensel sakatlanmalar için: Federal Emeklilik Kanunu, (Bundesversorgungsgesetz - BVG), sürülenler ve bu esnada söz konusu olan maddi kayıplar için: Federal Yükümlülüklerin Dağılması Yasası (Lastenausgleichsgesetz - LAD), Nasyonal Sosyalizm kurbanları için de: Federal Tazminat Yasası (Bundesentschädigungsgesetz - BEG) uygulamaya konmuştur. Ancak bunların tümünün de ortak yanı, hiç birinin yurt dışında yaşayan mağdurları kapsamaması olmuştur (Hekimler, 2015: 161).

Yine 02.08.1945 tarihli Potsdam Konferansında her müttefik devletin, ilgili tazminat taleplerini ancak kendi işgal bölgesindeki kaynaklar ile giderebileceğine karar verilmiştir. Burada tek istisna SSCB olmuş, savaşta en yüksek zararı gören devlet olduğu gerekçesi ile SSCB'ye diğer işgal bölgelerindeki kaynaklardan da yararlanmak imkânı sunulmuştur.⁴

Federal Almanya, kurulduğu yıllarda iki Almanya'nın yeniden birleşmesi umudu ile hareket etmiş, bu nedenle ilk yıllar tazminatlar konusunda bir düzenlemeye gitmemiştir. Bu konu ilk defa 1953 tarihli Londra Borçlar Antlaşması (Londoner Schuldenabkommen) ile ele alınmış, antlaşmanın 5. Maddesi, 2. Paragrafında tazminat meselesi de düzenlenmiştir. Ancak hiçbir Doğu Bloku ülkesi bu antlaşmaya taraf olmamış (Zoll, 2017:5) buna karşılık Doğu Almanya 1950 tarihli Görlitz Sözleşmesi ile Oder Neisse Hattını tanıırken, SSCB hariç, Nazi Almanya'sının hukuki varisi olmadığı gerekçesi ile her hangi bir devlete savaş tazminatı ödemeyi de reddetmiştir. Benzer şekilde Polonya Halk Cumhuriyeti de 1953 tarihli bir bildiri ile Demokratik Almanya'ya yönelik her tür tazminat talebinden feragat ettiğini açıklamıştır. Oysa tazminat talebinin tekrar gündeme taşınması ile bu kararın egemen bir devletin iradesi ile alınmadığı bu nedenle de bu kararın bağlayıcı olmadığı ileri sürülmüştür (Hekimler,2015:174). Buna karşılık Federal Almanya'ya 1952 tarihli Lüksemburg Antlaşması⁵ gereği İsrail başta olmak üzere savaş mağduru devletlere tazminat ödemek yükümlülüğü getirilmiş 1960 tarihli bir diğer antlaşma da Almanya'ya, toplama kamplarında insanlık dışı muamelelere maruz bırakılan kimselerin devletlerine tazminat ödemek yükümlülüğü getirmiştir (Hekimler, 2015: 162).

Bu şekilde Almanya, Polonya dâhil, henüz diplomatik ilişki içinde olmadığı Doğu Bloku ülkelerine de ilk defa ödemelerde bulunmuş, bu ödemenin 140 milyon DM'lik kısmı Varşova'ya gerçekleştirilmiştir. Bunu savaş mağdurlarını kapsayan emeklilik antlaşması izlemiş, Doğu Bloku yıkılıncaya dek Federal Almanya, Polonya'ya toplam 1.3 milyar DM'lik ödeme gerçekleştirmiştir (Bröckel, 2010: 2). 1992 yılında kurulan "Almanya-Polonya Uzlaşma Vakfı" girişimi ile 600.000 Polonya vatandaşına tazminat ödenmiş, Almanya bu vakfa 500 milyon DM kaynak aktarmıştır. Ayrıca 1990 sonrasında Almanya, Conference on Jewish Material Claims Against Germany fonları kapsamında, Doğu Avrupa'da Nasyonal Sosyalistlerin takibi altında kalmış kimselere emekli maaşı ödemelerinde bulunmuştur (Bröckel, 2010: 5).

Willy Brandt'ın Yeni Doğu Politikası bağlamında imzalanan 07.12.1970 tarihli Almanya-Polonya Sözleşmesi, Oder-Neisse Hattını Polonya'nın batı sınırı olarak tanısa da, sözleşmede tazminat ödemelerine ilişkin bir düzenlemeye yer almamıştır. 12.09.1990 tarihli İki + Dört Sözleşmelerinde, 14.11.1990 tarihli Almanya-Polonya Sınır Sözleşmesi ve 17.06.1991 tarihli Komşuluk Sözleşmesinde de tazminat ödemelerine yer verilmemiştir.

Federal Almanya 2000 yılında kurulan, "Anma, Sorumluluk ve Gelecek Vakfı" vasıtası ile savaş mağdurlarına ödemelerde bulunmuş, vakfın Polonya'da kurulu ortaklığına 1.812 Milyar DM kaynak aktarmıştır. Vakıf tarafından yüz farklı ülkede yaşayan yaklaşık 1 milyon 665 köle işçi ve yasal mirasçılara, toplam 4.37 milyar Euro tazminat ödenmiştir (Döhring ve Bernd, 2001: 112).

Buna rağmen Polonya, Almanya'nın Polonya'nın uğradığı zararı karşılamadığı ve bireysel başvuruları dikkate alması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak 03.02.2012 tarihli La Haye Uluslararası Adalet Divanı kararı iki taraf arasında uzlaşmanın kolay olmayacağını göstermiştir.⁶ Çünkü söz konusu karar Almanya'nın bireysel tazminat ödemek zorunda olmadığı sonucuna varmıştır. Gerekçe de Almanya'nın kendisinden önceki siyasi irade ve rejimin yasal varisi olmadığı, bu nedenle hukuki sorumluluk taşımadığı olmuştur(Jung, 2012: 2).

Söz konusu bu tartışma, Alman siyasi elitler arasında da derin bir uçuruma sebep olmuş, dönemin Dışişleri Bakanı Guido Westerwelle bu karar ile önemli bir tartışmanın sonuçlandırıldığını ileri sürerken Sol Parti (Die Linke) Grubu İç Politika sözcüsü Ulla Jelpke asıl kaybeden tarafın faşizm kurbanları olduğunu ileri sürmüştür. Uluslararası Af Örgütü ulusal çıkarların insan haklarına üstün tutulduğunu ileri sürerken, Federal Hükümet insani çözümleri görmezden gelmek ve ikili ilişkilere ipotek koymakla eleştirilmiştir (Hekimler, 2015: 181).

5. Çatışmacı Bir Kişilik: Erika Steinbach

Almanya-Polonya ilişkilerine gölge düşüren tarihi tartışmalarda "Mülteciler, Sürülenler ve Uzlaşma Vakfı" (Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung-SFVV)⁷ ve BdV Başkanı Erika Steinbach öne çıkan bir isim olmuştur. Bir uzlaşma aracı olarak bir vakıf kurulması düşüncesi, ilk defa 2005 tarihli CDU/CSU - SPD Koalisyon Hükümeti Sözleşmesinde yer bulmuş, bu şekilde geçmiş geleceği ve ikili ilişkileri ipotek edişinin önüne geçilmek istenmiştir. Angela Merkel, proje ile Almanya ve Avrupa tarihinde önemli bir eksikliğin giderileceğini, bunun Almanya ve Doğu Avrupalı komşuları arasında var olan diyalogu geliştireceğini savunmuştur (Bundesregierung,2017). Vakıf bu hali ile bir uzlaşma projesi olarak doğmuş olsa da, zamanla tam tersine Almanya-Polonya ilişkilerinde var olan uçurumu daha da derinleştirmiştir. Amacı savaşın yaralarını sarmak, yeni bir diyalog ortamı yaratmak olan Vakıf, bir süre sonra Almanya-Polonya ikili ilişkilerinde en fazla tartışılan kurumlardan biri olmuştur. Proje gündeme geldiğinde Polonya hatta Jaroslaw Kaczynski, bu girişime hiçbir tepki vermezken, çatışmanın nedeni ise Erika Steinbach⁸ isminin Vakıf Yönetimi ile anılması olmuştur.

Erika Steinbach'ın, 1990'lı yıllar boyunca Oder-Neisse Hattının tanınmasına karşı çıkışı, hatta bu görüşü parlamentoya taşıyarak ikili ilişkilere düşürdüğü gölge, tepkilerin temelini oluşturmuştur. Erika Steinbach ismi ile hem Alman kamuoyu ve siyasi eliti ikiye bölünmüş, hem de MDA ülkeleri, özellikle de Polonya'da bu isim Almanya karşıtı görüş ve tarafın tezlerini güçlendirmiştir. Diğer bir ifade ile Erika Steinbach ismi ile hegemonyacı Almanya hayaleti yeniden canlanmış, batıdan gelebilecek tehdit (Almanya) algısı ile kamuoyu motive edilmiştir. Nitekim Danzing Bildirisi⁹ ile taraflar önemli bir uzlaşma adımı atmış olsalar da oluşan uçurum geçmişten kaynaklanan travmanın dış politika ve iç politikayı şekillendirmeye

devam ettiğini göstermiştir. Bu bağlamda savaş sonrasında sürülenler için bir merkez ve anıt inşa edilmesi düşüncesi, tarihin Alman ulusal çıkarlarını savunacak şekilde yeniden yazılması girişimi olarak MDA ülkelerinin tepkisini çekmiştir. Bu şekilde de milliyetçi ve muhafazakâr eğilimli PİS Partisinin (özellikle Lech Kaczynski ve Jaroslaw Kaczynski kardeşler dönemi) Almanya ve Avrupa şüphecilğine meşruiyet katan bir araç olmuştur. Hatta PİS, Erika Steinbach ismini üyesi olduğu Hristiyan Demokrat Birliği Partisi (CDU) ile eşleştirmiş, Erika Steinbach'ın tarihi gerçeklerden uzak Polonya aleyhtarı tezlerinin Federal Mecliste de destek gördüğünü ileri sürmüştür (Dabek-Jäger, 2009: 3).

SFVV kurulması düşüncesi her ne kadar CDU/CSU -SPD Koalisyon sözleşmesinde yer almışsa da, Erika Steinbach'ın Vakıf Konseyine seçilmesi meselesi, Koalisyon içinde de fikir ayrılıklarını beraberinde getirmiştir. Sosyal Demokrat Parti (SPD) Grup Başkanı Peter Struck, Angela Merkel'den Almanya-Polonya ilişkilerinin geleceği açısından Erika Steinbach isminin bir hata olduğunu ileri sürmüş, SPD'li Wolfgang Thierse ve Marcus Meckel ise vakfın kurulması çabasını Polonya'nın hassasiyetleri ve beklentilerini dikkate almayan, ikili ilişkilere zarar verecek bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir. Benzer şekilde Hür Demokrat Parti (FDP) Avrupa Politikaları Uzmanı Michael Link, CDU-CSU Birlik Partilerini, zor inşa edilen ikili ilişkileri ve Polonya'nın güvenini sarsmamaya davet etmiştir. Berlin'de vakıf ve ona bağlı bir merkez kurulması düşüncesine muhalefet edenler Alman tarafını savaş kurbanı gibi göstermek düşüncesine muhalefet ettikleri gibi onlara göre amaç uzlaşmak ise, merkez Nasyonal Sosyalist Sistemin simgesi Berlin'e değil, geçmişte Alman ve Polonyalıların birlikte yaşadıkları Wrocław ya da Polonya-Almanya-Çek üçgeninde yer alan bir başka kente kurulmalıdır. Polonya Yönetimi bu tartışmaya bağlı olarak Almanya-Polonya ortak girişimlerinin askıya alınmasından söz ederken, Dziennik Gazetesi, Bartoszewski'nin "Ya Steinbach, ya Ben" şeklindeki sözlerine yer vererek Polonya kamuoyunu ve de Almanya'yı bir tercih yapmaya davet etmiş (Fried ve Urban, 2010:2) tartışmayı ulusal çıkarları çerçevesinde okumayı tercih etmiştir. Bu şekilde güç merkezli bir söyleme sahip milliyetçi ve muhafazakâr görüş ile uzlaşma ve orta yolcu görüş karşı karşıya gelirken iki kamuoyu kendi içinde de bölünmüştür.

Vakıf yönetimini belirlemede son karar merci Federal Hükümet olup, Şansölye Angela Merkel uzun bir süre bu konuyu askıda tutmayı tercih etmiştir. Bu ise bize bir kere daha Alman siyasi elitinin uzlaşma ve müzakere yanlısı tutumunu ortaya koymuştur. Almanya, Polonya ile ikili ilişkilerin geleceği uğruna bir takım geri adımlar atarken esasında Doğu Avrupa Politikasında en önemli ortağı ile işbirliğine gölge düşürecek her tür girişimden uzak durmaya gayret gösteren rasyonalist bir tutum sergilemiştir. Angela Merkel'e göre, Polonya ile iyi ilişkiler siyasi elitlerin görevi ve sorumluluğundadır ve uzlaşma ile diyalog da bunun anahtarıdır. Nitekim bu ikili ilişkilerin ötesinde Avrupa bütünleşmesi için de bir zorunluluktur. Polonya Başbakanı

Donald Tusk, da iki devlet arasındaki ortaklığın en büyük göstergesi aradaki sınırların AB üyeliği sonrasında artık olmamasıdır.” derken Angela Merkel’in açıklamasına destek vermiştir (Deutsche Welle, 2009). Ancak buna ek olarak Erika Steinbach’ın vakıf yönetimine seçilmesine sıcak bakmadıklarını ve bunun Polonya’nın beklenti ve hassasiyetlerini sarstığını da eklemiştir Bu şekilde Merkel ve Tusk meseleye ikili ilişkilerden ziyade Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde yaklaşmışlardır. Geleceği öncelikli görseler de, geçmiş pürüzler çözülmeden gelecek inşa etmenin mümkün olmadığı bilinci ile rasyonalist ve uzlaşmacı bir tutum ortaya koymuşlardır.

6. Sonuç

Gelişmeler 1990 sonrasında bir başarı öyküsü olarak anılan Almanya-Polonya ilişkilerinin bir noktadan sonra tıkandığını, dış politika inşasında geçmişin hala geleceğe etki ettiğini göstermiştir. Avrupa ortak değerleri Polonya’nın AB üyeliği sonrasında ikili ilişkileri istikrara kavuşturmaya yetmemiş, aynı zamanda da yeni çatışmalara kaynaklık etmiştir.

Almanya ve Polonya AB içerisinde çifte çoğunluk oy sistemi tartışmasında karşı karşıya gelirken, yine 2003 Irak Savaşı sırasında Polonya Almanya için ABD’nin Avrupa’daki “Truva Atı” olarak görülmüş, Polonya için ise bu dönemde birbirine Almanya, Fransa ve Rusya, tehlikeli bir güç birliği olarak endişe yaratmıştır. Dahası geçmişte var olan batı ve doğudan gelebilecek tehdit algısı yeniden canlanmıştır. Polonya için Alman-Rus ortaklığı Baltık Boru Hattı projesini yeni bir bölgesel hegemonya aracı olarak görülmüş, Almanya-Fransa yaklaşması ise AB içinde büyükler arası küçüklerin gücünü kırarak bir ittifak olarak okunmuştur. Bu ve benzeri kaygılar karşısında tarihi meseleler Almanya’ya karşı pazarlık gücünü artıracak bir araç olarak kullanılmıştır. Diğer bir ifade ile geleceğe yönelik endişeler her defasında geçmişin hayaletini uyandırmıştır.

Polonya’nın tarihi meselelerdeki tutumu aynı zamanda onun Avrupa ortak değerlerini benimsediği ve savunduğu bir dönemde milliyetçi politikalarından etkilendiği, hatta ulusal çıkarlarını zaman zaman bu çerçevede savunduğunu göstermiştir. Polonya, Almanya’yı tarihi gerçekleri çarpıtmak, revizyonist tutumuna meşruiyet aramakla suçlamıştır. Bu nedenle Polonya için tarihi meselelerin çözümü yalnızca geçmişten gelen bir yük değil, bunun ötesinde yeniden Avrupa sahnesine çıktığı bu yeni dönemde, pazarlık gücünü artırabilmek ve kendisine yönelik tehditleri bertaraf etmek için bir araç olarak görülmüştür. Zira bu ona Avrupa inşasında daha etkili olabilmek imkânı da sağlamıştır.

Alman resmi çevreleri ise, yanlış bir tercihin, AB entegrasyonu bağlamında oluşturulmak istenen işbirliğine gölge düşürmesine engel olmayı çalışmışlardır. Bu tutum bize Alman dış politikası şekillenirken evrensel ve ortak değerlerin ulusal çıkarlar ile iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu yöndeki tartışmalar bize aynı zamanda dış politika inşası

sürecinde resmi çevreler ve siyasi elit kadar kamuoyu ve sivil toplumun da ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Alman siyasi eliti, “insan ve insani değerleri” giderek daha fazla siyasi tercihlerinin merkezine yerleştirirlerken bu aynı zamanda mutlak güç merkezli paradigmalardan da törpülenmesini beraberinde getirmiştir. Bu şekilde de Almanya tarihi meselelere bir politik baskı aracından ziyade, ulusal çıkarlarını Avrupa geleceği ile ilişkilendirerek yaklaşmış, AB çatısı altında çok taraflı ve ikili işbirliğini öncelikli gören uzlaşmacı bir tutum ortaya koymuştur.

Erika Steinbach’ın vakıf yönetimine alınmaması Varşova Yönetiminin beklentilerine cevap verirken, Vakıf ve ona bağlı bir kültür merkezinin kurulması, üstelik bunun Sürülen Almanları Anma Günü olarak kabul edilen 5 Ağustos¹⁰ tarihinde Berlin’de açılması, geçmiş ile hesaplaşmayı gelecek inşa etmenin ön koşulu olarak gören Alman kamuoyunu da rahatlatmıştır. Bu şekilde Alman resmi çevreleri tercihini her iki tarafı memnun edecek bir çözümden yana kullanmıştır.

Çalışma boyunca özetlediğimiz gelişmeler, AB üyeliğinin Almanya-Polonya ilişkilerinin kendiliğinden düzelmesi için yeterli olmadığını ortaya koymuştur. Buna rağmen özellikle Almanya resmi çevrelerinin ortaya koyduğu uzlaşmacı tutum, Almanya’nın Avrupa sorumlulukları ve Avrupa bütünleşmesinde ikili ilişkilerin önemi ve bilinci ile hareket ettiğini de göstermiştir.

Bu anlamda Almanya ve Polonya işbirliğinin yeniden canlandırılması yalnız ikili ilişkiler için değil, Avrupa geleceği için de önem arz etmektedir. İkili ilişkileri ve işbirliği ne kadar güçlü de olsa, bunların sürdürülebilirliği tarafların birbirlerinin hassasiyet ve beklentilerini iyi okumaları ile mümkündür. Bunun yolu da Almanya’nın batıda Fransa ile inşa ettiği güveni doğuda Polonya ile inşa etmesinden geçmektedir. Ancak Polonya’nın da, PİS Yönetiminin savunduğunun aksine, Almanya ile arasına mesafe koymak, onu politik bir tehdit olarak görmek yerine bir ortak olarak görmesi şarttır. Nihayetinde Avrupa’nın Rusya ve komşuluk politikası, enerji politikası, Avrupa Ortak Güvenlik ve Savunma Politikasının geleceğinin, Almanya-Polonya işbirliğinden bağımsız olmadığı gerçeği de bunu zorunlu kılmaktadır.

Notlar

¹ Merkezi Düsseldorf da bulunan Preußische Treuhand, 2000 yılında Doğu Prusya Yurttaşları Birliği (Ostpreußische Landsmannschaft) öncülüğü ve Rudi Pawelka başkanlığında kurulmuştur. Sürülen Almanların mülkiyet haklarını ve tazminat talep etmek amacı ile kurulan şirket, zamanla benzer kuruluşları da bünyesine dâhil etmiş, 2001 yılında Silezya Yurttaşlar Birliği (Landsmannschaft Schlesien) de söz konusu oluşuma hissedar olmuştur. Bu gelişme de söz konusu kuruluşa kamuoyu, özellikle de Sürülen Almanlar ve varislerince verilen desteği ortaya koymuştur.

² Potsdam Konferansının XIII. Maddesinde, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan’da yaşayan Alman nüfusunu, sürülüşü insani koşullar ve düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Oysa Alman kamuoyunda yaygın kanı, bu sürecin bu düzenlemeye aykırı olarak gerçekleştiği, bu nedenle bir hukuk ihlalinin söz konusu olduğu olmuştur.

³ Söz konusu kararda İnsan Hakları Sözleşmesini imza atan tarafların, sözleşmenin akdedilmesi öncesinde gerçekleştirilen mülkiyete el

konulması işlemlerinden sorumlu olmadığı kararına varılmıştır. Karara varılırken, devletler mülkiyetin iadesine ilişkin koşulların belirlenmesinde hür iradeleri ile hareket edeceklerdir, prensibi ile hareket edilmiştir. Polonya Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini 1991 yılında imzalamış olduğu için de bu durumda herhangi bir yükümlülük altına girmemiştir.

⁴ Ancak SSCB'nin bu kaynak aktarımını kendi bölgesindeki gıda maddeleri ile karşılamayı reddetmesi üzerine ABD Askeri Valisi Lucius D. Clay 25.05.1946 tarihinde tazminat hakkında kendi bölgesinden Sovyet işgal bölgesine kaynak aktarımını durdurmuş, İngiltere ve Fransa da buna uymuştur. Soğuk Savaşın başlaması ile müttefik devletler kendi ödemelerini dondurmuş ve tazminat taleplerini bir barış antlaşmasının imzalanmasına dek ertelemişlerdir. Söz konusu tartışma da bir barış antlaşmasının yerini tutmuş olan 1990 tarihli "İki+Dört Sözleşmesinin" imzalanmasına dek telaffuz edilmemiştir. (Auswaertigesamt, 2019)

⁵ 1952 tarihli Luxemburg Antlaşması gereği İsrail'e 3 milyar Alman Mark'ı ödenmiş bunu Yahudi Konferansına yapılan 450 milyon Alman Marklık ödeme izlemiştir. 1964 yılında İngiltere ile imzalanan antlaşmaya göre İngiltere'ye 1 milyon Pound, Yunanistan ile 1960 yılında imzalanan antlaşmaya göre Yunanistan'a 115 milyon DM ödeme gerçekleştirilmiştir. Ödemeler daha ziyade Nasyonal Sosyalizmin insanlık ve hukuk dışı uygulama ve takiplerine ilişkin gerçekleşmiş, ancak her hangi bir şekilde savaşa bağlı olarak verilmiş maddi zararları kapsamamıştır (Bröckel, 2016: 3).

⁶ 2006 yılında La Spezia İtalyan askeri mahkemesi Federal Almanya'yı, Hermann Göring emriyle 1944 yılında İtalya'nın Civitella (212 kişi) ve San Pancrazio (38 kişi) kasabalarında 250 kişinin topluca öldürülmelerinden ötürü 800 bin Euro değerinde tazminata mahkûm etmiştir. Alman Hükümetinin itiraz ettiği La Spezia kararı, 2008 yılında İtalyan üst mahkemesinde yeniden görüşülmüş ve buna istinaden Almanya'nın tazminatı onanmıştır. Alman tarafı söz konusu dava kararının uluslararası hukuk ile uyumadığını ileri sürerek davayı 2008 yılında La Haye Uluslararası Adalet divanına götürmüştür. Her ne kadar İtalya 2010 yılında davaya yönelik itirazda bulunduysa söz konusu itiraz reddedilmiştir. Bunu izleyen dönemde Almanya'yı hayal kırıklığına uğratan şekilde Yunanistan da davaya taraf olmuş ve Yunanistan, Distomo kasabasında gerçekleşen toplu kıyımdan ötürü Almanya'ya karşı davacı olmuştur. Buna karşılık Almanya 1961 yılında İtalya'ya 40 milyon DM değerinde tamir ve tazminat ödendiğini belirtmekte buna dayanarak İtalya'nın bu başvurusuna itiraz etmiştir.

⁷ Vakfın kuruluş Senedinde bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için şu hedefler öngörülmüştür:

- (i) Nasyonal Sosyalizm ve II. Dünya Savaşı bağlamında 20.yüzyılda yaşanan iltica, sürgün ve soykırımları, onların tarihi arka planlarını ve Avrupa'daki farklı boyutlarını içeren dokümanların toplanıp teşhir edilmesi, sürekli bir serginin oluşturulması ve bunun geliştirilmesi,
- (ii) Konunun spesifik yönlerini ortaya koyan tek tek sergiler oluşturmak,
- (iii) Elde edilen araştırma bulguları ve bilimsel tespitlerin yayılması/yayınlanması.
- (iv) Başta dönem şahitlerinin beyanları olmak üzere ilgili malzeme ve belgelerin bilimsel olarak değerlendirilmesi ve sergilenmesi,

Ulusal ve uluslararası müzeler ve araştırma kuruluşları ile işbirliği geliştirmektedir.

⁸ Erika Steinbach, yaptığı açıklamalar ile Polonya kamuoyunda ve resmi çevrelerinde sık sık eleştirilmiştir. Bu nedenle Polonya da ilişkilere zarar veren bir kişilik olarak görülmekte, çok kere Nazi Üniforması içinde tasvir edilmekte ve ilişkilere zarar veren "Sarışın Canavar Steinbach" olarak anılmaktadır.

⁹ Danzing Bildirisi, Almanya ve Polonya Devlet Başkanları Johannes Rau ve Alexander Kwasniewski tarafından yayınlanmış 29.10.2003 tarihli ortak bir bildiridir. Bildirinin amacı "Sürgün Almanlar Birliği" (Bund Deutscher Vertriebenen- BdV) tarafından ortaya atılan, "Sürgün Karşıtı Merkezin" kurulması önerisi başta olmak üzere Almanya-Polonya ikili ilişkilerine tarihten yansıyan bir takım meseleleri Avrupa otak değerleri çerçevesinde çözüm bulmaktır. Bildiriye göre: " Her ulus göç ve sürgün kurbanlarına anmak hakkına sahiptir. Ancak bu onlara bu konuya ilişkin suçlamalarda bulunmak ve tazminat talebi hakkı vermemektedir.

¹⁰ 5 Ağustos 1950, Yurtlarından Sürgün edilenler Şartının, Stuttgart-Bad Cannstatt da kabul edildiği tarihtir. Söz konusu bu bildiri, Liberaller ve CDU/CSU Birlik Partilerince geçmişteki doğu topraklarını terk etmek durumunda bırakılan Almanların Batı ile bütünleşme ve uzlaşma belgesi olarak görülmüştür. Buna karşılık bildiriye eleştiren kesim ise bunu geçmişle rövanş belgesi olarak değerlendirilmiştir. (Deutscher Ostdienst, 2016).

Kaynakça

- Auswaertigesamt (2019). *Entschädigung für NS Unrecht*. (Erişim: 03.04.2019), https://www.auswaertigesamt.de/de/aussenpolitik/themen/internatrecht/Historische_Verantwortung/entschaedigung-ns-unrecht/203834
- Barzc, J., & Frohwein, J. (2004). Polen und Deutschland von Konfrontation zur Partnerschaft in der EU. Im: Witold M.Goralski (Ed.), *Gutachten zu Ansprüchen aus Deutschland gegen Polen in Zusammenhang mit dem Zweiten Weltkrieg*, (, s.372-382). Warschau: SWP.
- Behrens, A. (2010). *"Durfte Brandt knien?" – Der Kniefall in Warschau und der deutsch-polnische Vertrag*, (s.132-138). Berlin: Dietz Verlag.
- Bingen, D. (2009). *Deutsch-Polnische Geschichte seit 1918*. (Erişim: 20.03.2019), <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutsch-polnische-beziehungen/39755/deutsch-polnische-geschichte-seit-1918>
- Bingen, D., & Loew, P. O. (2011). Die deutsch-polnischen Beziehungen 1991 bis 2011. Im: Ruchniewicz, K. & Zybura, M. (Ed.), *Erwachsene Nachbarschaft*, (s.459-468). Wiesbaden: Haraschovitz Verlag.
- Bröckel, von J. (2010). *Entschädigungsforderungen an Polen-Entschädigungszahlungen an Polen?*. (Erişim: 20.12.2016), <http://www.janvonbroeckel.de/politik/entschaedigunganpl.html>
- Bund der Vertriebenen:Entschädigungsfrage in Polen, Kölner Stadt Anzeige, 29.07.2004.
- Buras, P. (2013). *Deutschland – Polen: Eine Partnerschaft für Europa? Interessen, Elitenmeinungen, Zukunftsperspektiven*. (Erişim: 12.03.2019), <https://www.kas.de/einzelitel/-/content/deutschland-polen-eine-partnerschaft-fuer-europa->
- Dabek-Jäger, B.(2009). *Problemfall Erika Steinbach und das deutsch-polnische Verhältniss*. (Erişim: 12.04.2019), <http://www.das-polen-magazin.de/erika-steinbach-und-das-deutsch-polnische-verhaltnis/>,
- Danzinger Erklärung (2003). *Bundespräsident Johannes Rau und der Präsident der Republik Polen, Aleksander Kwasniewski, haben heute in Danzig folgende gemeinsame Erklärung abgegeben*. (Erişim: 12.03.2019), http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joannes-Rau/Reden/2003/10/20031029_Rede.html
- Deohring, K., Fehn, B.J., Günter, H., & Hockerts, H.G. (2001). *Jahrhundertschuld, Jahrhundertstühne*, (s.142-147). München: Olzog Verlag.

- Deutsche Welle (2009). *Merkel und Tusk beschwören gute deutsch-polnische Beziehungen*. (Erişim: 12.02.2019) <http://www.dw.de/merkel-und-tusk-beschw%C3%B6ren-gute-deutsch-polnische-beziehungen/a-4062661>.
- Die Entschädigungszahlungen an Jüdischeropfern des Nationalsozialismus. (Erişim: 20.02.2019), <https://www.bundestag.de/resource/blob/410502/23e348e9f5c6c046abd707258f284eae/wd-4-086-07-pdf-data.pdf>
- Entschädigung-Vertriebene reichen Klage gegen Polen ein. (Erişim:20.02.2019), <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/entschaedigung-vertriebene-reichen-klage-gegen-polen-ein-a-454745.html>
- Erika Steinbach: Polnisches Feindbild. (Erişim:13.02.2019), <http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/erika-steinbach-polnisches-feindbild-1767420.html>,
- Fischer, T. A. (2016). 25 Jahre Nachbarschafts Vertrag mit Polen, Deutscher Ostdienst 58.Jahrgang, Nr. 03/2016, (s.13-14).
- Fried, N., & Urban, T. (2014). *Vertriebenen Gedenkstätte: Eine politische unanständigkeit*. (Erişim: 10.02.2019), <http://www.sueddeutsche.de/politik/vertriebenen-gedenkstaette-eine-politische-unanstaendigkeit-1.480412>,
- Garstzeski, S. (2014). *Zehn Jahre Mitgliedschaft in der Europäischen Union*. (Erişim: 26.02.2019), <http://www.bpb.de/183594/polen-analysen-nr-144-06-05-2014>
- Gauger, J. D., & Kittel, M. (2004). Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur, *KAS Kongress Dokumentation/ 24.10.2004*.
- Guz, E. (2002). Soll man den ausgesiedelten Deutschen ein Denkmal hinstellen?, (Erişim: 22.03.2019), http://www.polen-news.de/puw/puw62_13.html,
- Halatsch, M. (2016). Die Charta ist ein Gründungsdokument, Deutscher Ostdienst 58.Jahrgang, Nr. 03/2016, (s.10-11).
- Hekimler, O. (2015). *Avrupa Entegrasyonu Bağlamında Almanya'nın Yeni Doğu Politikası*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Hess, B. (2005), *Geschichte vor den Richter. Entschädigungsfrage im Deutsch-Polnischen Verhältnis, DGAP Analyse*, Nr:1. (s.4-8). Berlin.
- Horns, F. (2015) Großes Plus für Deutsch Polnisches Miteinander, Deutscher Ostdienst 57.Jahrgang, Nr.06/2015.
- Jäger, T. (2009). *Deutschland und Polen als Nachbarn in der EU*. (Erişim: 20.01.2014), <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutsch-polnische-beziehungen/39763/nachbarn-in-europa?p=all>
- Jäger, T., & Dylla, D. (2008), *Deutschland und Polen: Die europäische und die internationale Politik*, (s.32-39). Wiesbaden: Springer Verlag.
- Krasnodebski, Z. (1998). *Erinnern, Vergessen, Verdrängen. Polnische und deutsche Erfahrungen*. Im: E. Kobylińska & A. Lawaty (Ed.), *Generationswandel und kollektives Gedächtnis in Polen* (s.33-52). Wiesbaden: Deutsches Polen Institut.
- Lang, K.O. (2011). *Polens Rolle in der Internationalen Politik*. (Erişim: 22.03.2019), <http://www.bpb.de/izpb/23355/polens-rolle-in-der-internationalen-politik?p=all>
- Leidinger, F. (2011). *Ein Dunkler Schatten*. (Erişim: 11.02.2019), <http://www.polen-news.de/puw/puw79-08.html>
- Lipowicz, I. (2014). *Die Qualität der deutsch-polnischen Beziehungen ist wie ein englischer Rasen – sie bedarf der ständigen Pflege*. (Erişim: 22.03.2019), <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/178908/deutsch-polnische-beziehungen>,
- Merkel für Vertriebene Gedenkstätte. (Erişim: 10.02.2014), <http://www.stern.de/politik/deutschland/berlin-merkel-fuer-vertriebenen-gedenkstaette-600708.html>
- Mix, A. (2014). *Langer Schatten: Der Umgang mit dem Zweiten Weltkrieg und seinen Folgen in Polen und Deutschland*. (Erişim: 21.01.2019), <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutsch-polnische-beziehungen/39760/umgang-mit-der-geschichte?p=all>
- Polen und Deutsche kritisieren Preußische Treuhand, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 16.02.2006. (Erişim: 10.02.2014), <https://www.faz.net/aktuell/politik/vertriebene-polen-und-deutsche-kritisieren-preussische-treuhand-1385376.html>
- Raabe, S. (2008), *Restitutionsansprüche gegen Polen abgewiesen Ursache und Genese eines politischen Konflikte*, (s.3-8). *KAS Länder Bericht/ 13.10.2008*, Köln.
- Rede von Bundeskanzlerin Merkel beim Jahresempfang des Bundes der Vertriebenen am 28. März 2017 in Berlin, (Erişim: 24.04.2019), <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/rede-von-bundeskanzlerin-merkel-beim-jahresempfang-des-bundes-der-vertriebenen-am-28-maerz-2017-in-berlin-468862>
- Streit um Vertriebenenzentrum. (Erişim 10.02.2014), <http://www.stern.de/politik/deutschland/streit-um-vertriebenenzentrum-polens-premier-fordert-steinbachs-rueckzug-656207.html>
- Vertriebene verklagen Polen: Kaczynski ernsthafte gefahr für die beziehung zu Deutschland, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15.06.2006.
- Zayas, A. (2006). *Thesen zur Vertreibung der Deutschen*. (Erişim: 28.04.2019), <https://potsdamer-konferenz.de/vertreibung/thesen>
- Zoll, von E. (2017). *Reparationen Polen will Deutschland zu Kriegsentschädigung verpflichten*. (Erişim:15.03.2019), <https://www.swp.de/politik/inland/polen-will-deutschland-zu-kriegsentschaedigung-verpflichten-23607091.html>

Araştırma Makalesi • Research Article

ASEAN Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Hipotezinin Geçerliliğine İlişkin Bir Analiz

An Analysis on the Validity of Purchasing Power Parity Hypothesis in ASEAN Countries

Durmuş Çağrı Yıldırım^{a*}, Seda Yıldırım^b, Selen Çoltu^c

^a Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-4168-2792

^b Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-4367-6652

^c Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-5263-3622

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 20 Haziran 2019

Kabul tarihi: 24 Haziran 2019

Anahtar Kelimeler:

Satın Alma Gücü Paritesi,

Reel Döviz Kuru,

Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi.

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 24, 2019

Received in revised form June 20, 2019

Accepted June 24, 2019

Keywords:

Purchasing Power Parity,

Real Exchange Rate,

First Generation Panel Unit Root Test.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerliliğini ASEAN (Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler, Singapur, Brunei, Vietnam, Laos, Kamboçya) ülkeleri için yatay kesit bağımlılığı yanı sıra yapısal kırılmaları göz önüne alan panel birim kök testleri yardımı ile test etmektir. Bu amaçla 1995:01-2017:05 arası döneme ait aylık verilerden yararlanılmıştır. Yapısal kırılmaları göz önüne alan Panel LM test sonuçlarına göre ASEAN ülkeleri için satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin bulgulara ulaşılmıştır.

ABSTRACT

The aim of this study is to test the validity of the purchasing power parity hypothesis with the help of panel unit root tests taking into account the cross-sectional dependence as well as structural breaks for ASEAN (Indonesia, Malaysia, Thailand, Philippines, Singapore, Brunei, Vietnam, Laos, Cambodia). For this purpose, monthly data for the period 1995: 01-2017: 05 was used. According to the results of the Panel LM test which takes into account the structural breaks, it was found that the hypothesis of purchasing power parity is valid for ASEAN countries.

1. Giriş

Satın alma gücü paritesinin, uluslararası fiyat seviyeleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldırarak ulusal para endekslerini birbirine dönüştüren oran olarak tanımlanmasının yanında benzer malların benzer fiyatlardan satılmasını ifade etmektedir. Teori, uzun dönemde döviz

kurlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda ülkelerin mal ve hizmet fiyat düzeyleri arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır.

Etkin piyasaların mevcut olması durumunda belli bir malın cari döviz kurundan ulusal para cinsine çevrildiğinde bütün dünyada eşit olması gerekmektedir. Bu teoriye tek fiyat kanunu denmektedir. Satın alma gücü paritesi ekonomideki tüm malları kapsaması yönüyle tek fiyat kanununa göre

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: cyildirim81@gmail.com

farklılık yaratmaktadır. Bu açıdan tek malın fiyatını kullanmak yerine fiyat endeksleri önemli hale gelmektedir. Satın alma gücü paritesi temelde mutlak ve nispi (göreceli) olmak üzere iki şekilde açıklanmaktadır. Mutlak satın alma gücü paritesi, cari kur üzerinden hesaplanan ulusal para cinsinden yurtiçi fiyatların ilgili ülkelerde eşit olması gerektiğini açıklamakta iken nispi (göreceli) satın alma gücü paritesi ise, iki ülke arasındaki döviz kuru değişimini enflasyon farklılığına göre belirlenmesini ifade etmektedir (Bozoklu ve Yılcıncı, 2010:590).

Satın alma gücü paritesi'nin uzun dönemde geçerliliğinin sınanması reel ve nominal döviz kurları ve fiyat endeksleri kullanılarak elde edilebilmektedir.

q_1 = reel döviz kurunun logaritması;

s_1 = nominal döviz kurunun logaritması;

p_1 = ulusal fiyat endeksinin logaritması ve

p_1^* = yabancı fiyat endeksinin logaritması

olmak üzere aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$q_1 \equiv s_1 - p_1 + p_1^* \quad (1)$$

Buradan hareketle, satın alma gücü paritesinin uzun dönemde geçerli olduğunun ifade edilmesi için reel döviz kurunun logaritmasının sıfır olması gereklidir. Bir başka ifade ile nominal döviz kurunun logaritması fiyat düzeylerinin logaritmik farkına eşit olmak zorundadır. Satın alma gücü paritesi hipotezinin uzun dönemde geçerli olması için reel döviz kurunun denge değerine geri dönmesi diğer bir ifade ile durağan olması gerekmektedir. Bu durumda döviz kuru serisi birim kök içermeyecektir (Tatoğlu, 2009: 313).

Reel döviz kurlarında yaşanan değişimlerin ülke ekonomilerinde ciddi etkiler bıraktığı görülmektedir. Bu bağlamda reel döviz kurlarındaki değişimlerin ve sapmaların analiz edilmesi ve istikrar sağlayıcı politikalar uygulanması, ekonominin istikrarlı bir seyir izlemesi için gerekli politikaların üretilmesinde yol gösterici olacaktır. Bu çalışmada yaklaşık altı yüz kırk milyon nüfusuyla Çin ve Hindistan'dan sonra dünyanın üçüncü büyük pazarı olan ASEAN ülkelerinin satın alma gücü ele alınmaktadır. ASEAN ülkeleri, sahip olduğu büyük nüfus ile ekonomilerini canlandırmak ve yabancı sermaye yatırımlarını çekmek isterken, tek pazar olmayı amaçlamaktadır. Merkezi Endonezya'nın başkenti Cakarta'da bulunan ASEAN'ın geçen yılki verilerine göre, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla toplamı 2,5 trilyon dolara ulaşırken, gayrisafi yurtiçi hasıla bağlamında ülkeler nezdinde listenin başında birliğin üç devi ön plana çıkmaktadır. Bu ülkeler, 932,2 milyar dolarla Endonezya, 406,8 milyar dolarla Tayland ve 304,9 milyar dolarla Filipinler'dir. Dünya ticaretindeki payları nüfus büyüklükleri ve potansiyelleri bağlamında çalışmada ASEAN ülke grubu analiz edilmektedir. Çalışmanın birinci kısmında satın alma gücü ile ilgili literatür ele alınmaktadır. İkinci kısımda veri seti ve metodoloji ele alınmış olup

üçüncü kısımda ampirik analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Son kısımda ise sonuç ve politika önerileri değerlendirilmiştir.

2. Literatür Taraması

Literatürde satın alma gücü hipotezinin geçerliliğini test eden çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Khan ve Ahmad (2005) yaptıkları çalışmada dört Asya ülkesinin nominal döviz kurunun kısa vadeli davranışında göreceli fiyatları kullanarak satın alma gücü paritesini test etmişlerdir. Çalışmada 1976-2001 dönemine ait üç alternatif fiyat endeksi verilerini kullanmışlar ve eş-bütünleşme analizi yapmışlardır. Ele alınan verilere göre eş bütünleşme ilişkisi olmadığı yönünde sonuçlar bulunmuş ve satın alma gücü paritesi önermesinin desteklenmediği görülmüştür. Baharumshah, Tze-Haw ve Fountas (2008), çalışmalarında altı Doğu Asya ülkesi ve iki büyük ticaret ortağı Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya arasındaki reel döviz kurları ilişkisini incelemişlerdir. Bu amaçla 1976-2002 dönemine ait aylık verilerle ARDL eş bütünleşme analizi kullanarak, uzun dönemli satın alma gücü paritesini test etmişlerdir. Singapur dışındaki ülkelerin 1997 sonbaharındaki finansal krizden ciddi şekilde etkilendikleri görülmüştür. Çıkan sonuçlar kriz öncesi dönemde satın alma gücü paritesinin zayıf biçimiyle ilgili kanıt bulamazken, kriz sonrası dönemde güçlü kanıtlar ortaya koymaktadır. Bulgular Doğu Asya ülkelerinin döviz kuru politikalarının temelini oluşturan satın alma gücü paritesinin yönelimli bir kurala geri döndüğünü ortaya çıkarmaktadır. Drine ve Rault (2008), OECD ve MENA ülkeleri için satın alma gücü paritesinin geçerliliğini incelemişlerdir. Satın alma gücü paritesinin sağlamlığını yakın zamanda geliştirilen panel eş bütünleşme teknikleri kullanarak incelemişlerdir. Yapılan analiz sonucunda satın alma gücü paritesinin OECD ülkelerinde güçlü olduğu; MENA ülkelerinde zayıf olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte Afrika, Asya, Latin Amerika, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde satın alma gücü paritesi reel döviz kurunun uzun vadedeki davranışını karakterize etmede ilişkili olmadığı görülmüştür. Yapılan araştırmada döviz kuru rejiminin düşük enflasyon oranının üstünde olan ülkelerde daha kolay kabul gören satın alma gücünün geçerliliğini sağlamadığını göstermektedir. Çağlayan ve Şak (2009) çalışmasında OECD ülkeleri için satın alma gücü paritesinin geçerliliğini incelemektedir. Bu amaçla, OECD ülkelerinde 1996:01-2006:04 dönemine ait "Amerika Birleşik Devletleri tüketici fiyat endeksi, OECD ülkelerinin tüketici fiyat endeksleri ve bir birim ABD dolarına karşılık gelen nominal döviz kuru" verileri kullanılmıştır. Çalışmada panel birim kök ve panel eş bütünleşme analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; 1996:01-2006:04 dönemleri arasında satın alma gücü paritesi yaklaşımının OECD ülkeleri için desteklenmediği görülmüştür. Tatoğlu (2009), 25 OECD ülkesinde 1977-2004 dönemi için satın alma gücü paritesi teorisinin geçerliliğini test etmiştir. Yapısal kırılmaları göz önüne alan ve almayan panel birim kök testleri kullanmış ve sonuç

olarak sadece ele alınan 10 ülkede satın alma gücü paritesi hipotezi geçerli çıkmıştır. Kırılmalar dikkate alındığında ise satın alma gücü paritesi hipotezinin ülkelerin tamamında geçerli olduğu görülmüştür. Elmi ve Ranjbar (2010), satın alma gücü paritesini uluslararası ekonomide merkezi doktrinlerden biri olarak kabul etmektedir. Buna göre, satın alma gücü paritesi iki ülke para birimi arasındaki nominal döviz kurunu, her bir ülkedeki benzer mal sepetinin göreceli fiyatı ile eşitleyen bir denge durumunu ifade etmektedir. Yaptıkları çalışmada İslam işbirliği ülkelerinin satın alma gücü paritesi geçerliliği incelenmişlerdir. ADF birim kök testi ve çeşitli panel birim kök testleri ile reel döviz kurunun durağanlığını test etmişlerdir. Tüm İslam ülkeleri için panel veri analizi yapıldığında; reel döviz kurunun birim köklü olduğu görülmüştür. Ancak heterojen düzey kaymalara izin veren panel LM birim kök testi uygulandığında; sıfır birim kökleri, gerçek döviz kuru serilerinde reddedilmemektedir. Çalışma sonucunda, uzun vadeli eğilimlerin değişmesine neden olan krizlerle birlikte satın alma gücü paritesi hipotezinin genel olarak desteklendiği görülmüştür. Jayaraman ve Choong (2013), on dört Pasifik ada ülkesinden sabit kur rejimine sahip olan beş ülkeyi ele alarak incelemişlerdir. Fiji, Samoa ve Solomon Adaları, Tonga ve Vanuatu ülkeleri için satın alma gücü paritesinin sabit döviz kuru rejimleri altında geçerliliği test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; beş Pasifik ada ülkesinin tamamında uzun dönemde satın alma gücü paritesinin geçerliliği kanıtlanmıştır. Simetri ve orantılılık varsayımları şiddetle reddedilmiştir. Çalışmada satın alma gücü paritesinin pasifik ada ülkelerinde döviz kuru reformu için uygun olduğu hipotezi desteklenmiştir. Tıraşoğlu (2014) çalışmasında 1993:Q1 – 2011:Q1 dönemleri arasında 18 OECD ülkesinde satın alma gücü paritesinin geçerliliğini incelenmiştir. Analizde ADF, Zivot-Andrews (1992) ve Lee-Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testlerinden yararlanılmışlardır. Sonuç olarak Kanada ve Meksika ülkeleri için satın alma gücü paritesi teorisinin geçerli olduğu diğer ülkeler için satın alma gücü paritesinin geçerli olmadığını ortaya koymuşlardır. Korkmaz vd. (2013), çalışmalarında Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'da satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerliliğini analiz etmişlerdir. Analiz yöntemi olarak geleneksel birim kök ve eşbütünleşme testleri yanında yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök ve eşbütünleşme testlerinden de yararlanılmışlardır. Geleneksel birim kök ve eşbütünleşme testleri satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerli olmadığını gösterirken yapısal kırılmaları dikkate alan testler hipotezin geçerli olduğunu göstermiştir. Özmen ve Sanlı (2015) satın alma gücü paritesi, döviz kuru ve fiyat düzeyi arasındaki ilişkinin önemine vurgu yaparak, satın alma gücü paritesinin çeşitli ülkelerde geçerliliğini araştırmışlardır. Çalışmalarında Hylleberg, Engle, Granger ve Yoo (1990) tarafından geliştirilen HEGY (1990) test yöntemi kullanılarak üçer aylık reel döviz kuru serisinin mevsimsel birim kök özellikleri incelenmiştir. Bunun sonucunda HEGY (1990) testi sıfır frekans dâhil edilmek üzere her bir mevsimsel frekansta birim kökün mevcut olup olmadığı test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre;

incelenen esnek döviz kuru rejimli ülkeler için satın alma gücü paritesinin genellikle geçerli olmadığı görülmüştür. Al-Gasaymeh ve Kasem (2015) yaptıkları çalışmada Ürdün ve başlıca ticaret ortakları olan Japonya, Birleşik Krallık, Türkiye ve Birleşik Devletler arasındaki satın alma gücü paritesinin güçlü ve zayıf olmak üzere iki biçimini test etmişlerdir. Çalışmada 2000M1-2012M12 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır. İlk olarak satın alma gücünün güçlü biçimi incelenmiş ve reel döviz kurunun durağanlığı test edilmiştir. Çıkan sonuçlar reel döviz kurunun durağan olmadığını göstermiş ve bu bağlamda uzun vadeli satın alma gücü paritesinin tüm ülkeler için geçerli olmadığı anlaşılmıştır. İkinci olarak zayıf formdaki satın alma gücü paritesi test edilmiş ve Johansen eş-bütünleşme analizi kullanılmıştır. Eş-bütünleşme analizinin sonuçları tüm ülkeler için döviz kuru, iç ve dış fiyat seviyeleri arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermiştir. Zayıf formdaki satın alma gücü paritesinin Ürdün ve başlıca ticaret ortakları arasında olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmada zayıf kanıt bulunduğu ve güçlü kanıt bulunmaması satın alma gücü paritesinin tutunamamasının nedeni olarak ortaya konulmuştur. Alper (2015) satın alma gücü paritesini BRICS ülkeleri için hem KSS hem de Yuvarlanan KSS yöntemleriyle test etmiştir. KSS birim kök testi sonuçlarına göre satın alma gücü paritesi hipotezinin BRICS ülkeleri için geçersiz olduğu; buna karşın yuvalanan KSS birim kök testi ile kısa zaman aralıklarında satın alma gücü paritesinin geçerli olduğu görülmüştür. Karagöz ve Saraç (2016) Türkiye için 2003-2014 yılları arasında satın alma gücü paritesinin geçerliliğini araştırmışlardır. Doğrusal olmayan birim kök testi sonuçlarına göre satın alma gücü paritesinin ilgili dönemlerde Türkiye için geçerli olmadığını görmüşlerdir. Soon ve Baharumshah (2017) on dört Asya ülkesinin stokastik özelliklerini belirlemek için ikinci nesil panel birim kök testlerinden yararlanmışlardır. Bir döviz krizinin üç popüler alternatif tanımına dayanarak bölgede birkaç önemli döviz krizi tespit etmişlerdir. Satın alma gücü paritesi hipotezi desteklenmiştir. Taş, Duramaz ve Yılmaz (2017) da Türkiye için satın alma gücü paritesinin geçerliliğini araştırmışlar ve 2003:01 – 2016:12 dönemleri arası aylık verilerini kullanmışlardır. Satın alma gücü analizini reel döviz kuru serisinin durağanlığına göre yorumlamışlardır. Çalışmalarında hem geleneksel birim kök testleri (ADF, PP ve KPSS) hem de yapısal kırılmalı (Zivot Andrews, Lee-Strazicich) birim kök testleri kullanarak analiz yapılmıştır. Yapılan birim kök testleri sonucunda reel döviz kuru endeksi serisinin durağan olmadığı görülmüş ve Türkiye için 2003-2016 dönemleri arasında satın alma gücü paritesinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sağlam ve Sönmez Erataş (2017) satın alma gücü paritesinin geçerliliğini BRIC yükselen piyasa ekonomilerinde panel veri analiziyle test etmiştir. Reel döviz kurunun durağanlığını yatay kesit bağımlılığı ve dinamik panel veri analizinden yararlanarak incelemişlerdir. Çalışmalarının sonucunda, BRIC ülkelerinde satın alma gücü paritesi hipotezi reddedilmiştir. Kaya ve Çelik (2018) satın alma gücü hipotezini uzun hafıza testleri (ARFIMA modeli) ile analiz etmişlerdir. Analiz kapsamında 2002:10-2017:12

dönemi için dolar ve euro bazlı reel kur serilerini ele almışlardır. Araştırma sonuçlarına göre hem dolar hem de euro reel kur serilerinin uzun hafıza özelliği sergiledikleri ve Türkiye için ilgili dönemde SAGP hipotezinin geçerli olduğu görülmüştür.

Rıdzuhan ve Ahmed (2011), satın alma gücü paritesini panel yöntemler kullanarak geçerliliğini test etmişlerdir. Satın alma gücü paritesi ASEAN ülkelerinde ABD doları ve Japon yeni üzerinden incelenmiştir. Çalışmalarında birim kök testleri dizisinin ortalama geri dönüşü desteklemediği ve Singapur için karışık bir sonuç bulunduğu görülmüştür. Ayrıca nominal döviz kuru, yerli ve yabancı fiyatlar arasında önemli bir eş-bütünleşme tespit edilmiştir. Chang vd. (2012), bir ASEAN ülkesi örneğinde uzun vadeli satın alma gücü paritesinin (PPP) geçerliliğini test etmek için Sollis (2009) tarafından önerilen AESTAR metodolojisi kullanmışlardır. Yapılan analiz sonuçları satın alma gücü geçerliliği yönünde güçlü kanıtlar sunmuştur. Choji ve Manga (2017) 1996-2016 döneminde ASEAN ülkelerinden “Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland” üzerinde satın alma gücü paritesinin geçerliliğini test etmiştir. Eşbütünleşme sonuçlarına göre, ASEAN-5 ülkelerinde eşbütünleşme sıfır hipotezi reddedilmiştir.

Literatür incelendiğinde bazı çalışmalarda satın alma gücü hipotezinin geçerli olduğu yönünde, bazılarında ise geçersiz olduğu yönünde bulgular elde edildiği görülmektedir. Örneğin, Baharumshah, Tze-How ve Fountas (2008), Tatoğlu (2009), Elmi ve Ranjbar (2010), Jayaraman ve Choong (2013), Alper (2015), Soon ve Baharumshah (2017), Kaya ve Çelik (2018) çalışmaları ASEAN dışı olup, satın alma gücü paritesinin geçerli olduğunu öne sürmektedir. Khan ve Ahmad (2005), Drine ve Rault (2008), Çağlayan ve Şak (2009), Tıraşoğlu (2014), Özmen ve Sanlı (2015), Al-gasaymeh ve Kasem (2015), Karagöz ve Saraç (2016), Taş, Duramaz ve Yılmaz (2017) Sağlam ve Sönmez Erataş (2017) çalışmalarında ise satın alma gücü paritesi hipotezinin geçersiz olduğu tespit edilmiştir. ASEAN ülkeleri için satın alma gücü paritesi hipotezini inceleyen sınırlı sayıda çalışma ele alındığında Rıdzuhan ve Ahmed (2011), Chang vd. (2012), Choji ve Manga (2017), satın alma gücü hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin bulgulara rastlanmaktadır.

Bu çalışmada ASEAN ülkelerinde 1995:01 ve 2017:05 dönemleri arasındaki satın alma gücü paritesinin geçerliliği araştırılmıştır. Çalışmanın ele aldığı dönemlerde yaşanan 1997-98 Asya ve 2008 finansal krizleri, yapısal kırılmaların göz önüne alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmada reel döviz kurlarının özelliklerini belirlemek amacıyla geleneksel birim kök testleri ile birlikte panel veri metodolojisinden yararlanılmıştır. Literatürdeki mevcut çalışmalar da ağırlıklı olarak panel veri metodolojisini kullanmıştır. Yapısal kırılmaları dikkate alan çalışmaların sınırlı olması dolayısıyla çalışmanın ilgili literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı söylenebilir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, ASEAN ülkelerinde (Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler, Singapur, Brunei, Vietnam, Laos, Kamboçya) satın alma gücü paritesinin uzun dönem geçerliliğini incelemek amacıyla 1995:01 ve 2017:05 dönemine ait aylık reel döviz kuru verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler dünya bankasından alınmıştır. Reel döviz kuru serisi, nominal döviz kuru serisinin yurtiçi fiyat değişimlerine göre ayarlanmış halidir. Reel kur 2010 baz yıl alınarak oluşturulmuştur. Reel döviz kuru artışı ulusal paranın değer kazandığını göstermektedir. Detaylı bilgi için Dünya Bankası web sitesi incelenebilir.

Analiz döneminde mevcut krizler nedeniyle, ASEAN ülkelerindeki satın alma gücü hipotezi geçerliliği öncelikle yapısal kırılmalı birim kök testi ile analiz edilmiştir. Sonrasında ülkelerin birlikte ele alındığı panel birim kök testleri kullanılmıştır.

Serilerin durağanlık analizi için LLC (Levin, Lee and Chun), IPS (Im, Peseran and Shin), ADF ve PP panel birim kök testlerinden yararlanılabilmektedir. Levin, Lin and Chu (2002) testi bireysel birim kökler üzerinden çalışmaktadır. Bu test, tek bir zaman serisine dayanan birim kök testlerinin gücünü arttırmanın bir yoludur. Böylece, LLC testi bireysel birim kök testlerinden daha güçlü panel birim kök testleri sunabilmektedir. LLC, bireysel otokorelasyona izin vermezken seriler arasında otokorelasyona izin vermektedir. IPS, ADF ve PP (Phillips-Perron) testleri bireysel otokorelasyona izin vermektedirler. IPS testinin üstünlüğü, her bir seri için ayrı ayrı birim kök testi uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Birim kök analizlerinde ADF ve PP testleri de kullanılabilir. ADF testinde, her bir seriye ayrı ayrı klasik Augmented Dickey-Fuller testi uygulanmaktadır. Benzer şekilde PP testinde de her bir seri için Phillips-Perron testi ayrı ayrı uygulanmaktadır.

Bu testlerin hepsi yatay kesit bağımlılığının mevcut olmadığını varsaymaktadır. Ancak O’Connell (1998: 16), seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda panel birim kök testlerinde temel hipotezin reddedilme ihtimalinin arttığını göstermiştir. Bu bağlamda Pesaran (2006) yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir birim kök testi önermiştir, CADF (Cross Sectionally-Augmented Dickey Fuller Test) panel birim kök testi. Bu test, standart ADF regresyonu yatay kesitlerin birinci farkları ve gecikmeli değerlerinin kesit ortalamalarının ile genişletildiği hem $T > N$ hem $N > T$ durumlarında kullanılabilen yatay kesit ve panel verilerin durağanlık durumlarının incelenmesine izin veren bir testtir.

Çalışmada göz önüne alınması gereken önemli konulardan bir tanesi ise serileri etkileyebilen faktörlerdir; reformlar, politika değişimleri, krizler, dış şoklar vb. Bu faktörlerin etkisi ile ortaya çıkan kırılmalar, serilerden elde edilecek sonuçların sahte olabilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda serilerin yapısal kırılmaya sahip olup olmadıklarının araştırılması için LM iki kırılmalı birim kök

testinden yararlanılmıştır. Sonrasında panel veri analizi için bu testten türetilen Panel LM testinden yararlanılmıştır.

LM iki kırılmalı birim kök testinin diğer önceki testlere göre bazı üstünlükleri mevcuttur. Kırılmaların endojen şekilde belirlendiği birim kök testlerinde önemli bir sorun, serilerin yapısal kırılma ile birim kök içerme olasılığını ihmal etmeleridir. LM iki kırılmalı birim kök öncesi testler, temel hipotez altında hiçbir kırılma olmadığını varsayarak kritik değerlerini buna göre üretmektedirler. Bununla birlikte, bir kırılma ile birim kökün var olması durumunda, iki istenmeyen sonuç ortaya çıkabilmektedir. İlk olarak, önceki testler, kırılmaların büyüklüğü ile artan şekilde birim kökü sahte olarak reddetmektedir (Nunes vd., 1997; Lee ve Strazicich, 2001). Sonuç olarak, zaman serisi gerçekte kırılma ile durağan değilken, kırılma ile durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Lee ve Strazicich 2013, Lee ve Strazicich 2003).

Diğer önemli bir nokta ise kırılma noktasının yanlış belirlenebilmesidir. Lee ve Strazicich (2001)'de gösterildiği gibi, önceki testler, gerçek kırılma tarihinden önceki bir dönemi kırılma tarihi olarak belirleme eğilimindedirler. Bunun nedeni parametre tahminindeki sapmanın maksimize olması ve sahte reddetme olasılığının artmasıdır. Bu problem hem temel hem de alternatif hipotezler altında ortaya çıkabilmektedir. Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen kırılmalı birim kök testi, yukarıdaki problemlerden bağımsız içsel çift kırılmalı birim kök testi geliştirmişlerdir. İki kırılmalı LM birim kök testinde, temel ve alternatif hipotezler altında sapsızdır ve yanlış reddetme sorunu mevcut değildir (Lee ve Strazicich 2013; Lee ve Strazicich 2003). Bu nedenle çalışmada yapısal kırılmalı birim kök testi için Lee ve Strazicich (2003) testinden yararlanılmıştır.

Lee ve Strazicich (2003) testinde LM birim kök test istatistiğinin hesaplanması için kullanılan denklem (Lee ve Strazicich, 2003) :

$$\Delta Y_{it} = \delta' \Delta Z_t + \phi \widetilde{S}_{t-1} + u_t \quad (2)$$

İki kırılmalı LM birim kök testinde A modelinde sabitte, B modelinde trendde ve C Modeli'nde, sabitte ve trendde kırılmaya izin verilmektedir. Denklemde Z, yapay değişkenler vektörünü temsil etmektedir. $j=1,2; t \geq T_{Bj} + 1$ için $DT_{jt}, t - T_{Bj}$ değerini ve diğer durumlarda 0 değerini almaktadır. Dışsal değişken vektörü şu şekilde yazılabilir. $Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}, DT_{1t}, DT_{2t}]$. Burada D, sabitte kırılmayı ve DT, trendde kırılmayı göstermektedir. Sen (2003)'e hem düzeyde hem eğimde kırılmaya izin veren C modeli A ve B modeline göre daha üstündür. Dolayısıyla çalışmamızda yapısal kırılmalı test sonuçları C modeli çerçevesinde ele alınmıştır.

Diğer yandan Panel LM birim kök testi, Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen tek değişkenli LM birim kök testi, Im vd. (2005) tarafından panel veri metodolojisine uygulanmıştır. Panel LM test istatistiği, her bir ülke için tek

değişkenli LM birim kök test sonuçlarının ortalaması ile hesaplanmaktadır.

$$L\bar{M}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \tilde{\tau}_i \quad (3)$$

$L\bar{M}_{NT}$ 'nin beklenen değeri ($E(L_T)$) ve varyansı ($V(L_T)$) üzerinden Panel LM birim kök test istatistiği oluşturulmuştur. Standart panel birim kök test sonuçları denklem (4) yardımı ile elde edilmektedir.

$$\Gamma_{LM} = \frac{\sqrt{N}[L\bar{M}_{NT} - E(L_T)]}{\sqrt{V(L_T)}} \quad (4)$$

Bu testin özelliği testin asimptotik dağılımı, standart normal dağılımdır ve yapısal kırılmanın varlığından etkilenmemektedir (Yılancı vd., 2013). Çalışmada tek ülke örneklerinde yapısal kırılmaların mevcut olmalarından ötürü geleneksel testlerin yanında bu testin sonuçlarına da başvurulmuştur.

4. Ampirik Analiz

Reel döviz kuru serisinin durağanlığı öncelikle yaygın olarak kullanılan yatay kesit bağımlılığını ve yapısal kırılmaları göz önüne almayan LLC, IPS, ADF ve PP testleri yardımı ile araştırılmaktadır. Test sonuçları Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Birinci Nesil Birim Kök Testleri

Yöntem	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LLC	1.06880	0.8574	-1.02801	0.1520
IPS	0.89424	0.8144	0.56312	0.7133
ADF	17.4312	0.4937	15.6805	0.6148
PP	15.2550	0.6444	13.0278	0.7899

Tablo 1'den elde edilen sonuçlara göre reel döviz kuru serisinin bütün test sonuçlarına göre durağan olmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile geleneksel birim kök testlerine göre ASEAN ülkeleri için satın alma gücü hipotezi geçersizdir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığını göz önüne alan CADF test sonuçları Tablo 2'de görülmektedir. Test sonuçlarına göre 2 gecikme için hem sabitli hem de trendli modellere göre reel döviz kuru serisinin durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 2. CADF Panel Birim Kök Test Sonuçları

CADF	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	İstatistik	Prob.	İstatistik	Prob.
	-2.559	0.005	-3.357	0.000

Sonuç olarak, reel döviz kurunun durağan olduğu ve ASEAN ülkeleri için satın alma gücü paritesinin geçerli olduğu görülmüştür. Ancak yatay kesit bağımlılığı dışında çalışmanın inceleme döneminde göz önüne alınması gereken bir diğer konu ise yapısal kırılmalardır. Yapısal kırılma sorunu için iki kırılmalı LM birim kök testinden ve Panel LM birim kök testlerinden yararlanılmıştır. Birim kök testi sonuçları Tablo 3'de görülmektedir.

Tablo 3. İki Kırılmalı LM ve Panel LM Testi Sonuçları

Ülkeler	Model C	
Endonezya	Test İstatistiği	-6.887***
	Gecikme Uzunluğu	1
	Kırılma Tarihi	09/1997-10/1998
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Malezya	Test İstatistiği	-5.799**
	Gecikme Uzunluğu	3
	Kırılma Tarihi	07/1998-06/1999
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Tayland	Test İstatistiği	-6.640**
	Gecikme Uzunluğu	4
	Kırılma Tarihi	06/1997-01/2006
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Filipinler	Test İstatistiği	-5.676*
	Gecikme Uzunluğu	3
	Kırılma Tarihi	06/1997-08/2005
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Singapur	Test İstatistiği	-3.418
	Gecikme Uzunluğu	3
	Kırılma Tarihi	05/2004-11//2011
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Brunei	Test İstatistiği	-3.962
	Gecikme Uzunluğu	2
	Kırılma Tarihi	03/2003-04/2010
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Vietnam	Test İstatistiği	-4.055
	Gecikme Uzunluğu	2
	Kırılma Tarihi	05/2003-10/2012
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Laos	Test İstatistiği	-6.721
	Gecikme Uzunluğu	2
	Kırılma Tarihi	08/1997-05/2008
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Kamboçya	Test İstatistiği	-5.421
	Gecikme Uzunluğu	1
	Kırılma Tarihi	02/2003-01/2008
	Kritik Değer (%1,%5,%10)	-5.823, -5.286, -4.989
Panel LM	Test İstatistiği	-17.736***

Not: Panel LM Kritik değerleri %1, %5, %10 anlamlılık düzeyinde sırasıyla 2.326, 1.645, ve 1.282 olarak ifade edilmiştir. Model C için kırılma tarihinin konum ($\lambda = T_b/T$) bu şekilde belirlenmiştir. ***, **, * sırası ile %1, %5 ve %10 önem düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

İki kırılmalı panel LM birim kök testi sonuçlarına göre Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler, Laos ve Kamboçya ülkeleri için reel döviz kuru durağandır. Bu bağlamda Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler, Laos, ve Kamboçya ülkelerinde satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir. Brunei, Singapur ve Vietnam ülkelerinde reel kurun durağan olmadığı diğer bir ifade ile satın alma gücü hipotezinin geçersiz olduğu görülmektedir. Ayrıca panel birim kök test sonucu incelendiğinde ASEAN ülkelerinde satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, 1995:01 ve 2017:05 dönemi arasında aylık veriler ile satın alım gücü paritesinin ASEAN ülkelerindeki

geçerliliği araştırılmıştır. Çalışmada reel döviz kuru serisi hem ülke bazlı hem de panel veri analizi yardımı ile incelenmiştir.

Serilerin bireysel birim kök analizinde yapısal kırılmaların göz önüne alınması gerekmektedir (Güloğlu vd. 2011). Perron (1989) birim kök testleri tarafından gösterildiği gibi yapısal kırılmaların söz konusu olması durumunda birim kök olduğunu öne süren temel hipotez reddedilebilmektedir. Ertat (2003) sabit ya da trendde yapısal kırılmaların mevcut olması durumunda test sonuçları, genellikle PPP hipotezinin geçerli olmadığı desteklemektedir. Yapısal kırılmaların mevcut olması durumunda bu kırılmaların göz önüne alınmaması reel döviz kurunun durağanlığına ilişkin elde edilen kanıtlar verirken, satın alma gücü hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin yeterli kanıt olmayacaktır. Bu nedenle çalışmamızda yapısal kırılmaları göz önüne alan iki kırılmaya kadar izin veren birim kök analizlerinden yararlanılmıştır.

Ülke özelinde iki kırılmalı birim kök test sonuçları incelendiğinde ülkelerin çoğunda reel döviz kurunun durağan olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde nominal döviz kuru ve görece fiyatlar arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Finansal piyasalarda meydana gelen dalgalanmalar, döviz kurlarında önemli değişikliklere yol açmamaktadır. Reel döviz kuru istikrarlıdır. Bu ülkelerde reel döviz kurunun istikrarlı bir yapıda olması bir yandan makroekonomik istikrara katkı yaparken diğer yandan ülkelerin tek pazar haline gelecek dış ticaret ilişkilerinin derinleşmesine imkan verecektir. Ancak durağanlığın sağlanmadığı ülkelerde (Vietnam, Brunei ve Singapur) reel döviz kurunda ortaya çıkan şokların kalıcı olduğu ve ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarının kur tarafından giderilemediği görülmektedir. Bu bağlamda kur değişimlerinin ülkelerin dış ticaret rekabetlerinin önemli bir belirleyicisi olduğu ve kalıcı şokların ülkelerin dış ticareti üzerinde önemli bir olumsuz etki yaratabileceği söylenebilir. Bu bağlamda politika yapıcıların ülkelerin kur politikası için istikrarlandırıcı önlemler almaları gerekliliği söz konusudur.

Çalışmanın panel veri birim kök analizi sonuçları incelendiğinde, yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğu görülmektedir. Yatay kesit bağımlılığının söz konusu olması ülkelerde ortaya çıkabilecek şokların diğer ülkeleri de etkilemesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda ülkelerde ortaya çıkabilecek şoklara karşı pazarı oluşturan diğer ülkelerin de önlem alması anlamlı olacaktır. Birim kök test sonuçları incelendiğinde ise, yatay kesit bağımlılığını göz önüne alan ve yapısal kırılmalı testler sonucunda reel döviz kurunun durağan olduğu görülmüştür.

Satın alma gücü paritesinden sapmalar, ekonomilerin nispi fiyatlarının ayarlanmasını gerektirmektedir. Bunun nedeni ülkelerin yaşadığı şokların reel kur serisinin sapmasına yol açmasıdır. Ülkelerin yaşadıkları şoklar, petrol şokları, arz şokları vb. olduğu gibi ülkelerin politika değişimleri gibi regülasyonlardan da kaynaklanabilmektedir. Burada önemli olan nokta satın alma gücü hipotezinin geçerli olabilmesi

için döviz piyasalarının esnek olması ve müdahalelerden etkilenmemeleri yanı sıra finansal piyasaların derin olmasını gerektirmektedir. Çalışmamızda ele alınan ülkeler 1997 Güney Doğu Asya krizi ile reel kuru sabitinde ve trendinde birçok kırılma yaşamışlardır. Panel LM testi sonuçlarına göre ülkelerin tek bir Pazar olarak satın alma gücü hipotezini sağladığı sonucu elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Ridzuan ve Ahmed (2011), Chang vd. (2012), Choji ve Manga (2017) çalışmaları ile tutarlılık göstermektedir. Ayrıca tek bir pazar olarak ülke grubu ele alındığında reel döviz kuru varyansının ortalamaya dönme eğiliminde olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Al-Gasaymeh, A., & Kasem, J. (2015). Strong and Weak Form of Purchasing Power Parity: The Case of Jordan and its Major Trading Partners. *Journal of International Business and Economics*, 3(1), 93-108.
- Alper, E. A. (2015). Testing The Validity of Purchasing Power Parity For BRICS Countries Using Non-Linear Unit Root Test. *Journal of Academic Researches and Studies*, 7(12), 90-99.
- Baharumshah, A. Z., Tze-Haw, C., & Fountas, S. (2008). Re-examining purchasing power parity for East-Asian currencies: 1976-2002. *Applied Financial Economics*, 18(1), 75-85.
- Bozoklu, Ş., & Yılcı, V. (2010). Reel döviz kurlarının durağanlığı: E7 ülkeleri için ampirik bir inceleme. *Maliye Dergisi*, 158, 587-606.
- Çağlayan, E., & Şak, N. (2009). OECD Ülkelerinde Satınalma Gücü Paritesi: Panel Eşbütünleme Yaklaşımı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1), 483-500.
- Chang, T., Lee, C. H., & Liu, W. C. (2012). Nonlinear adjustment to purchasing power parity for ASEAN countries. *Japan and the World Economy*, 24(4), 325-331.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of international money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Choji, N. M., & Manga, E. (2017). Purchasing Power Parity Theory using Panel Data Approach. *International Journal of Recent Research in Mathematics Computer Science and Information Technology*, 4(1), 63-66.
- Drine, I., & Rault, C. (2008). Purchasing Power Parity for Developing and Developed Countries. What Can We Learn From Non - Stationary Panel Data Models?. *Journal of Economic Surveys*, 22(4), 752-773.
- Elmi, Z. M., & Ranjbar, O. (2010). Purchasing Power Parity Hypothesis in OIC Countries: Evidence from Panel Unit Root Tests with Heterogeneous Structural Breaks. *Iranian Economic Review*, 15(27), 1-12.
- Erlat, H. (2003). The nature of persistence in Turkish real exchange rates. *Emerging Markets Finance and Trade*, 39(2), 70-97.
- Güloğlu, B., Ispira, S., & Okat, D. (2011). Testing the validity of quasi PPP hypothesis: evidence from a recent panel unit root test with structural breaks. *Applied Economics Letters*, 18(18), 1817-1822.
- Im, K. S., Lee, J., & Tieslau, M. (2005). Panel LM unit-root tests with level shifts. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 67(3), 393-419.
- Im, K., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1997). *Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels*. University of Cambridge.
- Jayaraman, T. K., & Choong, C. K. (2013). Purchasing power parity theory and its validity in Pacific Island countries. *Fiji National University, College of Business, Hospitality & Tourism Studies, Working Paper Series*, 1, 13.
- Karagöz, K., & Saraç, B. (2016). Testing the Validity of PPP Theory for Turkey: Nonlinear Unit Root Testing. In: *Istanbul Conference of Economics and Finance, ICEF 2015*, 22-23 October 2015.
- Kaya, H., & Çelik, İ. (2018). Türkiye’de Satın Alma Gücü Paritesi Hipotezinin Geçerliliği: Uzun Hafıza Testlerinden Kanıtlar. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 351-365.
- Khan, N. F., & Ahmad, E. (2005). Test of purchasing power parity based on cointegration technique: The Asian evidence. *Pakistan Economic and Social Review*, 43(2), 167-183.
- Korkmaz, T., Çevik, E. İ., & Çevik, N. K. (2013). Satın Alma Gücü Paritesinin Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan İçin Geçerliliği: Birim Kök ve Eşbütünleşme Analizi. *Bilig*, (64), 259-284.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2001). Break point estimation and spurious rejections with endogenous unit root tests. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 63(5), 535-558.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of economics and statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM unit root test with one structural break. *Economics Bulletin*, 33(4), 2483-2492.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24.
- Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 631-652.
- Nunes, L. C., Newbold, P., & Kuan, C. M. (1997). Testing for unit roots with breaks: evidence on the great crash and the unit root hypothesis reconsidered. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 59(4), 435-448.
- O’Connell, P. G. (1998). The overvaluation of purchasing power parity. *Journal of international economics*, 44(1), 1-19.
- Özmen, M., & Sanli, S. (2015). Testing Long-Run Validity of Purchasing Power Parity in Developing Countries by Using

- Seasonal Unit Root Test. *Social Sciences Research Journal*, 4(2), 195-215.
- Pesaran, M. H. (2006). *A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence*. Cambridge Working Papers in Economics, 0346.
- Rıdzuhan, R., & Ahmed, E. M. (2011). Testing the evidence of purchasing power parity for Asean-5 countries using panel estimation. *International Journal of Economics and Business Modeling*, 2(1), 42-56.
- Sağlam, Y., & Sönmez, F. E. (2017). Satın Alma Gücü Paritesi Hipotezi'nin Panel Çoklu Yapısal Kırılma Testleri ile Analizi: BRIC Örneği. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 19-34.
- Sen, A. (2003). On unit-root tests when the alternative is a trend-break stationary process. *Journal of Business & Economic Statistics*, 21(1), 174-184.
- Sollis, R. (2009). A simple unit root test against asymmetric STAR nonlinearity with an application to real exchange rates in Nordic countries. *Economic Modelling*, 26(1), 118-125.
- Soon, S. V., Baharumshah, A. Z., Shariff, N. S. M., & Ibrahim, S. (2017). Currency crises and purchasing power parity in the Asian countries: evidence based on second-generation panel unit-root tests. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 54(1), 41-59.
- Taş, T., Duramaz, S., & Yılmaz, K. Ç. (2017). Yapısal Kırılmalar Altında Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliği: Türkiye Örneği. İçinde: 3. *International Congress on Economics and Business*, 19-23 Mayıs, Novi Sad, Sırbistan 2017.
- Tatoğlu Yerdelen, F. (2009). Reel Efektif Döviz Kurunun Durağanlığının Yapısal Kırılmalı Panel Birim Kök Testleri Kullanılarak Sınanması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10 (2), 310-323.
- Tıraşoğlu Yıldırım, B. (2014). Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri İle OECD Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerliliğinin Testi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (20), 68-87.
- Yılancı, V., Zeren, F., & Ari, A. (2013). Tüketim-Gelir Oranı Güneydoğu Asya Ülkelerinde Durağan mı?: Panel Birim Kök Testi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 130-139.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), 25-44.

Araştırma Makalesi • Research Article

Human Factor in Change Management: An Example from Turkish Banking Sector

Değişim Yönetiminde İnsan Faktörü: Türkiye Bankacılık Sektörü Örneği

Elif Baykal^{a,*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü, 34810, İstanbul/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-4966-8074

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 02 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 10 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Değişim Yönetimi,

İnsan Faktörü,

Bankacılık Sektörü.

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 10, 2019

Received in revised form July 02, 2019

Accepted July 10, 2019

Keywords:

Change Management,

Human Factor,

Banking Sector.

ÖZ

Değişim yönetimi, özellikle bürokratik devasa organizasyonlarda, birden çok yönetim kademesini içermeleri ve değişim yönetimini zor ve gerekli bir konu haline getirmeleri ve oldukça kalabalık yapılar olması nedeniyle daha tartışmalı bir konudur. Diğer bir yandan, değişim yönetiminde başarılı olmak isteyen şirketler, insan faktörünü yani kendi çalışanlarını değişim yönetimi sürecinin önemli bir unsuru haline getirmeli ve onların değişim ile ilgili fikir ve taleplerine önem vermelidir. Bu çalışmada, planlı değişim yönetim süreci ana odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışma bir vaka çalışması olup, Türk bankacılık sektöründen yaşanmış bir vaka üzerinden, insan faktörü yardımı ile başarılı bir değişim yönetimi sürecinin nasıl gerçekleştirildiğini açıklanacaktır. Çalışmada planlı değişim süreçlerinde, üst yönetim desteğinin ve çalışan desteğinin sağlanmasının, detaylı değişim planının yapılmasının ve tüm paydaşları teşvik eden bir değişim vizyonunun oluşturulmasının değişim sürecini kolaylaştıran faktörler olduğu tespit edilmiştir. Vaka incelemesinde ele aldığımız şirkette herhangi bir rahatsızlık yaratmamak için şirket adını paylaşmaktan kasten kaçınılmıştır.

ABSTRACT

Especially in bureaucratic huge organizations change management is a more controversial issue due to the fact that they involve several managerial levels and they are highly crowded structures making change management a difficult and necessary issue. On the one hand, in order to be successful in change management processes companies should give importance to their employees' ideas and demands which makes human factor an important element of change management process. This study is a case study encompassing a case from Turkish banking sector, explaining how a successful change management process can be realized with the help of human factor. In the study, it was determined that providing the top management and employee support, making a detailed change plan and creating a vision of change that encourages all stakeholders in the planned change processes are factors that facilitate the change process. In order to avoid any inconvenience in the company we have discussed in the case study, we have deliberately avoided sharing the company name.

1. Introduction

In the post-modern era, both individuals and organizations are compelled to come across as much chaos as order and change is an inevitable feature of daily life (Kavanagh and Ashkanasy, 2006). High technology, modern living and working habits and restructured corporate life make it necessary to engage in change. In fact, organizational change became the rule rather than the exception for many individuals and organizations (Kieselbach et al., 2009).

Without doubt, the necessity of organizational change is not a novel requirement, but it is more complicated today

compared to previous years. On the one hand, changes can be in different forms such as technological changes, economic changes or social changes and the demand for change can have its roots in multiple sources such as competitors, customers, employees or governments (Morin et al., 2016). And the external forces compelling organizations to change are myriad, encompassing cultural, technological, demographic and competitive forces are also effective in triggering change processes.

Furthermore, most organizational change management processes affect myriad stakeholders in organizations specifically the leaders, employees and customers. That is

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: enarcikara@medipol.edu.tr

why a comprehensive change process touching all stakeholders mostly more promising in answering change demands. In other words, change management can be considered as a process of continuous renewing of an organization's strategic direction, organizational structure, and technical or managerial capabilities with the aim of serving ever-changing demands of stakeholders (Moran and Brightman, 2001). Change can be accepted a significant and ever-changing part of organizations in all levels. That is why, it is very important for organizations to have the ability to examine and figure out where it should be positioned in the future, and how it should control and direct the necessary changes. And they should be able to separate change strategy from customary organizational strategy (Todnem BY, 2005). They should have a special attentive focus on change management strategized.

On the one hand, organizational change is a managerial process creating periods of instability, wherein the lack of safety of a system can be regarded as the answer to the requirement of sustainability in a continuously changing environment (Grama and Todericiu, 2016). In modern era, rather than fragmentary cycles of change and stability periods organizations mostly experience an ever-ending change period encompassing continuous reshaping and redesigning of our working habits and organizational processes. Without doubt, this is mostly due to changing social and professional realities. In this study, main Dynamics of change management in the modern era will be discussed and A. Bank Participation Bank, a Turkish bank that has experienced a radical change process, will be analyzed as a successful but painful change management sample. In modern societies, changes are experienced as veritable movements in the sense of continuous flows rather than temporary shifts between two successive more stagnant states. During this permanent change period, leaders view their followers as flexible and adaptable to organizations' new target, even if this new target can change. This purely adaptive viewpoint borrowed from Darwinism, unfortunately can be difficult and physical and psychological balance and health distorting for employees (Fronda and Moriceau, 2008) causing resistance on the side of followers.

Moreover, Balogun and Hope Hailey (2004) found out that we can talk about a failure rate of around 70 per cent in change programmes. Change programmes often end up with unsuccessful results due to poor management (Gill 2003). This low success rate shows a problem in valid framework of implementing and managing change programs. Moreover, a great number of contradictory and complicated theories and approaches regarding organizational change management confuses minds of academicians and practitioners making things worse.

Organizational change can be both a revolutionary and an evolutionary processes. In revolutionary change process, several organizational factors change simultaneously and radically. These changes encompasses large-scale changes

affecting organizational climate, technological substructure, organizational structure, Human resources management systems, and leadership styles. On the other hand, evolutionary changes are often more operational changes affecting merely a certain part of the organization. These kind of changes occurs within the current strategy, namely rather than radical strategic changes they involve small modification such as change in product design, improvements in existing processes, increasing service quality etc. (Alvesson and Sveningsson, 2015).

Another famous categorization regarding change management is the categorization based on the level of analysis. According to this categorization method the first school we can talk about is Group Dynamics School. Lewin and its focus on group dynamics is popular and effective in this school. According to group dynamics perspective the first thing to do in a change process is planning. In this stage employees should be included to the process in order to reduce resistance. Lewin calls this process unfreezing, namely destabilizing the status quo. Questioning group norms and taking people out of their comfort zones. Unfreezing helps change leaders and agents convince others of the necessity of change process. The second step of change management process moves the structure to a new and more acceptable state. And the last stage is about stabilizing this new state and making it impossible to return to previous unacceptable state. The basic mentality of this process is the assumption that through knowledge of the details and goals of change process, organizational members' commitment to change process can be ensured, the possibility of resistance to change can be lowered and will to change can be created. In this approach organizations are considered as structured fighting between forces that struggle for both change and stabilization. In this point, change is only possible if the organization can accomplish stabilizing these forces. The empowering, participative and humanistic change approach that Lewin suggested makes managers work together with their employees and consultants creating a more holistic and encompassing method for change (Alvesson and Sveningsson, 2015).

The second perspective regarding organizational change is open system school wherein the importance of embracing an organization-wide change approach is emphasized. Open systems thinking views organizations as systems involving various interconnected sub-systems. Aligning these sub-systems are important in creating a harmonious whole. In order to achieve this end the change process must be quite systemic thereby aligning 'softer' elements of system, namely, people, norms and values with the 'harder' ones, namely, technology, strategy and organizational structure. One of the most popular change model in this school is McKinsey's '7 S', change management model wherein the organization is characterized on the basis of seven prominent systems including the 'hard' sub-systems of strategy, structure and systems and the 'soft' subsystems, namely, shared values, skills, staff and style. According to this model when a perfect harmony is created among these

subsystems the change management process becomes quite convenient and easy (Alvesson and Sveningsson, 2015: 22).

And another important school is the perspective that suggest that change management is a sequential process. Kotler's (1996) model is widely accepted among the proponents of this school. He suggests an eight-step model aiming to establish employee commitment and reduce resistance: the first step is creating establishing a sense of urgency through investigating the market realities and strategies of rivals. Second step is creating a coalition that guides the change process in the organization. Namely designating change leaders that lead the effort towards change and act as close supporters of change leaders. The next step is building a detailed plan involving a realistic but challenging vision that will direct change efforts. And then as a fourth step this strategy and vision should be exposed to organizational members. That is to say, communication the change strategy and vision is needed. The leader and his coalition partners have a great role in communicating this vision. The fifth step is getting rid of obstacles and empowering activities on the way to change. In this step risk taking activities novel ideas and attempts are encouraged. And the sixth step is creating short term wins. Namely, putting short term goals during change management process they creates the impression of success in the eyes of people showing them the positive and quick results of their change efforts. This quick results will encourage them to work for higher and more difficult change efforts. The seventh step is more challenging, it is about producing more change. In this step organizations use increased credibility to change all organizational elements do not fit the vision and increase the number and quality of the ones that fit the vision. For example; organizations promote and develop their employees in order to make them more committed change defenders and soldiers, or sometimes they hire new people that can serve the change vision. Namely, they nourish the change process by new projects, new topics or new change agents. The next step is more culture focused. In this step organizations anchor new approaches to their culture. In this step the behavioral changes that should be taken is designated. The change leaders and agents articulate the links of new behaviors and attitudes with the new vision.

In fact, process approach in organizational change management considers change as an open and continuous process without any clear beginning or ending (Alvesson and Sveningsson, 2015). Organizational change encompasses understanding complicated realities of companies. Unforeseen results of planned organizational change can occur, people may resist, and some kind of office politics, negotiations, misunderstandings or misinterpretations can be seen (Balogun 2006). Namely, change management is not merely a to do list with a sequential list of steps, it is affected by human factor thus many surprises and crisis can occur during the process. Without doubt organizations should deal with many factors making change more difficult for them.

2. Literature Review

2.1. Role of Leadership in Change Management Process

Related literature on empowerment and self-managed teams clearly acknowledges the function of organizational members in change leadership (Pearce and Sims Jr, 2002). Change management practices and change management literature mostly draw on notions of organizational leadership with the aim of affecting group processes and individual ideas and reactions with the help of influence, rather than coercion (Van der Voot and Vermeeren, 2017). That is why, during change processes, shared leadership in organizations is important on effectiveness thus it can be regarded as a significant predictor of team effectiveness (Pearce and Sims Jr, 2002). Leadership styles that give importance to empowerment and sharing some part of authority and responsibility with employees are considered as helpful leadership styles facilitating change processes. For example; transformational leadership theory and organizational change theory focus on the fact that change processes are more convenient is more convenient and more probable through implementation of a unique and compelling vision by the leader. His persuasive characteristics and followers tendency to model his actions and new forms of organizational structures designed to change internal mechanisms and working habits (Bass and Avolio, 1994). In this unique form of leadership the leader embraces those kind of behaviors mentioned in Bass's (1998) leadership model. These leaders, have some prominent characteristics that can be summarized as, idealized influence of the leaders on followers; inspirational motivation, that is to say, leaders inspiring power on followers' intrinsic motivations; intellectual stimulation, namely leader's intellectual abilities his power to inspire other by his conceptual competencies and individualized consideration is his caring attitude towards his followers. Representative behaviors of this leadership style involves; provision of vision for the organization, expression of ideals publicly, having inspirational communication skill that touch to followers hearts and minds, having high level expectations regarding organizational and individual performance, disliking and challenging the status quo, and provision of intellectual stimulation. Avolio and Bass (2002) suggests that Organizational members' attitude to change is effected by transformational leadership since transformational leaders has the potential to inspire followers and create and communicate vision and direct people for change. Dubrin (2001) claims that that 'transformational leaders has the capacity to make organizational members understand the need and urgency for change both emotionally and intellectually. In other words they enlighten the group about the necessity of the change process. Transformational leaders are congruent leaders for dealing with organizational change since they effect the ways and the extent employees cope with change and they bolsters their organizational identification, self-

confidence, and support perceptions during change processes (Holten and Brenner, 2012).

During change processes one of the most important sources of power for leaders is internalization of the change process, namely the using their leadership impact. In fact, change that is attempted to realize through coercive power is not likely to be sustained for a long time (Kavanagh and Ashkanasy, 2006), namely more follower focused and caring leadership styles and managerial authority implication methods should be preferred in order to succeed and sustain this success for a long time. During times of change, leaders take the burden of creating a psychological safety atmosphere for followers that are meant to engage in new working habits and understand the new culture (Kavanagh and Ashkanasy, 2006). That is why, leaders should be capable of managing the change process if they want to be successful as change agents and if they want to motivate followers (Van Knippenberg and Hogg, 2003). In general, organization culture and followers' responses to change can be effected by the behaviours of the leader. Since they are key sources of organizational culture (Schein, 1992). Organizational change researchers have found that positive reactions regarding change can be produced if the management is capable of managing the change, if they are participative, transparent, and fair (Oreg et al., 2011). On the other hand, social identity theorists such as Hogg and van Knippenberg (2003) claims that a more group level identity is necessary for change leadership, because of the fact that leadership is a group process requiring participation of all group members. Leaders 'effectiveness during change processes increases by the extent the leader is perceived as a prototype of the group (Kavanagh and Ashkanasy, 2006). That is why leaders should be quite close to their followers, they have an authentic and intimate relationship with them. The two parts, namely the leaders and the followers should know and understand each other well. Similarly, Nadler, Thies and Nadler (2001) insists that, in order to succeed effective change management, and especially cultural change, active engagement of the leader with followers is quite significant. Thus, Top managers should assume the role of change architect. Schein (1985) also emphasizes leadership status in shaping organizational culture. He claims that in case a culture becomes dysfunctional, the leader should assist his followers to unlearn the existing cultural convictions and learn alternatives. Moreover, during times of major organizational changes, leaders often try to sell the story they believe in regarding the process (Fronza and Moriceau, 2008), namely they make their best to convince others about the necessity of the change process and about the steps that should be taken in order to be successful in this unique process.

2.2. Employee Participation and Change

On the other hand, in change process there are various possible negative reactions. These reactions can change according to both the things that changes in the organization, and also the changes are implemented (Van der Voet, J. and

Vermeeren, 2017). In other words, employees are one of the main parts both effecting and being effected by the change process. Related literature indicates that commitment to organizational change can be increased by giving the opportunity to employees to contribute to change management process (Wright et al., 2013). On the one hand, organizational change creates difficult situations and uncomfortable novelties for the employees that can result in dismissals, demotions or cancellation of financial incentives. Moreover, Organizational change can mean changes in organizational culture, changes in colleagues, superiors, or work atmosphere that generate high levels of discomfort (Grama and Todericiu, 2016).

In fact, managing complicated and continuous changes processes necessitates more special considerations. In this point, organizational 'ambidexterity' (Kang and Snell, 2009) come about in explaining the need for combining orthogonal strategies such as exploitation/exploration or top-down/bottom-up change management as a way of sustaining adaptation to ever changing organizational environments and ensuring non-stop improvement and increasing competitiveness. For these complex and ever increasing change processes building employees' approval and participation is very significant. In compelling competitive environment, it is a bit unrealistic for companies to guess all possible change requirements to come, so it is significant to encourage organizational members to take initiatives and to engage in active self-determined participations (Hobfoll, 2002). That is why, in organizations change management necessitates combining a top-down communication disclosing change strategy and change targets with the aim of building employees' approval for the necessary consequential steps with a bottom-up communication strategy trying to build the necessary employee capabilities for carrying on change management process (Morin et al., 2016). Especially during times of extensive changes, empowered and committed workers are useful in giving life to the new improvements, taking initiatives, refining them and behaving proactively in solving continuously arising problems (Brown and Eisenhardt, 2002).

In fact, job crafting is a useful method used by employees in adapting change. Via job crafting they change the task boundaries of a job, namely they change the type of activities they carry on or they change the number of activities or they change the cognitive task boundaries of a job that is to say they change their perceptions regarding the job or they change the relational boundaries of a job that is to say they change whom they have relationship with at work (Petrou et al., 2016). Anyway, it is both a voluntary and self-initiated behavior seeking resources for example asking for advice or help, seeking challenges asking for example new roles or positions and reducing demands for example reducing emotional, or physical job demands. That is why it can be regarded as an appropriate way to explain new methods wherein employees deal with organizational changes occurring continuously (Petrou et al., 2016). In fact

employees can engage in a wide variety of extra role behaviors embraced by employees as a reaction to change helping them to adjust to new situations (Kira, Van Eijnatten and Balkin, 2010).

2.3. Change Agents

Organizational change management can be conceptualized as an exercise of social influence, since it involve convergence with or divergence from an existing state (Battilana and Casciaro, 2012). In implementing planned changes change agents, namely as certain number of employees designated the role of advocating the change process and helping other in understanding and implying the dynamics of change process, take the role of modifying the functioning of the organization and adaptation of organizational members. They sponsor and support change initiatives, they actively and voluntarily intervene in the change process and they try to build the necessary environment, and act as a catalyst in the change management process (Sonenshein, 2016). Change agents has a special role in change management process, they carry on tasks such as organizing the program for the change project. They act as a bridge between change leaders and the employees. From change leaders' perspective they can be conceived as an in-group supporting the change process zealously when compared to the rest of the employees.

Furthermore, it can be assumed that a change process has the potential to create a threat to employees' work-based identity which results resulting in change resistance behavior that can in turn also affect change agents' identities. That is why, in order to be successful, change agents must respond to change resistance by rebuilding both the organizational members' and their own identification (Specht et al., 2018). They should spend enough time and effort with the aim of motivating all stakeholders in the change process and in order to make their change initiatives successful (Specht et al., 2018).

With another point of view, namely, with intrinsic motivation perspective, we can claim that intrinsic motivation is a kind of motivation deriving from the individuals' inner selves that can predict the individual experience of meaning. This experience of meaning can be considered as significant for change agents' in order to succeed in the change management process since it energizes and motivates people and help them overcome problems. And, meaning is also important for change agents to communicate and make clear the relevancy and importance of change-related implications (Thomas et al., 2011). In fact, due to their strong psychological identification with their organization, change agents show a more fierce willingness to fight for change process (Karanika et al., 2015) that is to say they load too much meaning to the process.

Change management researchers commonly emphasizes communication. With a good communication plan and with suitable communication mechanism the urgency and

necessity of the change process can be articulated clearly to other stakeholders (Wright, Christensen and Isett, 2013). Classic change management approached mostly emphasize more planned and programmatic change management processes, giving the most important role to the top managers in managing the whole process. However, recent studies on change management showed the inclination of more participatory and incremental change management approaches (Van der Voot and Vermeeren, 2017).

In fact, in the extant literature it is claimed that three main change management practices can make it more convenient for companies to manage change management process. These practices are: 1. Communication that is inspiring stakeholders through making them believe in the importance of the vision and making them advocates of it. 2. Participation, namely empowering followers through involvement in the change process and 3. Attracting attention of employees by being sensitive to their needs (Van der Voot and Vermeeren, 2017). These three mechanism can work easier if change agents carry the burden of these processes. They can be used as communication channels for change management. They are among the employees so they can be more convincing and real for many employees compared to change leaders. Change communication creates the necessary atmosphere for reducing uncertainty and stress in the organization. High quality communication provides adequate information, reducing feelings of uncertainty (Bordia et al., 2004) and justifying the necessity of change (Petrou et al., 2016).

2.4. Problems Related to Organizational Change

Organizational change efforts often end up with failure due to lack of necessary resources, including budget, necessary technical equipment and systems, scarcity of time, skills, knowledge, and expertise. Companies find it difficult to be prepared when the time to change come about and when the urgency to change make them panicky. That is why, this feeling of urgency causes them to make panicky and quick decisions with under planned road maps. That is why, sometimes corporate policies and implications remain the same and result in inconsistencies with the goals of change program (Gill 2003).

On the other hand, A cognitive and behavioural reason that causes problems during changes of time is lack of know-how. Sometimes organizations are aware of the fact that they need to change but they do not know how to change. And sometimes even worse, they do not have a conviction that change is necessary which leads to a lack of motivation on the way to change. Perhaps the most powerful problems during change processes are the resistances to change, especially the emotional ones. In their article on change management Fronda and Moriceau (2008) talks about three forms of resistance. These are; Revolt: It is an explicit and proactive form of resistance. These reactions can target the employer, leader or to the human resources department. And sometimes it is towards oneself, namely it can be some kind

of self-destructive behaviour such as depression or suicidal tendencies (Fronza and Moriceau, 2008). Withdrawal: It is a kind of passive resistance wherein individuals resist to the oppression of work alienation in a reactive way. They often embrace psychological withdrawal from their workplace and job and they build or strengthen their personal identity in their private life (Fronza, and; Moriceau, 2008). Mostly these people are not contended with the requirements of change process and they do not believe in the success of the process. In withdrawal, not believing the necessity of change or probability of success of change, people prefer to avoid all those tiring and burdensome process as much as possible. Discreet resistance: It is the third resistance form and also the most pervasive one. It expresses the classic situation of the "go-slow." This is not a common some explicit resistance as in the case with conventional revolts or employee strikes, it is rather a kind of deviance wherein the employee complies with the rules and obligations but discreetly resists the spirit of change at least the change experienced in the existing conjuncture (Fronza and Moriceau, 2008). But rather than voicing their discontentment and fighting for their own truths they prefer to remain hesitant and slow regarding their own duties in the change process. They slow down their job and sometimes even distort processes in the way as they believe to be true. In fact, this is a difficult and annoying style of resistance since the change agents of change leaders often can not understand the real attitudes and ideas of these discreet resistors and may overlook the problems and dangers that may stem from these discreet resistors. Many people dislike imposed changes and they do not like experiencing surprises in their work life so they may prefer one of these three forms of resistance against imposed organizational change programs. But sometimes problem can stem from top or middle level managers. In some organizations in managerial levels we can come across reluctance to deal with difficult issues regarding change process. Especially those of them who have retirement plans or who the opportunity to change their organizations, or the ones who are convinced that after change process the new version of the organization perhaps will not prefer to work with them anymore, behaves reluctant to take their parts in the change program.

On the other hand, disturbed practices, new habits and unaccustomed relationships also create disturbance among organizational members. Changes that occur during this new process move people apart from the comfort zone. They end up with new working habits that are no more secure and controllable. Moreover, power shifts, namely new power centers may be new departments new managerial positions and new manager appointed to this new power centers may become a source of problem in the organization. Previously powerful people who lost their previous power in the new organizational design may feel unfortunate, depressed and even angry towards the source of change. People losing their previous roles can feel degraded defamed and devalued thus tending to engage in more negatively deviant behavior. On the one hand, previously unsuccessful change attempts may

also make people unrespectful and untruthful towards person or people promoting change. These previous failures may cause skepticism and cynicism on the part of employees as it has been discussed in the section above.

In general, change efforts that are mismanaged, often result in a lack of pervasive dedicated effort, and can cause conflict between functional areas of change (Gill, 2003). Especially cultural change programmes are more difficult since they are about 'changing hearts, minds and souls' of employees (Rajan, 2000). This holistic change process takes a very long time, and it necessitates both patience and luck. Compared to technical or managerial change programs cultural change programmes are often considered as unnecessary fantasies by employees and sometimes even by top managers. That is why, even the first step of the change process namely, convincing the stakeholders that change is necessary takes a long time and necessitates huge efforts. Regarding problems of change management, Choi (2011) has made an integrative literature review confirming that employee engagement is very important in change management process. He identified four attitudinal constructs showing employees; attitudes about organizational change. These constructs are employees' readiness for change, their commitment and openness to change and their cynicism about change.

According to social information processing theory of Salancik and Pfeffer (1978) employees' attitudes and behaviors evolve as a function of the information that is disclosed to them. Both the quantity and quality of information are important in designating the power of this effect. This is also valid for change processes. During change processes employees interpret the quantity, the quality and the reliability of information that are made valid for them in assessing management's motivation for change and the likely success of change management process. Information provided by management, namely the change leaders and Human resources, in most cases the strategic change agent, has the capacity to effect individual's interpretations regarding change (Oreg, 2006), thus effecting employee cynicism level (Brown et al., 2015). In organizations, past memories of individuals regarding change can be both positive and negative but if the quantity of changes is associated with failure in people's minds, it is probable that people will resist to any new change attempts (Fedor et al., 2006). Or even in positive cases, a high volume of change experience can be tiring for people, they can be worn out by being constantly exposed to change process (Rafferty and Griffin, 2006) and they can experience too much uncertainty and discomfort. Employees experiencing too much change may become doubtful about the necessity of change process and they may embrace negative attitudes towards changes (Self et al., 2007) that may lead to cynicism.

Cynicism in organizational context can be associated with negative attitudes such as apathy, resignation, silence, whistleblowing, alienation, hopelessness, suspicion, low

performance, aggressiveness, absenteeism, burnout etc. It is a kind of self-defense in order to face enigmatic or disappointing situations (Grama and Todericu, 2016). Organizational cynicism during organizational change explains the situation employees experience that encompass a real loss in the trust in change leaders and agents and the belief that they are not transparent and can not be successful. It is a reaction to the previous failed attempts of change, including pessimism about future attempts and sometimes it involves beliefs about change agents that view them as lazy and incompetent to succeed in the change process (Grama and Todericu, 2016). This cynicism regarding change process is often regarded as an indication of change resistance tendency (Thompson et al. 2000). In fact, resistance to change can be about any opposition to a change and describes a regular reaction to change and creates an intense feeling of insecurity for the employee (Grama and Todericu, 2016). On the one hand, employees are inclined to be more cynical towards change if generally they are more cynical towards management (Stanley et al., 2005). He explains organizational cynicism as “doubting the integrity of management”, and he suggest that change-specific cynicism is about doubting the implicit or explicit motives of the management regarding change process. Without doubt if employees can understand the motives of organizational change their change-specific cynicism will diminish.

As mentioned below although there are many factors effecting change management in getting people involved is one of the most important factors in the change management. In order to accomplish this end, leading the change management program with most suitable leaders, designating change agents and making employees participate in the process is very important. In the second part of this study we will focus on our example from Turkey wherein human factor has been both a problematic and also an easing factor in the change management process.

3. Case Study: A. Bank Example

A. Bank is a successful Turkish Bank that is performing his banking activities in Islamic Banking. In fact, Islamic banking is not a popular and pervasive banking system in Turkish market. These are the financial institutions established to meet the need arising from the collection of funds that are not deposited in traditional banks in the form of avoiding interest due to religious sensitivities by interest-free methods and making these funds available to those in need of interest through interest-free methods (Keller, 2017). The most important issue that distinguishes participation banks from classical banks is the differences in the methods of fund collection and utilization. Participation Banks operate on the basis of profit and loss partnership instead of interest when collecting and extending funds. Where participation funds are used in participation banking is important. Islam must comply with the Halal Haram criteria. There are delegations in these institutions that will check the conformity of the transactions to Islam and ensure

the compliance of the activities with the Qur'an and the Sunnah (Ustaoğlu, 2014).

People mostly do not enough about the functioning of this Bank. This banking system is mostly used in Islamic geographies wherein there are clients who are sensitive about interest. In Islamic culture earning money from interest is forbidden that is why Islamic banks, namely the participation banks, use a different participatory system rather than interest system to serve their customers. In fact, the most important factor in the emergence of participation banking activities is the rules set by the Islamic religion. Due to the prohibition of interest in Islamic religion, participation banks have been established in order to bring the idle funds accumulated in Muslim societies into the economy. Participation banks are financial institutions that respond to the needs of Islamic society in particular in their transactions without using interest (Sümer and Onan, 2016). Basic principle of Islamic banking is the assumption that money is not a commodity, but rather a means of exchange. The risk-sharing structure of the interest-free financial system strengthens the system and increases its attractiveness and resilience to financial crises (Anaç and Kaya, 2017).

Compared to conventional banks, participation bank are considered as less susceptible to crises and it is argued that they lower leverage as they continue to operate on a risk-sharing basis, and provide better risk management for both institutions and customers (Tuncay, 2018).

As of 2015, the total size of the global interest-free financial system is approximately 2 trillion USD. On the other hand, the interest-free finance system is expected to reach USD 3.2 trillion in 2020 with a double-digit growth rate (Anaç and Kaya, 2017:145). When we look at the countries in terms of their asset size in the global Islamic banking sector, Iran comes first. Iran's asset size is around 493 billion USD and accounts for 33% of the global market. Iran is followed by Saudi Arabia with USD 307.7 billion and a market share of 20.6%. Turkey ranks 7th in the World with 43.32 billion USD asset and 2.9% market share (Atar, 2017).

In Turkey, there are only a few banks using this system. According to Pehlivan (2016) although the share of participation banks in the banking sector is below the target in terms of total assets, equity, funds collected and disbursed funds, it shows a growth trend. It states that the return on assets and equity have been in a downward trend in recent years. Çalık and Aygün (2017) also compared the performance of conventional banks according to Basel III criteria. They found that during the Basel III period, the participation banks' net profit growth and equity growth rates were higher. On the other hand, the number of branches of participation banks is 1302 and the number of personnel is 15,029. The share of participation banks in total assets is 5% (Uludağ, 2019).

In Turkey there are 5 participation Banks in Turkey compared to 51 conventional banks. As of the first quarter of 2019, the total number of branches in the sector is 11,585

and the number of personnel is 208,280. A. Bank is known as substantially interest-sensitive one, that is to say quite attentive one regarding Islamic principles. And culturally it is known as the most conservative one. Not Interestingly, before the change management process, in A. Bank employee turnover rates were quiet low compared to sector dynamics and mostly people sharing the same kind of culture and backgrounds were holding the critic positions; mostly men, mostly in their 40's or more, mostly have financial audit background and mostly conservative in their private life. In time, the bank started to function as a closed system, hating feedback, exterior information and challenging new ideas. There occurred a corporate ego, stemming from feeling too satisfactory to learn something new and to change the existing working styles. After 2010s, the inertia in the bank become more visible by many stakeholders. That is why, a top down rather than bottom up change management process was started. It was a revolutionary and planned change management process. Some of the effective deputy general managers and their team triggered the process by convincing the investors about the necessity of the change management process. Even the previous CEO was quiet hesitant and ignorant about the urgency and necessity of the change process. That is why the first step of this planned change management process was convincing the investors and the top managers. It took a considerable long time to convince them especially the top managers.

In A. Bank the change management process was a sequential process. In fact, in this process there was no need for designating change leaders because they occurred naturally among the top managers who first felt the need for change and triggered all those processes. One of these deputy general managers who has become the general manager after the change management process. One of the line managers working with him and the team designated for leading the change program was the main people who were responsible of the change management process. Later this team started to be named as change agents after the program officially started. The steps that will be taken was planned by the help of an external consultant. The consultancy taken from an external expert company proposed a detailed plan for the process. First of all, with the support of change management consultants the change leaders designated a realistic but also challenging vision for the bank. The vision encompassed radical modernization of IT substructure, redesigning of cumbersome job processes and a radical change in culture. The cultural change aimed to establish a more resilient and open minded culture that can behave more flexible in the modern competitive world. And then change leaders created an in-group of change proponents that were nominated as change agent. These people were chosen among successful, hardworking, young and open minded personnel that will willingly take part in the change management process. Their main goals were helping the change leaders in transforming the necessary messages about change management process.

They lead main projects in the change program and act as a bridge between the change leaders and employees.

As the next step, the change strategy and the new vision was exposed to employees. Change leaders organized a huge meeting in a huge convention center, they invited all employees from all over Turkey and they explained change initiatives and change plans in a long event which took about 8 hours. Later via intranet, change agents send updates to employees about steps taken in the change management process and they informed them about their obligations. Moreover, branch managers and line managers were educated with the aim of making them the representatives of change leaders in their own hinterland. Furthermore, brochures, books and videos and training videos were designed and delivered to employees in order to make change plans and goals clearer and break the resistance to change. By these methods, change process was communicated on all over the organization with certain intervals. In fact a considerably visible level of employee resistance experienced during the process. In the bank, since turnover rates were low most employees were the kind of people that have spent too much time in the organizations carrying on same kind of tasks with same kind of methods in a stagnant organizational culture. So, a special program implemented to break the resistance to change culturally. Middle and top managers also benefited from individual coaching. This method was useful in changing their perspectives and converting them into change agents. Once they have embraced the new vision and the necessity of change they themselves started to coach their own subordinates with the aim of making them contribute to the change program. In order to change the direction of resistance among employees the change leaders also created some small projects that can last in a short time and create self-efficacy on the side of employees that take part in these projects and see the quick wins.

In fact, the change management process was designed as a huge program composed of projects both technical and cultural. The program encompassed 41 main projects in all areas related to basic processes in the bank. For example on the one side there were projects and people appointed to these projects such as CRM, IT subculture, Credit Processes etc., On the other hand there were projects about creating resilience among employees, customer satisfaction, updating human resource management mechanisms that will end up in a more modernized and satisfying HR politics and procedures. In creating teams that will carry on these projects, both change proponents and opponents have been chosen. The change leaders tried to balance these people and their attitudes about change by making them interact in a shared atmosphere useful for the change vision and by making them contribute to the new goals. In fact the change management program in the bank took about 5 years. In the first years people were too reactive. Most employees did not have a faith in the possible success of the program. They were hesitant to take a part in the projects and they were cynical about the vision, namely being one of the most

modernized and effective banks in Turkey. Moreover, they were afraid of the cultural side of the program. They were anxious about the real intent of the program. Some employees were even afraid of losing their main mentality, namely losing their Islamic side. There were rumors about the possibility that the bank will be converted to a conventional financial bank by getting rid of their Islamic principles in the end of the change process. It took a long time to convince people that cultural change goals are not related to basic banking mentality, namely Islamic banking, rather it is about work attitudes and work values aiming to create a more hardworking, more ambitious, more competitive and more resilient organizational climate.

The next step was getting rid of obstacles. Unfortunately, it was necessary to find a solution for some employees who were deliberately undermining the process. Some of them were replaced by more willing ones regarding change management initiatives. Some of them were compelled to rotate to more operational departments wherein they can not sabotage the change program and new employees hired for the critical positions opened after their replacement. In this step, risk taking activities and novel ideas of change proponents were encouraged. In the next step, the bank encouraged the sustainability of existing applications and processes that are in compatible with change vision and give an end to the ones that contradict the ones with the change programs. And organizational structure of the bank converted to a leaner structure which gave it flexibility and efficiency.

4. Conclusion

According to Luecke (2003) in change management process when organizations continually monitor, analyze and respond to their environment in incremental steps since it causes much lower levels of burden for them. But during fierce external pressures and in times of crises that necessitates quick replies more radical ones are needed. In A. Bank example, the organization was expelled to change my exterior factors including fierce competition and powerful rivals updating their work processes constantly and interior factors including outdated technology and business models.

Generally, in change management processes, the attitude of the organizational members about organizational change are effected by their by past experiences, by the leadership style in the organization and available information that are exposed to them. In A. Bank example there were not any past experience negatively effecting employees' perceptions about change. However people were so accustomed to their existing business models and there were some kind of inertia stemming from too much sense of security. This sense of security made people too relax and they felt no need to leave their comfort zone since the foundation of the bank. But in time, changes in the competitive world, digitalization in the banking sector and fierce competition nourishing more

demanding customers made change process inevitable for A. Bank.

Without doubt, trust in the management is central in administering a healthy change process. In A. Bank example, one of the most important problems was the trust of employees in the change management process. And most of the activities in the change management process revolved around the kind of activities that aimed lowering the resistance of cynical employees on the way to change. Normally, change programmes often end up with unsuccessful results due to poor management, poor planning, poor controlling, and lack of necessary resources and incongruent organizational policies and implications (Gill 2003). But in A. Bank case, the program was quiet successful thanks to detailed and good planned change program encompassing a comprehensive set of sub projects involving all areas of banking and contributing to a more flexible and supportive organizational culture. Similar to the case in A. Bank, we can come across studies confirming the positive effects of senior manager support in change management process. For example; Furst and Cable, (2008) revealed the importance of high quality leader-member exchange relationships in lowering resistance to change. Serban and Iorga (2016) also emphasized the effect of top manager support in change management process. In his empirical study, Vakola (2016) revealed the importance of managerial support and trust in managers in change management process in banking sector.

The positive results of change management process in A. Bank was parallel with the results of other empirical studies focusing on the administration of change management process involving participation of employees. For example; in Morin et al.'s (2016) study, it is found that psychological empowerment of employees and their affective commitment to make it easier for organizations to manage organizational change process. Similarly in Brown and Cregan's study (2008) results revealed the role of information sharing and involvement in decision making as ways to lessen employee reports of organizational change cynicism. In another study Sharif and Scandura (2014), showed that ethical leadership appears to complement follower involvement when change is happening and follower engagement contributes to a more content change process. And in another study, Scraeder, Swamidass and Morrison (2006) showed that when employees are involved in decision making processes they are more likely to support change management processes.

On the one hand, as in the example of A. Bank case, in the extant literature there are considerable number of papers focusing on the necessity of planning in the change management process. For instance, Fernandez and Fairy (2017) emphasized the importance of change strategy and delicately designed change plan for a successful change management process. Similarly Stouten, Rousseau and De Cremer (2018) discussed the necessity of planned change management and a clear change vision for successful transition processes. And in their case study Lines and

Vardireddy (2017) revealed that measured benchmarks and realistic time scales are very important planning steps of successful change managers.

In fact, being in parallel with all those studies mentioned above, we can say that this study confirmed the positive effects of involving human factor in change management process especially through making employees take part in the change management process, supporting employees during transition processes and creating a shared vision wherein people contribute to the common goals in a planned change process. Moreover, this study is the first case study elaborating change management process in banking sector. And similarly, it is a unique study explaining the importance of human factor in change processes in bureaucratic organizations as in the example of A. Bank.

In further studies, a more comprehensive research model can be built and an empirical field research can be added to the study including various organizations or sectors wherein change management process have been applied. Moreover, cross cultural studies can be designed with the aim of investigating different change management experiences across different cultures.

Kaynakça

- Alvesson, M., & Sveningsson, S. (2015). *Changing organizational culture: Cultural change work in progress*. London: Routledge.
- Atar, A. (2017). Başlangıcından Günümüze Dünyada ve Türkiye’de İslami Bankacılığın Genel Durumu/From the Past to the Present the General Situation of Islamic Banking in the World and Turkey. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(4), 1029-1062.
- Avolio, B. J., & Bass, B. M. (2002). *Manual for the Multifactor Leadership Questionnaire (Form 5X)*. Mindgarden, Redwood City, CA.
- Balogun, J. (2006) Managing change: steering a course between intended strategies and unanticipated outcomes. *Long Range Planning*, 39, 29–49.
- Benzer, J. K., Chams, M. P., Hamdan, S., & Afable, M. (2017). The role of organizational structure in readiness for change: A conceptual integration. *Health services management research*, 30(1), 34-46.
- Brown S. L., & Eisenhardt, K. M. (2002). The art of continuous change: Linking complexity theory and time-based evolution in shifting organizations. In: Kamoche K, Cunha M and Cunha J (eds) *Organizational Improvisation*. New York: Routledge, 225–256.
- Brown, M., & Cregan, C. (2008). Organizational change cynicism: The role of employee involvement. *Human Resource Management*, 47(4), 667-686.
- Brown, M., Kulik, C. T., Cregan, C., & Metz, I. (2017). Understanding the change–cynicism cycle: the role of HR. *Human Resource Management*, 56(1), 5-24.
- Burnes, B. (2004). *Managing change: A strategic approach to organisational dynamics*. Harlow: Prentice Hall.
- Çalık, E. B., & Aygün, M. (2017). Geleneksel Bankalar İle Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının Basel III Kriterleri Açısından Kıyaslanması. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 7(2), 47-64.
- Choi, M. (2011). Employees’ attitudes toward organizational change: A literature review. *Human Resource Management*, 50, 479–500.
- Dubrin, A. J. (2001). Leadership: Research Findings, Practice, and Skills, 3rd edn, *Houghton Mifflin*, Boston, MA, 76.
- Fernandez, S., & Rainey, H. G. (2017). Managing successful organizational change in the public sector. In: *Debating Public Administration* (pp. 7-26). Routledge.
- Fronza, Y., & Moriceau, J. L. (2008). I am not your hero: change management and culture shocks in a public sector corporation. *Journal of Organizational Change Management*, 21(5), 589-609.
- Furst, S. A., & Cable, D. M. (2008). Employee resistance to organizational change: Managerial influence tactics and leader-member exchange. *Journal of Applied psychology*, 93(2), 453.
- Grama, B., & Todericiu, R. (2016). Change, resistance to change and organizational cynicism. *Studies in Business and Economics*, 11(3), 47-54.
- Hobfoll, S. (2002). Social and psychological resources and adaptations. *Review of General Psychology*, 6(4): 302–324.
- Hogg, M. A., & van Knippenberg, D. (2003). Social identity and leadership processes in groups. In: M. P. Zanna (ed.) *Advances in experimental social psychology*, 35, (pp. 1–52). San Diego, CA.: Academic Press.
- Holten, A. L., & Brenner, S. O. (2015). Leadership style and the process of organizational change. *Leadership & Organization Development Journal*, 36(1), 2-16.
- Imran, M. K., Rehman, C. A., Aslam, U., & Bilal, A. R. (2016). What’s organization knowledge management strategy for successful change implementation?. *Journal of Organizational Change Management*, 29(7), 1097-1117.
- Johnson, J. L., & O’Leary-Kelly, A. M. (2003). The effects of psychological contract breach and organizational cynicism: Not all social exchange violations are created equal. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 24(5), 627-647.
- Karanika-Murray, M., Duncan, N., Pontes, H. M., & Griffiths, M. D., (2015). Organizational identification, work engagement, and job satisfaction. *Journal of Managerial Psychology*, 30(8), 1019-1033.
- Kavanagh, M. H., & Ashkanasy, N. M. (2006). The impact of leadership and change management strategy on organizational culture and individual acceptance of change during a merger. *British Journal of Management*, 17(S1), S81-S103.

- Kelleröglü, F. (2017). Katılım Bankacılığı Alanında Yaşanan Küresel Gelişmeler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 157-172.
- Kieselbach, T., Bagnara, S., Elo, A.-L., Jefferys, S., Joling, C., Kuhn, K., Nielsen, K., Popma, J., Rogovsky, N., Sahler, B., Triomphe, C.E., & Widerszal-Bazyl, M. (2009). *Health in Restructuring. Innovative Approaches and Policy Recommendations (HIRES)*, Rainer Hampp Verlag, Muenchen.
- Kira, M., Van Eijnatten, F. M., & Balkin, D. B. (2010). Crafting sustainable work: Development of personal resources. *Journal of Organizational Change Management*, 23: 616-632.
- Lines, B. C., & Reddy Vardireddy, P. K. (2017). Drivers of Organizational Change within the AEC Industry: Linking Change Management Practices with Successful Change Adoption. *Journal of Management in Engineering*, 33(6), 04017031.
- Luecke, R. (2003). *Managing Change and Transition*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Moran, J. W., & Brightman, B. K. (2001). Leading organizational change. *The Career Development International*, 6(2), 111-118.
- Morin, A. J., Meyer, J. P., Bélanger, É., Boudrias, J. S., Gagné, M., & Parker, P. D. (2016). Longitudinal associations between employees' beliefs about the quality of the change management process, affective commitment to change and psychological empowerment. *Human Relations*, 69(3), 839-867.
- Nadler, D. A., P. K. Thies, & Nadler, M. B. (2001). Culture Change in the Strategic enterprise: Lessons from the Field. In: C. L. Cooper, S. Carwright and P. C. Earley (Eds.), *The International Handbook of Organizational Culture and Climate*. John Wiley & Sons Ltd, Chichester.
- Neubert, M. J., Kacmar, K. M., Carlson, D. S., Chonko, L. B., & Roberts, J. A. (2008). Regulatory focus as a mediator of the influence of initiating structure and servant leadership on employee behavior. *Journal of Applied Psychology*, 93, 1220-1233.
- Oreg, S., Vakola, M. & Armenakis, A. (2011), Change recipients' reactions to organizational change. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 47(4), 461- 524.
- Pearce, C. L., & Sims Jr, H. P. (2002). Vertical versus shared leadership as predictors of the effectiveness of change management teams: An examination of aversive, directive, transactional, transformational, and empowering leader behaviors. *Group dynamics: Theory, research, and practice*, 6(2), 172-197.
- Pehlivan, P. (2016). Türkiye'de Katılım Bankacılığı ve Bankacılık Sektöründeki Önemi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 31, 296-324.
- Petrou, P., Demerouti, E., & Schaufeli, W. B. (2018). Crafting the change: The role of employee job crafting behaviors for successful organizational change. *Journal of Management*, 44(5), 1766-1792.
- Rajan, A. (2000) How Can Leaders Achieve Successful Culture Change?, In: *Centre for Research in Employment & Technology in Europe*, Tonbridge, Kent.
- Salancik, G. R., & Pfeffer, J. (1978). A social information processing approach to job attitudes and task design. *Administrative Science Quarterly*, 23, 224–253.
- Schein, E. H. (1992). *Organizational Culture and Leadership: A Dynamic View*, 2nd edn. Jossey-Bass, San Francisco.
- Self, D. R., Armenakis, A. A., & Schraeder, M. (2007). Organizational change content, process, and context: A simultaneous analysis of employee reactions. *Journal of Change Management*, 7, 211–229.
- Serban, A., & Iorga, C. (2016). Employee Resistance to Organizational Change Through Managerial Reengineering. In: *Proceedings of the 10th International Management Conference* (pp. 355-374).
- Sharif, M. M., & Scandura, T. A. (2014). Do perceptions of ethical conduct matter during organizational change? Ethical leadership and employee involvement. *Journal of Business Ethics*, 124(2), 185-196.
- Sonenshein, S. (2016). How corporations overcome issue illegitimacy and issue equivocality to address social welfare: The role of the social change agent. *The Academy of Management Review*, 41, 349–366.
- Specht, J., Kuonath, A., Pachler, D., Weisweiler, S., & Frey, D. (2018). How Change Agents' Motivation Facilitates Organizational Change: Pathways Through Meaning and Organizational Identification. *Journal of Change Management*, 18(3), 198-217.
- Stanley, D. J., Meyer, J. P., & Topolnytsky, L. (2005). Employee cynicism and resistance to organizational change. *Journal of Business & Psychology*, 19(4), 429-459.
- Stouten, J., Rousseau, D. M., & De Cremer, D. (2018). Successful organizational change: Integrating the management practice and scholarly literatures. *Academy of Management Annals*, 12(2), 752-788.
- Sümer, G., & Onan, F. (2016). Dünyada Faizsiz Bankacılığın Doğuşu, Türkiyedeki Katılım Bankacılığının Gelişme Süreci ve Konvansiyonel Bankacılıktan Farkları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 296-308.
- Thomas, R., Sargent, L. D., & Hardy, C., (2011). Managing organizational change: Negotiating meaning and power-resistance relations. *Organization Science*, 22(1), 22–41.
- Thompson, R., Joseph, K., Bailey, L., Worley, J., & Williams, C. (2000). *Organizational change: an assesment for trust and cynicism*. Office of Aviation Medicine Washington DC, DOT/FAA/AM-00/14.
- Todnem By, R. (2005). Organisational change management: A critical review. *Journal of Change Management*, 5(4), 369-380.

- Tuncay, Ö. Ü. M. (2018). Katılım Bankaları ile Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması. *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 160-176.
- Turhan, A., & Ferudun, K. (2017). Bireysel müşterilerin katılım bankacılığını tercih etmesini etkileyen faktörler. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 145-182.
- Uludağ, M. C. (2019). Türkiye'de Katılım Bankacılığının Analitik İncelemesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, (111), 201-232.
- Ustaoglu, D. (2014). *Türkiye'de katılım bankacılığı sektöründeki yeri ve önemi*. Master's thesis. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- Van den Heuvel, M., Demerouti, E., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2010). Personal resources and work engagement in the face of change. In: J. Houdmont & S. Leka (Eds.), *Contemporary occupational health psychology*, (p.124-150). Chichester, England: Wiley.
- Van der Voet, J. (2014). The effectiveness and specificity of change management in a public organization: Transformational leadership and a bureaucratic organizational structure. *European Management Journal*, 32(3), 373-382.
- Van der Voet, J., & Vermeeren, B. (2017). Change management in hard times: Can change management mitigate the negative relationship between cutbacks and the organizational commitment and work engagement of public sector employees?. *The American Review of Public Administration*, 47(2), 230-252.
- Van Knippenberg, D., & Hogg, M. A. (2003). A social identity model of leadership effectiveness in organizations. In: B. Staw and R. M. Kramer (eds), *Research in Organizational Behavior*, 25, (pp. 245-297). Greenwich, CN.: JAI Press.
- Wanous, J. P., Reichers, A. E., & Austin, J.T. (2000). Cynicism about organizational change. *Group and Organization Management*, 25, 132-153.
- Wright, B. E., Christensen, R. K., & Isett, K. R. (2013). Motivated to adapt? The role of public service motivation as employees face organizational change. *Public Administration Review*, 73, 738-747.

Araştırma Makalesi • Research Article

Yapılandırılmış Varlık Fonlama Tekniği Olarak Menkul Kıymetleştirme ve Türkiye'deki Uygulamaları *

Structured Asset Securitization as a Funding Technique and Implementations in Turkey

Sultan Gedik Göçer^{a,**}, Memet Cem Danacı^b

^a Öğr. Gör., Doğuş Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Tıbbi Dökümantasyon ve Sekreterlik Bölümü, 34680, İstanbul/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-5776-9791

^b Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, 44280, Malatya/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-0930-7909

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Aralık 2018

Düzeltilme tarihi: 27 Haziran 2019

Kabul tarihi: 19 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Menkul kıymetleştirme,
Yapılandırılmış Finans,
Kredi Türevleri,
Finansman Yöntemleri.

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 25, 2018

Received in revised form June 27, 2019

Accepted July 19, 2019

Keywords:

Securitization,
Structured Finance,
Credit Derivatives,
Financing Methods.

ÖZ

Fon sağlayabilme ve kurumların taşıdığı risk bu kurumları riski transfer etme ve yeni fon tedariki yöntemlerine yönlendirmiştir. Risk transferi piyasaların önemli özelliklerinden birisidir. Herhangi bir finansal işlemin barındırdığı risk, onu üstlenmeye razı kişi ve kurumlara aktarılabilir. Bu anlamda oluşan risk ticareti, yapılandırılmış finansın gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Yapılandırılmış finans, finansal kurumlarca komplike işlemlerin kullanımı ile gerçekleşen ve firmaların özel finansmana olan gereksinimlerine cevap verebilmek adına oluşturulan hizmetleri ifade etmektedir. Menkul kıymetleştirme, ifade edilen bu yapılandırılmış finans tekniklerinden birini oluşturmaktadır ve bu işlem, bir havuzda bir araya getirilen likit olmayan varlıklara dayalı olarak ödeme gerçekleştiren varlıkların, likit olan menkul kıymetlere dönüştürülmesi işlemi olarak tanımlanmaktadır. Çalışmanın temel amacı Türkiye'deki menkul kıymetleştirme uygulamalarının incelenmesidir. Bu kapsamda ise menkul kıymetleştirme hakkında genel bilgiler, süreç, sürecin tarafları, avantaj ve dezavantajları, riskleri gibi unsurlar teorik açıdan incelenmektedir.

ABSTRACT

Funding and the risk of institutions have led these institutions to transfer risk and introduce new funding methods. Risk transfer is one of the important features of the markets. The compensation for taking a monetary risk should be less than the potential loss due to risk. The risk trade in this sense has resulted in the development of structured finance. Structured finance refers to the services created by financial institutions with the use of complicated transactions and in order to meet the needs of firms for private financing. Securitization constitutes one of these structured finance techniques, which is defined as the process of converting assets that make payments based on non-liquid assets that are pooled together into liquid securities. The main objective of the study is to examine the securitization practices in Turkey. In this context, general information about securitization, process, sides of the process, advantages and disadvantages, risks are examined from a theoretical perspective.

1. Giriş

Fon sağlayabilme kapasitesi finansal kurumlar için büyük önem arz etmektedir. Fon sağlayabilme ve kurumların taşıdığı risk bu kurumları riski transfer etme ve yeni fon tedariki yöntemlerine yönlendirmiştir. Finansal piyasalar

kullanılan araca ve piyasanın niteliğine göre farklı kategorilere ayrılmaktadır. Piyasalardaki önemli özelliklerden birini risk transferi oluşturmaktadır. Herhangi bir finansal işlemin barındırdığı risk, onu üstlenmeye razı kişilere ve kurumlara aktarılabilir. Parasal anlamda risk almanın tazmininin, risk nedeniyle ortaya çıkması olası

* Bu çalışma, 01-02 Aralık 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy (ICOME'18-Spring) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: gediksultan@gmail.com

kayıptan daha az olması gerekmektedir. Bu çerçevede oluşan risk ticareti, yapılandırılmış finansın gelişmesiyle sonuçlanmıştır.

Finansal yenilikler ve ürünler ihtiyaç dâhilinde oluşmaktadır. Farklı ihtiyaçları karşılamak amacıyla yeni bir finansal ürün ortaya çıkmakta ve yatırımcının zamanla karşılaştığı risklerden kaçınma ve korunma ihtiyacı doğmaktadır. Yapılandırılmış finans uygulaması, çeşitli aracı kurumlarca komplike işlemlerin gerçekleştirilmesi ile firmaların özel finansman taleplerinin giderilmesi için gerçekleştirilen uygulamaları ifade etmektedir ve bu yöntem, geleneksel finansman araçlarının firmaların özel finansman taleplerine cevap verememesi nedeni ile oluşturulmuştur. Bu finans uygulaması üç temel basamağa indirgenebilmektedir. Bunlardan ilki nakit bazlı veya sentetik bazlı varlıkların havuzlanması, ikincisi varlık havuzuna dayalı olan yükümlülüklerin dilimlenmesi ve son olarak teminatlandırılmış varlık havuzunun kredi riski ile ana kuruluşun kredi riskini daha çok bağımsız özel amaçlı kuruluş vesilesi ile ayrılması olarak ifade edilebilmektedir.

Menkul kıymetleştirme yapılandırılmış finans tekniklerinden birini oluşturmaktadır ve bir havuzda bir araya getirilen varlıklara dayalı olarak ödeme gerçekleştiren menkul kıymetlerin oluşturulması işlemi olarak tanımlanabilmektedir. Menkul kıymetleştirme işlemi ile likit olmayan varlıklar likit olan menkul kıymetlere dönüştürülmektedir. 1970’li yıllarda ABD’de ipoteğe bağlı olan alacaklar için menkul kıymetleştirme uygulamaları ortaya çıkmıştır. 1980’li yıllarda ise ipoteğe dayalı olmayan alacaklar için de bu uygulamalara gerçekleştirilmiştir. Örneğin kredi kartı alacaklarına, otomobil kredilerine, finansal kiralama alacaklarına menkul kıymetleştirmeler gerçekleştirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerdeki önemli sorunlardan biri fon kıtlığıdır ve bu kıtlık geliştirmekte olan ülkeleri yeni fon yaratma yöntemlerini kullanmaya itmiştir. Borçlanmayla ve kısa süreli sermaye hareketleriyle istenilen büyüme rakamlarına ve verimliliğe ulaşılamaması, bu ülkelerde yapılandırılmış varlık fonlama tekniği olan menkul kıymetleştirmenin kullanılmasını sağlamıştır. Likit olmayan alacakların sermaye piyasası araçları ile likit hale dönüştürülmesi geliştirmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma seviyesine ve şirketin riskli varlıklarının azalmasına etki etmektedir. Aynı zamanda küçük yatırımcıların da piyasada aktiflik kazanmalarına vesile olmaktadır. Bu çalışmada menkul kıymetleştirme hakkında genel bilgiler, süreç, sürecin tarafları, avantaj ve dezavantajları, riskleri, hukuki ilişkiler teorik bir çerçeveden ele alınmakta ve Türkiye’deki uygulamalar incelenmektedir.

2. Yapılandırılmış Finans Kavramsal Çerçeve

Finansal piyasalarda temel olarak beş unsur yer almaktadır. Bu unsurlar ise fon arz ve talep edenler, finansal araçlar ve araçlar ile idari ve hukuki düzenlemelerden oluşmaktadır. Finansal piyasalar ve araçlar ise ekonomik gelişmede önemli bir rol icra etmektedirler. Finansal yenilik kavramı, finansal aracı kurumların etkin işlememesi ya da finansal

piyasaların tam olmayışından dolayı ortaya çıkan kar imkânlarından faydalanmak için oluşturulan ürün ya da süreç şeklinde ifade edilmektedir (Horne, 1985: 625).

Modern kapitalizm ile birlikte finansal yenilikler ve çeşitlilikler artmıştır. Fakat finansal yenilik sadece modern kapitalizm olgusu ile ilgili bir gelişme değildir çünkü finansal yeniliklerin temeli milattan önceki yıllara kadar dayanmaktadır. M.Ö. 3000’lerde Mezopotamya’da ileri tarihli vaatlere dayalı olan finansal araçlar oluşturulmuştur. Mezopotamya’da mülkiyet hakları zamanla meydana gelirken ileri tarihli sözleşmeler bu sürecin unsurları olarak ortaya çıkmıştır. Finansal bir yenilik olarak kâğıt para, 9. yüzyılda Çin’de kullanılmaya başlanmıştır. Bono piyasaları ile mevduat çekleri ise Venedik’te uygulanmaya başlanmıştır. Menkul kıymetleştirme ve türev ürünler gibi pek çok komplike ürünün ilk uygulamaları 17. yüzyılda Hollanda’da görülmektedir. Teknolojideki ilerlemeler ve yapısallı değişimlerle beraber finansal yenilik dalgası 1970’lerden itibaren ortaya çıkmıştır (Cömert ve Epstein, 2016: 3).

Schumpeter (1942: 24) yaratıcı yıkım yaklaşımı çerçevesinde kapitalist sistemin işleyişini sağlayan ve bu işleyiş sürdüren unsurları; yeni tüketim maddeleri ile üretim ve ulaşım yöntemleri, yeni pazarlar ile sanayi türleri olduğunu belirtmektedir. Schumpeter’e göre bu unsurlar kapitalist girişimce ortaya çıkmıştır ve kapitalist sistemi sürekli yenileme havası içinde tutan unsurlar; yeni ulusal ve uluslararası piyasaların oluşması ile manifaktür üretimden teknolojik altyapıya sahip işletmelere geçilmesidir. Belirtilen bu unsurlar ise sürekli bir şekilde eski üretim faktörlerini ortadan kaldırarak yeni faktörler¹ meydana getirmektedir. Schumpeter’in bu temel argümanı ise “Yaratıcı Yıkım” olarak ifade edilmekte ve bu yıkım da kapitalizmin temel unsuru olarak ifade edilmektedir. Sonuç olarak Schumpeter, her kapitalist düzenin bu gelişime uymak zorunda kalacağını belirtmektedir. Schumpeter’in bu yaklaşımına göre yenilikler karşısında tepkisiz kalan ekonomilerin rekabet güçleri azalmaktadır. 1900’lü yıllardan beri yeniliklerin gerisinde kalan ekonomi ya da firmaların kalıcı olamayacakları ifade edilmektedir. Özellikle ekonomik/finansal kriz aşamalarında ilk vazgeçilen faaliyetlerin yeni üretim tekniklerine yönelik olanlardan oluşması, krizlerin tetikleyici unsurları olarak ele alınmaktadır.

Finansal yenilikler ve ürünler ihtiyaç dâhilinde oluşmaktadır. Farklı ihtiyaçları karşılamak amacıyla yeni finansal ürünler ortaya çıkmaktadır. Yatırımcının karşı karşıya kaldığı finansal risklerden korunma ihtiyacı ile birlikte 1980’lerden itibaren riskten korunma amaçlı türev ürünler oluşturulmuştur.

Finansal yeniliklerin meydana gelmesinde çeşitli unsurlar etkili olabilmektedir. Bu unsurlar aynı zamanda bu yenilikleri sınıflandırmak için kullanılabilirlerdir. Finansal yenilikler Llewellyn (1992) tarafından başlıca 4 gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki savunma amaçlı yeniliklerdir ve bu yenilikler hukuki düzenlemelerde

meydana gelen değişimlere bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci grupta agresif amaçlı düzenlemeler bulunmaktadır. Bu grupta ise meydana getirilen yeni ürünler yer alır. Üçüncü grup, müşterilerin portföy ihtiyaçlarını gidermek için ortaya çıkan cevap amaçlı yenilik grubundan oluşmaktadır. Son grup ise finansal kurumların yeni teknikleri bilançolarındaki kısıtlamalar sebebi ile geliştirdikleri koruma amaçlı gruptan oluşmaktadır (Cömert ve Epstein, 2016: 4).

Finansal yenilikçilik, içerisinde yapılandırılmış finans ile her türlü yeni araç ve tekniği barındırmaktadır. Yapılandırılmış finans; *“bir ana kuruluşa ilişkin finansman, likidite, risk transferi vb. ihtiyacının hali hazırda mevcut finansal ürün veya araç ile karşılanamaması durumunda uygulanan teknikler”* şeklinde tanımlanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu ihtiyaca cevap verebilmek için, hali hazırda var olan ürün ve tekniklerin mühendislik işlemine tabi tutularak amaca özel ürün veya süreç haline getirilmesi gerekmektedir. Bu yüzden, yapılandırılmış finans esnek bir finansal mühendislik aracı olarak belirtilebilmektedir (Fabozzi, vd., 2006: 1).

Yapılandırılmış finans üç temel nokta üzerinden tanımlanabilir. Bunlardan ilki nakit bazlı veya sentetik bazlı varlıkların havuzlanması, ikincisi varlık havuzuna dayalı olan yükümlülüklerin dilimlenmesi, üçüncüsü ise teminatlandırılmış varlık havuzunun kredi riski ile ana kuruluşun kredi riskini daha çok bağımsız özel amaçlı kuruluş vesilesi ile ayrılması olarak belirtilmektedir (Baron, 1996: 81). Yapılandırılmış finansal ürünler, inovatif ve esnek olarak türetilmiş klasik finansal yatırım araçlarının kombinasyonudur. Bu ürünler, spesifik bir yatırımcı grubunun taleplerini gidermek ve bu anlamda özellikli bir risk/getiri portföyü oluşturmak için çeşitli temel yatırım unsurlarının bir araya getirilmesiyle meydana gelen finansal varlıklar olarak belirtilmektedir (Blümke, 2009: 7).

2.1. Yapılandırılmış Finansın Amaçları

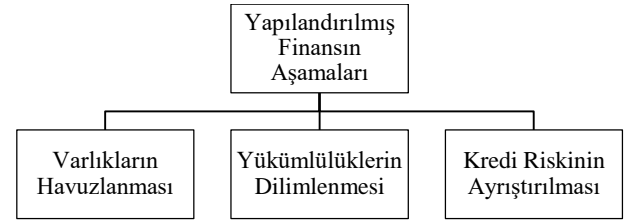
Finansal yeniliklerin ortaya çıkış nedenine ilişkin birçok görüş bulunmaktadır. Eksik piyasalar, varlık fiyatlarındaki oynaklıklar, yasal düzenlemeler, riski yönetmek, ahlaki tehlike ve asimetrik bilgi problemi, vergilerdeki değişimler gibi unsurlar finansal yeniliklerin oluşma nedenleri olarak sayılabilmektedir. Yapılandırılmış finans sayesinde, getiri zenginleştirme faaliyetleri ile geleneksel finans ile elde edilebilecek getiriden daha fazlası hedeflenmektedir. Getiri zenginleştirme, kredi zenginleştirme, özgün ödeme yapısının oluşturulması ve varlık/kaynak yönetimi ihtiyaçlarının karşılanması yapılandırılmış finansın dört temel amacını oluşturmaktadır (Neftçi, 2008: 514). Kredi zenginleştirme borç verenin üstlendiği, kredi kullanan kişinin kullandığı krediyi geri ödememe riskini (temerrüt riski, kredi riski) azaltan uygulamalardır. Varlık/kaynak yönetimi ihtiyaçlarının karşılanması finansal kuruluşların yapılandırılmış finans sayesinde fon ihtiyacı, faiz oranı, vade uyumsuzluğu, aşırı riskli varlıkların aktiften çıkarılması ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlamaktadır. Finansal kuruluşlar

kar maksimizasyonu güdüsüyle daima kaynak arayışı içinde bulunmaktadırlar. Elde ettikleri kaynakları ise yeni kredi olarak kullanılmaktadırlar. Geleneksel olarak kabul edilen araçlarla (mevduat, bono/tahvil ihracı vb.) ulaşılabilecek tasarrufun sınırlı oluşu, fon elde etmek için yeni yöntemlere gerek duyulmasına neden olmaktadır. Yapılandırılmış finans sayesinde finansal kuruluşlar ihtiyaç duyulan fonlara ulaşabilmektedir (Carbó-Valverde vd., 2012: 82).

2.2. Yapılandırılmış Finansın Aşamaları

Yapılandırılmış finans üç temel basamaktan oluşmaktadır; varlıkların havuzlanması (pooling of assets), yükümlülüklerin dilimlenmesi (tranching of liabilities), kredi risklerinin ayrıştırılması (de-linking of credit risk) olarak bu üç basamak ifade edilmektedir.

Şekil 1. Yapılandırılmış Finans Süreçleri

Kaynak: CGFS (2005: 4).

Varlık havuzlama aşamasında menkul kıymetlerin dayanağı olan nakit varlıklardan ve suni zorunluluklardan meydana gelen teminat varlık havuzu, çoğunlukla hukuken kredi arz eden finans kurumunun bilançosundan ayrılarak bir araya getirilmektedir. Yapılandırılmış finansal ürünlerin teminat havuzuna dayanması, çeşitlendirme vasıtasıyla, risklerin düşmesine sebep olmaktadır (CGFS, 2005: 4). Oluşturulan havuzdaki menkul kıymetlerin sahip oldukları özel bilgiler, tüm havuza ait bir menkul kıymet oluşturuluyorsa bu özel bilgilerin sağladığı avantaj (farklı risk özelliklerine sahip olma) ortadan kalkmaktadır. Bunu önlemek amacıyla ve bu bilgilerin kullanılabilmesi adına yükümlülüklerin dilimlenmesi (tranching of liabilities) yapılmaktadır (DeMarzo, 2004: 7). Örneğin ana kuruluş olarak bir bankanın oluşturduğu çok sayıda kredi alacağından oluşan bir varlık havuzunda hangi kredinin daha riskli olduğu banka tarafından bilinmektedir. Eğer bütün havuz derecelendirilirse düşük riskli alacakların sağlayacağı avantaj yüksek riskli kredi alacaklarının yanında kaybolacağı için alta sıralama ile pozitif riskli krediler için ayrı bir dilim tanımlanmaktadır (DeMarzo, 2004: 7). Yükümlülüklerin dilimlenmesi aşamasında, kredi havuzunun özel amaçlı kuruluşa (varlık) satılmasıyla, yatırım kuruluşu ihraççı namına bonoların anapara ve faiz bedellerini kesintilere bölmektedir. Daha sonra derecelendirme kuruluşları kredi havuzunu değerlendirerek her dilime bir kredi notu vermektedir. Dilimleme aşamasında esas amaç, ödemelerin niteliğine göre menkul kıymetleri sınıflandırmaktır (Engel ve McCoy, 2006: 2047). İlk kayıp dilimi (equity tranche / first loss tranche) en riskli dilim olarak kabul edilmekte ve başlangıç zararlarını

karşılama amacıyla bu dilimde yer almaktadır. Bundan dolayı da ilk kayıp dilimi en riskli dilim olmaktadır. Ara dilim, başlangıç zararlarına ek kayıpları tanzim etmek için oluşturulmaktadır. Kıdemli dilim; ilk kayıp dilimi ve ara dilimde oluşan zararları aşabilecek ölçüde yüksek zararları karşılamak amacıyla oluşturulmaktadır. Kredi riskinin ayrıştırılması aşamasında, yatırım yapılabilirlik seviyesine göre derecelendirme kurumları tarafından farklı kredi notları alınmaktadır. AAA diliminde kıdemli sınıf, AA ve A dilimlerinde ara sınıf, BBB, BB ve B kredi notu bulunmayan sınıflar da kıdemsiz dilimlerde yer almaktadır (Engel ve McCoy, 2006: 2047).

2.3. Yapılandırılmış Finansal Ürünler

Yapılandırılmış finansal ürünler temelde üç grupta sınıflandırılmaktadırlar. Bunlar bağlı oldukları varlıklar, işlem gördükleri piyasaların türü ve risk seviyelerine göre ayrılmaktadır. Aşağıda bu sınıflandırmanın açıklamaları yer almaktadır (Chambers ve Koçyiğit, 2012);

- (i) İşlem gördükleri piyasalara göre finansal ürünler; organize ve organize olmamış piyasalarda işlem gören ürünler.
- (ii) Dayanak varlıklarına göre finansal ürünler; yabancı paraya dayalı, emtiaya dayalı, hisse senedi ve endekse dayalı, faiz oranına dayalı ve melez ürünler.
- (iii) Risk düzeylerine göre finansal ürünler; anapara korumalı, getiri arttırıcı, katılım sağlayan ve kaldıraç sağlayan ürünler olarak sınıflandırılmaktadır.

2.4. Yapılandırılmış Finansa Kullanılan Teknikler

2.4.1. Menkul Kıymetleştirme

Menkul kıymetleştirme yapılandırılmış finans tekniklerinden biridir. Bir havuzda bir araya getirilen varlıklara dayalı olarak ödeme gerçekleştiren menkul kıymetlerin oluşturulması işlemi olarak tanımlanmaktadır. Menkul kıymetleştirme sonucu ihraç edilen menkul kıymetlere varlığa dayalı menkul kıymet denilmektedir. Yeni menkul kıymete ait anapara ve faiz ödemeleri, dönüştürülen varlıklara ait nakit akımı ile yapılmaktadır (Doğru, 2007: 44). Finansman kuruluşlarına ait likit olmayan varlıklardan (otomobil kredileri, kredi kartı alacakları, kira ödemeleri vb.) bir havuz oluşturulması sonucu menkul kıymete çevrilmesi süreci menkul kıymetleştirme olarak tanımlanmakta ve oluşturulan bu menkul kıymetler varlığa dayalı menkul kıymetler olarak adlandırılmaktadır (Doğru, 2007: 3).

Menkul kıymetleştirme ile likit olmayan varlıklar likit menkul kıymetlere dönüştürülmektedir. Bu uygulama 1970'li yıllarda ipotekli konut kredileri ile başlamıştır ve ABD'de bu yıllarda ipoteye bağlı varlıklar için menkul kıymetleştirme uygulamaları gerçekleştirilmiştir. 1980'li yıllarda ise ipoteye bağlı bulunmayan varlıklar için de bu uygulama yapılmaya başlamıştır (Comptroller of the

Currency Administrator of National Banks, 1997: 2). 1985'de bilgisayar leasing alacaklarının menkul kıymetleştirilmesiyle ve daha sonraki yıllarda bu açı genişletilerek finansal kurumların alacak ve kredileri de kapsama dâhil edilerek menkul kıymetleştirme alanı genişlemiştir (Pavel, 1989: 22). Menkul kıymetleştirme işlemi, şirketin alacakları ve alacakların teminatı olan ipotekler şirketin (kaynak şirket olarak kabul edilir) mal varlıklarından çıkarılmakta ve özel amaçlı kuruluşun mal varlıkları arasına girmektedir. Bu işlemle beraber kaynak şirket alacaklıları, menkul kıymetleştirmeye konu olan alacaklar ve alacakların teminatı olan ipotekler üzerinde hak sahibi olmaktan çıkmaktadır. Kaynak şirket finansal açıdan zor duruma düşse bile, alacaklar ve varlığa dayalı menkul kıymet sahipleri şirketin iflas gibi olumsuz finansal koşullarından etkilenmemektedir (Doğru, 2007: 18).

2.4.2. Alta Sıralama

Varlık havuzlama aşamasında menkul kıymetlerin dayanağı olan nakit varlıklardan ve suni zorunluluklardan meydana gelen teminat varlık havuzu, çoğunlukla hukuken kredi arz eden finans kurumunun bilançosundan ayrılarak bir araya getirilmektedir. Yapılandırılmış finansal ürünlerin teminat havuzuna dayanması, çeşitlendirme vasıtasıyla, risklerin düşmesine sebep olmaktadır (CGFS, 2005: 4). Oluşturulan havuzdaki menkul kıymetlerin sahip oldukları özel bilgiler, tüm havuza ait bir menkul kıymet oluşturuluyorsa bu özel bilgilerin sağladığı avantaj (farklı risk özelliklerine sahip olma) ortadan kalkmaktadır. Bunu önlemek amacıyla ve bu bilgilerin kullanılabilmesi adına yükümlülüklerin dilimlenmesi (tranching of liabilities) yapılmaktadır (Demarzo, 2005:7). Örneğin ana kuruluş olarak bir bankanın oluşturduğu çok sayıda kredi alacağından oluşan bir varlık havuzunda hangi kredinin daha riskli olduğu banka tarafından bilinmektedir. Eğer bütün havuz derecelendirilirse düşük riskli alacakların sağlayacağı avantaj yüksek riskli kredi alacaklarının yanında kaybolacaktır. Bunun için alta sıralama ile pozitif riskli krediler için ayrı bir dilim tanımlanmaktadır (DeMarzo, 2004: 7). Ödemelerin niteliğine göre havuzdaki dilimlendirilmiş alacaklar herhangi bir kayıp riskinde (temerrüt gibi) her dilim farklı riske sahip olmaktadır. Alta sıralamada en altta olan riski büyük dilim olarak dilimlenmektedir.

3. Menkul Kıymetleştirme (Securitization)

Menkul kıymetleştirme, nakit akımı teminine yönelik olan finansman tekniğidir. Bu kavram, herhangi bir firmanın likit fon sağlayabilmek adına varlıklarını kullandığını ifade etmektedir. İngilizce'de menkul kıymetleştirme yerine kullanılan Securitization terimi ise menkul kıymet ihraç ederek nakit akımı sağlandığını ifade etmektedir (Doğru, 2007: 44). Bu terim iki anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda menkul kıymetleştirme, fon akım araçlarının kısa vadeli araçlardan uzun vadeli araçlara dönüştürülmesidir. Bu şekilde uluslar arası fon akımı dolaylı şekilde doğrudan şekilde dönüşmüş olmaktadır (Vatansever, 2000: 259-274).

Diğer bir kullanımı ise dar anlamda tanımlanmaktadır. Bu şekliye ise menkul kıymetleştirme terimi, varlığa dayalı menkul kıymet (VDMK) uygulamasını belirtmektedir. Bu uygulama, finansal bir kurumun bilançosunun aktifinde bulunan getiri elde edilecek varlıklardan sağlanacak nakit akımlarının teminat olarak gösterilmesi sayesinde menkul kıymet oluşturmayı ifade etmektedir. Bu menkul kıymetleri pazarlayarak fon artışını sağlamayı belirtmektedir. Süreç sonunda oluşturulan pazarlanabilir menkul kıymetler VDMK olarak adlandırılmaktadır. Bu uygulama, kısaca bilanço aktifinde yer alan varlıkların menkul kıymetlere dönüştürülmesi ile likit hale gelmesi işlemidir.

2007’de başlayan sub-prime mortgage krizi, menkul kıymetleştirmenin kötü bir şekilde adlandırılmasına sebep olmuştur. Menkul kıymetleştirme süreci varlıkların bir havuzda toplanarak, faiz getiren menkul kıymetlere dönüştürülmesidir. Varlıkların faiz ve anapara ödemeleri bu menkul kıymeti satın alanlara geçirilmektedir. Menkul kıymetleştirme ilk olarak ev ipotekleriyle 1970’lerde ABD hükümet destekli kurumlar tarafından bir araya getirilmiştir. 1980’lerden başlayarak, diğer gelir üreten varlıklar menkul kıymetleştirilmeye başlanmış ve son yıllarda pazarı önemli ölçüde artmıştır. ABD’de bazı pazarlarda riskli sub-prime mortgage destekli menkul kıymetlerin dayanak varlıklarının kalitesindeki beklenmedik bozulma yatırımcı güvenini zayıflatmıştır. Finansal kurumlar varlıkların kredi riskini kendi bilançolarından diğer mali kurumlara transfer etmektedirler. Bunu çeşitli nedenlerle yaparlar. Menkul kıymetleştirme yoluyla fon toplamak düşük maliyetli bir yöntemdir. Sub-prime krizi gelişene kadar, menkul kıymetleştirmenin etkisi pozitif ve büyük olmuştur (Jobst, 2008: 48). Menkul kıymetleştirme geleneksel olarak bankacılık sektörünün risklerini dış yatırımcılara aktarmak ve böylece finansal riski ekonominin geneline aktarmak anlamına gelmektedir. Menkul kıymetleştirme ile riskin transfer edilmesi bankaların yasal sermayelerinin azalmasına izin vermektedir. 2007–2009 finansal kriz döneminde bankalar bilançolarındaki menkul kıymet metodlarını planladılar. Amaç bilançodaki risklerden korunmak ve yasal sermayeyi indirmektir. Sonunda bu kararlar Büyük Buhran’dan bu yana en büyük bankacılık krizinin yaşanmasına katkıda bulunmuştur (Acharya vd., 2013: 515).

ABD menkul kıymetleştirme işlemlerine öncülük etmiştir. Avrupa’da ise ilk menkul kıymetleştirme işlemleri İngiltere’de uygulanmıştır. Dünyada menkul kıymetleştirme işlemleri yoğunluklu olarak ABD, İngiltere, İsviçre, Almanya, Japonya, İtalya, Fransa ve Brezilya’da yapılmaktadır. Almanya ve İtalya Avrupa’nın menkul kıymetleştirme işlemleri yoğun olan ülkeleri arasındadır. Asya ülkeleri içinde ilk işlem Japonya’da yapılmıştır. Latin Amerika’da gelişmiş piyasaya sahip olan Brezilya’da işlemler sıklıkla yapılan örnek ülkeler arasındadır (Atay ve Gülen, 2019: 107-123).

3.1. Menkul Kıymetleştirmede Yer Alan Taraflar

Menkul Kıymetleştirmede birbirinden farklı işlevleri yerine getiren farklı kişi ve kuruluşlar bulunmaktadır. Süreç boyunca birbirini takip eden işlemler uzmanlaşmış kuruluşlar tarafından üstlenilmektedir. Kişi ve kuruluşların üstlendikleri görev ve sorumluluklar ayrıntılarıyla aşağıda açıklanmaktadır.

3.1.1. Kaynak Şirket

Menkul kıymetleştirmeye konu olan alacakların yer aldığı bilanço sahibi şirket kaynak şirket (originator) olarak tanımlanmaktadır. Menkul kıymetleştirilecek varlık/alacakları bilançosunda bulunduran bankalar, kredi kuruluşları, finans kurumları, sigorta firmaları kaynak şirket olarak kabul edilmektedir. Menkul kıymetleştirmede ihraç özel amaçlı kuruluş tarafından gerçekleştirilmektedir. İşlemden alacakların sahibi olan kaynak şirket bu alacaklarını iskonto karşılığında devreden taraftır. İhraç sonunda elde ettiği iskontolu fonu kullanmakta ve finansman temin etmiş olmaktadır (Turan, 2009: 57). Menkul kıymetleştirme işleminde alacakların sahibi olan kaynak şirket bu alacakları ticari faaliyetleri sonucunda edinmektedir. Alacaklar menkul kıymetleştirilmek üzere özel amaçlı kuruluşa devredilmektedir. Ticaret hukukunda bu işlem alacağın temlikli işlemi olarak adlandırılmaktadır. Kaynak şirketin ihraç etme yetkisinin olup olmadığı işlemde ayırıştırıcı rol oynamaktadır. İhraç yetkisi varsa ve bu yetkisini kullanmak istiyorsa, oluşturulan havuzdaki menkul kıymetleri ihraç eder. İhraç yetkisini kullanmama hakkı da bulunmaktadır. Bu durumda havuzdaki menkul kıymetleri ihraç yetkisi olan bir kuruma satmaktadır. Kaynak şirketin ihraç yetkisi bulunmuyorsa, oluşturulan havuzdaki menkul kıymetleri ihraç yetkisi bulunan bir kuruma devretmektedir.

3.1.2. Özel Amaçlı Kuruluş

Kredilendirme kuruluşu tarafından oluşturulan alacakların havuzunu satın almak veya devralmak ve bunlarla ilgili menkul kıymetler ihraç etmek üzere özel amaçlı kuruluşlar kurulmuştur. Kredilendirme kurumunun varlıklarını bilançosunda menkul kıymet haline dönüştürmesi ve doğrudan satması mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda, hem yatırımcıları korumak hem de kredilendirme kurumunun ve varlıklarının kredi risklerini birbirinden ayırmak için varlık destekli menkul kıymet ihraç etmede özel amaçlı kuruluşlara ihtiyaç duyulmaktadır (Heşen, 2005: 27). Özel amaçlı kuruluşun iflas riski taşımayan bir yapısı olmasının yanı sıra, faaliyetleri varlık destekli menkul kıymetleri ihraç etmek ve bu varlıkları kredi kuruluşundan satın almakla sınırlı bulunmaktadır (Deacon, 2000: 25).

3.1.3. Aracı Kuruluş

Alacak teminatlı menkul kıymetler, aracı kuruluş aracılığı ile halka arz edilmektedir. Yatırım bankaları genellikle aracılık yükünü üstlenmektedirler. Bu çerçevede kaynak şirket, özel amaçlı kuruluş ve yatırım bankası aralarında bir

aracılık sözleşmesi imzalanmaktadır (Kendall ve Fishman, 2000: 5).

3.1.4. Yatırım Bankaları

Yatırım bankaları varlık destekli menkul kıymetlerin satışına aracılık etmektedir. Varlık destekli menkul kıymetlerin tedarikinde yükleniciler olarak çalışanlar veya varlık destekli menkul kıymetlerin satışında doğrudan aracılık yapmaktadırlar. Ayrıca, hangi varlığın menkul kıymetleştirileceği ve potansiyel yatırımcı çekeceği konusunda düzenleyici kuruluşa önerilerde bulunmaları da önem arz etmektedir (Telpner, 2003: 5). Bu bankalar öncelikli olarak menkul kıymetleştirilen varlıkları doğru alıcılara ulaştırmayı amaçlamaktadır.

3.1.5. Güvence Mekanizmaları

Menkul kıymet risklerinin azaltılması, düzün bir şekilde derecelendirilmesi ve menkul kıymet ihracında talebi artırmak için güvence mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, ihraç eden kurumun sağladığı güvenlik mekanizmalarına iç güvenlik mekanizmaları denmektedir. Üçüncü taraflarca sağlanan güvence mekanizmalarına ise dış güvenlik mekanizmaları olarak adlandırılmaktadır.

3.1.6. Derecelendirme Kuruluşları

Menkul kıymetleştirme sürecinde derecelendirme kuruluşları, ihraç edilen enstrümana sermaye piyasasındaki ihraçların hepsinde olduğu gibi bir derecelendirme notu vermektedir. Menkul kıymetleştirme işleminin taraf sayısının fazla olması ve kapsamlı bir sürece sahip olması nedeniyle, derecelendirme notu, potansiyel alıcılar için bir yatırım kararı vermede önemli veya hatta vazgeçilmez bir unsurdur. Sürecin karmaşık olması bireysel yatırımcıları ve hatta kurumsal yatırımcıları bile, iddiaların güvenilirliğini, hukuki işlemlerin geçerliliğini (alacak devrinin gerçekleşmesi aşamasında) ve güvenlik mekanizmalarının yeterliliğini sorgulama durumuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Tüm bu hususların ayrıntılı değerlendirilmesi zor bir aşama olduğu için (maliyet ve zaman açısından) derecelendirme kuruluşlarının varlığına ihtiyaç bulunmaktadır (Baron, 1996: 81). İhraç edilen varlığa dayalı menkul kıymetlerin risk seviyelerine göre derecelendirme görevini derecelendirme kuruluşları üstlenmektedir. Derecelendirme kuruluşları, ihraç edilen menkul kıymetin kredi riskini, nakit akımlarını ve hukuki yükümlülüklerini analiz etmektedir (Vatansever, 2000: 264). Derecelendirme kuruluşları, tahvil benzeri geleneksel yatırım araçlarının derecelendirilmesinde, ihraç eden kuruluşun genel kredibilitesini ölçüp değerlendirirken, menkul kıymetleştirme işleminde menkul kıymetleştirilmeye konu olan alacaklar değerlendirilmektedir (Doğru, 2007: 50). Kredi derecelendirme kuruluşlarının derecelendirme işleminde risk seviyesi harfler ile (AAA'dan D'ye kadar) belirtilmektedir.

3.1.7. Yatırımcılar

İhraç edilen menkul kıymetler yatırımcılar tarafından satın alınmaktadır. Yatırımcının menkul kıymeti alabilmesi için özel amaçlı kuruma başvurması gerekmektedir. Kaynak şirketle doğrudan bağlantısının olmasına gerek duyulmamaktadır. Havuzun güvenli olması ve nakit akımlarının düzenli olmasıdır yatırımcı için önem taşımaktadır (Schwarzc vd., 2004: 505).

3.2. Menkul Kıymetleştirme Uygulamalarının Faydaları

Menkul kıymetleştirme uygulamalarının faydaları şu şekilde belirtilmektedir (CGFS, 2005: 30);

- (i) Menkul kıymetleştirme işlemlerinin artmasıyla beraber aracılık faaliyetleri de önem kazanmaktadır.
- (ii) Finansal kurumların likit olmayan varlıkları bu işlem neticesinde likit forma dönüşmektedir.
- (iii) Dayanak varlığın taşıdığı risk sürecin taraflarına dağıtılmış olmaktadır.
- (iv) Farklı risk ve getiri düzeylerine sahip enstrümanlar yaratılmış olmaktadır.
- (v) Bankaların sermaye yönetimi etkinliklerinde gelişmeler sağlanmakta ve ihraççı kuruluşların ücret geliri sağlamasına vesile olmaktadır.

Menkul kıymetleştirme uygulamaları kredi tahsis eden kuruluşlara, yatırımcılara, müşteriler ve borçlular ile yatırım bankalarına çeşitli faydalar sağlamaktadırlar. Aşağıda menkul kıymetleştirmenin sağladığı bu faydalar açıklanmaktadır (Erdönmez, 2006: 78).

Kredi tahsis eden kuruluşa sağladığı faydalar; aktiflerin satılması ve bu satışlardan getiri sağlanması, elde kalan fazla sermayenin kredilerin daha yüksek oranda sağlanmasında kullanılması olarak belirtilmektedir. Yatırımcılara sağladığı faydalar; çeşitlenmenin artması, likidite yaratılması, derecelendirilmiş olan menkul kıymetlerden yüksek kazançlar sağlanması ve potansiyel ticaret getirileri yaratılmasıdır. Müşterilere ve borçlulara sağladığı faydalar; fon maliyetlerinin düşük olması ve düzenli fon olanakları olarak ifade edilmektedir. Yatırım bankalarına sağladığı yararlar; yeni üretim kanalları sağlanması, yenilikler için potansiyel piyasa genişlemesi, ticaret hacmi ve kazançlarının artması, ücret ve kredi tahsis eden kuruluşların düzenli nakit akımlarıdır.

3.3. Menkul Kıymetleştirme Uygulamalarının Sakıncaları

Menkul kıymetleştirme uygulamaları esasında ihtiyacı olan işletmelerin fon tedarikinin sağlanması konusunda başvurulabilir önemli bir uygulama olmasına karşın bu uygulamanın risksiz ve oldukça elverişli olduğu söylenememektedir. Uygulamanın tarafları uygulamayı iyi yönetemedikleri takdirde risk ortaya çıkabilmektedir. ABD

kaynaklı 2008 küresel finans krizine riskli ipotekli kredilerin geri dönüşünde yaşanan problemler esas teşkil etmiştir ve bu kredilerin alacaklarına dayalı olarak oluşturulan menkul kıymetler krizin daha derin olmasına neden olmuştur. Bu yaşanan gerçek göz önünde bulundurularak menkul kıymetleştirme işlemlerinin yapılması gerekmektedir. Varlıklar risklerine göre derecelendirilmelidir. Kredi piyasalarında en sık yaşanan ters seçim ve ahlaki tehlike problemi menkul kıymetleştirme uygulamaları için de risk oluşturmaktadır.

4. Türkiye’deki Menkul Kıymetleştirme Uygulamaları

Türkiye varlığa dayalı menkul kıymetleştirme uygulamaları ile 1992 yılında tanışmıştır. TCMB elektronik veri dağıtım sisteminde varlığa dayalı menkul kıymet arşivinde uygulamaların sayılı ve düşük tutarlarda yapıldığı görülmektedir. 1998–2011 yılları arasında herhangi bir uygulama kaydı bulunmamaktadır. Ancak 2012 ve sonrasında menkul kıymetleştirme uygulamaları tekrar yapılmaya başlanmıştır. Türkiye’de menkul kıymetleştirmenin tanımı 28.06.2012 tarihli 28337 sayılı Resmi Gazete’ de yayınlanan tebliğ ile ifade edilmiştir. Sermaye Piyasası Kurulu verilerine göre 2011–2017 yıllarında yaklaşık 100 adet menkul kıymetleştirme işlemine rastlanmaktadır. Türkiye’deki varlığa dayalı menkul kıymetlerin banka ve finansal kurumlar tarafından ihraç edildiği görülmektedir. Türkiye’de menkul kıymetleştirme ile ilgili yapılan düzenlemelerin temelinde daha çok konut finansmanı sistemini desteklemek yatmaktadır.

Kuruluşlar fon eksikliklerini sermaye piyasalarından karşılamak istemektedirler. Mevzuat çerçevesinde menkul kıymet yatırım şirketleri vesilesiyle fon tedariki sağlarlar. Bunu ise hisse senedi, tahvil, katılma belgesi, vb. menkul kıymetlerin arzıyla tedarik ederler ve sonrasında bu menkul kıymetler ikincil piyasada tekrar satılır. İkincil piyasaların varlığı yatırımcıların likidite sağlamasında önemli rol oynar (Konuralp, 2001: 19). Türkiye’de varlığa dayalı menkul kıymetlerin ikincil piyasasının gelişmemesi uygulamaların derinlik kazanmamasına ve tercih edilmemesine sebep olmaktadır.

TCMB’ nin 2011’de yayınlamış olduğu banka zorunlu karşılık oranlarında özel fon havuzları için oranı vadesine karşılık gelen mevduatla eşitlemiştir. TCMB’ nin bu uygulama ile özel fon havuzları için bankalara belirlemiş olduğu karşılık oranları riskli varlıklar üzerinden menkul kıymetleştirme uygulamaları riskini minimize etmek amaçlıdır. 2018 yılı üçüncü çeyrek itibarıyla Türkiye’nin yaşamaya başladığı ekonomik dalgalanmalar bankalar tarafında ve kamu tarafında fon tedariki açısından zorluklar yaşanmasına vesile olmuştur. Bu darboğazı rahat atlatabilmek için, Türk sermaye piyasaları için önem arz eden en büyük varlığa dayalı menkul kıymet ihracı gerçekleştirilmiştir. İhraç işlemi Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.’nin kurmuş olduğu Varlık Finansmanı Fonu aracılığı ile sadece SPK tarafından nitelikli yatırımcı

olarak kabul edilen yatırımcılara yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Toplam nominal değeri 3,15 milyar TL, 5 yıl vadeye sahip ve düzenli 3 ay aralıklarla sabit kupon ödemeli menkul kıymetlerin ihracı öncesinde 4–6 Aralık 2018 tarihlerinde talep toplama işlemi yapılmış, ardından 7 Aralık 2018’de ise VDMK’ lar satılarak yatırımcı hesaplarına aktarılmıştır (NTV, 2018).

Ziraat Bankası, Halk Bankası, Vakıf Bank ve Garanti Bankası’nın teminatlı, risk düzeyi oldukça düşük varlıklarından oluşturulan havuza dayalı olarak ihraç edilen ipotek teminatlı menkul kıymet (İTMK) yatırımcılarına yapılacak ödemeler İTMK’ lardan elde edilen nakit akışlarıyla elde edilmektedir (NTV, 2018). İhraç edilen varlığa dayalı menkul kıymetler derecelendirme kuruluşu olan JCR Eurasia Rating tarafından yüksek düzeyde yatırım yapılabilir olarak değerlendirilip, aynı zamanda Uzun Vadeli Ulusal Notu ‘AAA’ olarak belirlenmiştir (Türkiye Gazetesi, 2018).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Son dönemlerde yeni finansal araçlara ve tekniklere duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu durum finansal inovasyonun gerekliliğini ve önemini ortaya çıkarmıştır. Mevcut finansal ürünlerin veya araçların yetersizliği ile yapılandırılmış finansal ürünler oluşturulmaya başlanmıştır. Oluşturulmasında temel güdü finansman ihtiyacını karşılamak ve/veya risk transferi gerçekleştirmektir. Yapılandırılmış finans, finansal kurumlar tarafından oldukça karmaşık finansal işlemleri kullanarak şirketlerin özel finansman ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sunulan bir hizmettir. Yapılandırılmış finans, tahvil ve banka kredisi gibi klasik finansman yollarının şirketlerin özel ihtiyaçlarını karşılayamaması sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Finansman kuruluşlarına ait likit olmayan varlıklardan (otomobil kredileri, kredi kartı alacakları, kira ödemeleri vb.) bir havuz oluşturulması sonucu menkul kıymete çevrilmesi sürecine menkul kıymetleştirme denilmekte ve oluşturulan bu menkul kıymetlere varlığa dayalı menkul kıymet adı verilmektedir. Menkul kıymetleştirme yapılandırılmış finans tekniklerinden biridir. Varlığa dayalı menkul kıymet ihracı ülke ekonomisi açısından önem teşkil etmektedir. Özellikle bankaların ve finansal kurumların likidite yaratabilmeleri, bilançolarındaki likit olmayan varlıklarını likit varlıklara çevirmeleri konusunda fırsat sunmaktadır. Yapılandırılmış finansal ürünler, inovatif ve esnek olarak türetilmiş klasik finansal yatırım araçlarının kombinasyonudur. Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerde önemli sorunlardan biri olan fon kıtlığı, bu ülkeleri yeni fon yaratma yöntemlerini kullanmaya itmiştir. Borçlanmayla ve kısa süreli sermaye hareketleriyle istenilen büyüme rakamlarına ve verimliliğe ulaşamaması, bu ülkelerde yapılandırılmış varlık fonlama tekniği olan menkul kıymetleştirmenin kullanılmasını sağlamıştır. Likit olmayan alacakların sermaye piyasası araçları ile likit hale dönüştürülmesi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma seviyesine ve şirketin riskli varlıklarının

azalmasına etki etmektedir. Aynı zamanda küçük yatırımcıların da piyasada aktiflik kazanmalarına vesile olmaktadır.

ABD'de 1970'lerde menkul kıymetleştirme uygulamaları ipotekli konut kredileriyle başlamıştır ve daha sonraki yıllarda bu açı genişletilerek finansal kurumların alacak ve kredileri de kapsama dâhil edilerek menkul kıymetleştirme alanı genişlemiştir. ABD'de 2008 Subprime krizinde menkul kıymetleştirme piyasası önemli derecede zarar görmüş bulunsa da, takip eden dönemde finans kurumları ve firmalar bu uygulamayı hala yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Türkiye'de Sermaye Piyasalarında dikkat çekmekte olan finansman araçlarından birisi olan varlığa dayalı menkul kıymetler (VDMK), menkul kıymetleştirmenin (securitization) alacaklara dayalı olan türü olarak Temmuz 1992'de düzenlenmiş olup, Türkiye varlığa dayalı menkul kıymetleştirme uygulamaları ile 1992 yılında tanışmıştır. Türkiye'de menkul kıymetleştirmenin tanımı 28.06.2012 tarihli 28337 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan tebliğ ile ifade edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası elektronik veri dağıtım sisteminde varlığa dayalı menkul kıymet arşivinde uygulamaların sayılı ve düşük tutarlarda yapıldığı görülmektedir. 1998–2011 yılları arasında herhangi bir uygulama kaydı bulunmamaktadır. Ancak 2012 ve sonrasında menkul kıymetleştirme uygulamaları tekrar yapılmaya başlanmıştır. Sermaye Piyasası Kurulu verilerine göre 2011–2017 yıllarında yaklaşık 100 adet menkul kıymetleştirme işlemine rastlanmaktadır. Türkiye'deki varlığa dayalı menkul kıymetlerin banka ve finansal kurumlar tarafından ihraç edildiği görülmektedir. Türkiye'de menkul kıymetleştirme ile ilgili yapılan düzenlemeler temelinde daha çok konut finansmanı sistemini desteklemek amacıyla yapılmıştır.

Mortgage krizinin yaşanması Türkiye'de henüz gelişmemiş olan seküritizasyon piyasasının hedeflenen seviyelere gelmesine büyük engel teşkil etmiştir. Yaşanan kriz ABD merkezli olup, domino etkisiyle Avrupa'ya ve Türkiye'yi ciddi seviyelerde etkilemiştir. Seküritizasyon işlemlerinin odağında ortaya çıkan kriz Türk yatırımcıları varlığa dayalı menkul kıymetlerden iyice uzaklaştırmıştır. 2016 yılı sonunda ABD'de menkul kıymetleştirilen kredilerin tutarı 1.9 trilyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu oran fon yaratabilmek için Türkiye'nin de seküritizasyon piyasasına önem vermesi gerektiğini gösteren büyük ölçekli bir rakamdır.

Türkiye'de sistemin ikincil piyasa tabanının olmayışı, kamunun ödemelere garanti sağlamayı geliştirmeye engel olmuştur. Anapara ve faiz ödemeleri kamu garantisi sağlanacak şekilde oluşturulmalıdır. Türk Bankacılık sektörünün yüksek sermaye yeterlik ve zorunlu karşılık oranlarına sahip olması menkul kıymetleştirme uygulamalarının yatırımcı açısından doğuracağı riski düşürmektedir.

Notlar

¹ Schumpeter'e göre yenilik, yeni bir üretim yönteminin uygulanması, tüketicinin bilmediği yeni bir malın ya da kalitenin üretilmesi, yeni bir piyasanın ortaya çıkması ve yeni bir organizasyonun gerçekleştirilmesi şeklinde çeşitli yönlerden ifade edilmektedir (Schumpeter, 1942: 24).

Kaynakça

- Acharya, V. V., Schnabl, P., & Suarez, G. (2013). *Securitization without risk transfer*. *Journal of Financial Economics*, 107(3), 515-536.
- Baron, N. (1996). The role of rating agencies in the securitization process. *A primer on securitization*, 81, 81-82.
- Blümke, A. (2009). *How to invest in structured products: a guide for investors and asset managers* (Vol. 459). John Wiley & Sons.
- Carbó-Valverde, S., Marques-Ibanez, D., & Rodríguez-Fernández, F. (2012). *Securitization, risk-transferring and financial instability: The case of Spain*. *Journal of International Money and Finance*, 31(1), 80-101.
- Chambers, N., & Koçyiğit, Z. E. (2012). *Yapılandırılmış Finansal Ürünler – VI*. (Erişim: 12.05.2018), <https://www.bilgeyatirimci.com/i/yapilandirilmis-finansal-urunler-vi/>
- Committee on the Global Financial System. (2005). *The role of ratings in structured finance: Issues and implications*.
- Comptroller of the Currency Administrator of National Banks, (1997). *Asset Securitization Comptroller's Handbook Liquidity and Funds Management*. (Erişim: 02.05.2016), <http://www.occ.gov/publications/publications-by-type/comptrollers-handbook/assetsec.pdf>
- Cömert, H., & Epstein, G. (2013). Finansal yenilik yazınındaki son gelişmeler. *Science and Technology Policies Research Center, Tekpol Working Paper Series* Steps-Wp-16/04.
- Deacon, J. (2000). *Securitisation: principles, markets and terms*. Asia Law & Practice/Euromoney Company.
- DeMarzo, P. M. (2004). The pooling and tranching of securities: A model of informed intermediation. *The Review of Financial Studies*, 18(1), 1–35.
- Doğru, H. (2007). *Menkul kıymetleştirme & mortgage: genel ve hukuki esaslar*. Doğru Hukuk Yayınları.
- Engel, K. C., & McCoy, P. A. (2006). Turning a blind eye: Wall Street finance of predatory lending. *Fordham L. Rev.*, 75, 2039.
- Erdönmez, P. A. (2006). Aktif Menkul Kıymetleştirme. *Bankacılar Dergisi*, 56, 75-84.

- Erhan, A., & Gülen, M. İ. (2019). *Aktife Dayalı Menkul Kıymetler: Türkiye ve Dünya Uygulaması*. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 107-123.
- Fabozzi, F. J., Davis, H. A., & Choudhry, M. (2006). *Introduction to structured finance*. John Wiley.
- Fender, I., & Mitchell, J. (2005). Structured finance: complexity, risk and the use of rating. *BIS Quarterly Review*, June.
- Hepşen, A. (2005). *Bir Finanslama Yöntemi olarak Menkul Kıymetleştirme ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Jobst, A. (2008). What Is Securitization?. *Finance & Development*.
- Kendall, L. T., & Fishman, M. J. (Eds.). (2000). *A primer on securitization*. MIT press.
- Konuralp, G. (2001). *Sermaye Piyasaları Analizler, Kuramlar ve Portföy Yönetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Llewellyn, D. T. (1992). Competition, Diversification, and Structural Change in the British Financial System. In: *Banking Structures in Major Countries* (pp. 429-468). Springer, Dordrecht.
- Neftci, S. N. (2008). *Principles of financial engineering*. Academic Press.
- NTV (2018). *Türkiye'nin en büyük VDMK ihracı yapıldı*. 07.12.2018 tarihli yayın. (Erişim: 25.06.2019), <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/turkiyenin-en-buyuk-vdmk-ihraci-yapildi,dS6qqNCEKkqr5eCksWPBsg>
- Pavel, C. (1989). *Securitization: the analysis and development of the loan-based/asset backed securities markets*. Probus Professional Pub.
- Schumpeter, J. A. (2010). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Schwarcz, S.L., Markell, B.A., & Broome, L.L. (2004). *Securitization, structured finance and capital markets*. LexisNexis.
- Telpner, J. (2003). A securitization primer for first time issuers. In: *Global Securitisation and Structured Finance*, Greenberg Taurig.
- Tuncer, D., Ayhan, D. Y., & Varoğlu, D. B. (2011). *Genel İşletmecilik Bilgileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Turan, G. (2009). *Menkul Kıymetleştirme ve Varlığa Dayalı Menkul Kıymetler*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Türkiye Gazetesi (2018). Hazine ve Maliye Bakanlığı'ndan VDMK açıklaması. 07.12.2018 tarihli yayın. (Erişim: 25.06.2019), <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/592315.aspx>
- Van Horne, J. C. (1985). Of financial innovations and excesses. *The Journal of Finance*, 40(3), 620-631.
- Vatansever, N. (2000). Varlığa dayalı menkul kıymet uygulaması. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 259-274.

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye, Almanya ve Hindistan Sağlık Sistemleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz **Turkey, Germany and India Health System: A Comparative Analysis*Nüket Kırcı Çevik ^{a,**}, Onur Yüksel ^b^a Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,, Maliye Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-0104-1088

^b Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-2184-6828

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 28 Haziran 2019

Düzeltilme tarihi: 20 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 22 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Almanya,

Hindistan,

Sağlık Göstergeleri,

Sağlık Sistemi.

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 28, 2019

Received in revised form July 20, 2019

Accepted July 22, 2019

Keywords:

Germany,

Health Reform,

Health System,

India.

ÖZ

Türkiye, 2003 yılından bu yana sağlık alanında reform niteliği taşıyan bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Bu çalışmanın amacı, sağlık sistemindeki mevcut durumu 2000 ve 2015 dönemini esas alarak seçilmiş ülke örnekleriyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelemektir. Türkiye ile karşılaştırılmak üzere, Roemer, M. (1991) çalışmasında öne sürülen ülkeler sınıflaması baz alınarak refah yönelimli ülkeler kategorisinden Almanya ve Hindistan seçilmiştir. Çalışmada, Türkiye, Almanya ve Hindistan örneğinde hem demografik hem de sağlık verileri göstergelerle sunulmuştur. Temel sağlık göstergelerine ilişkin veriler incelendiğinde 2000-2015 döneminde Türkiye'nin genel sağlık sisteminde ve sağlık göstergelerinde gelişmeler olduğu tespitine varılmıştır. Türkiye, Almanya ile karşılaştırıldığında; genel sağlık sistemi ve temel sağlık göstergeleri açısından bu ülke standartlarını yakalayamadığı anlaşılmıştır. Türkiye, Hindistan ile karşılaştırıldığında ise; temel sağlık göstergeleri açısından daha iyi standartlara sahip olduğu görülmüştür. Genel bir değerlendirmeyle, Türkiye'nin sağlık sisteminin gelişmiş ülke sağlık sistemleri standardına henüz erişemediği gelişmekte olan ülke sağlık sistemlerine kıyasla ise dahi iyi temel sağlık göstergelerine sahip olduğu kanısına varılmıştır.

ABSTRACT

As of 2003, Turkey has entered into a reformative process of change in health field. The aim of this study is to examine the current state of the health system in Turkey on the basis of 2000-2015 period in comparison with selected countries. Based on the country classification in Roemer M.'s (1991) study, Germany and India were selected among the welfare-oriented countries to be compared with Turkey. Turkey, India, and Germany are presented with both demographic and health indicators in the study. The data concerning basic health indicators of the period 2000-2015 reveals that there were developments in Turkey's general health system and health indicators. When compared to Germany, which is a country with a strong health system and high welfare standards, Turkey seems not to have reached the general health system and basic health indicators of that country. However, Turkey has been found out as having better standards in terms of health indicators than India which is described as "bright spot" in the global plan and has the seventh largest economy of the world but lagging behind Germany in terms of economic development level. In the light of the data analyzed, it has been found out that Turkey has not reached the health standards of developed countries while it has better health indicators than the developing ones.

1. Giriş

İnsanlar dünyaya geldikleri andan hayatlarını kaybettikleri ana dek sağlıklı olmak istemektedirler. Sağlıklı olabilmek için gerek maddi gerekse de manevi olarak her türlü zorluğu göze alabilmektedirler. Bu durumun en önemli sebebi sağlığın, insan hayatında yaşamsal bir öneme sahip olması

ve insanların gerek iş yaşamlarının devamı gerekse de aile ve sosyal yaşamlarının devamında rol oynamasıdır. Sağlığın kavramsal olarak tanımlanmasında dar veya kapsamlı herkesin yapabileceği bir tanım mevcuttur. Cevapların büyük bir çoğunluğunun da "hastaliksızlık hali" şeklinde olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tanım yanlış olmamakla

* Bu çalışma, 2017 yılında Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Sağlık Reformları Sürecinde Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları: Seçilmiş Ülkeler ve Türkiye Örneği" adlı Yüksek Lisans tezinden türetilmiş ve 1-2 Aralık 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy (Autumn'18) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: nuket.kirci@yahoo.com

beraber sağlığın tanımını yalnızca hastalısızlık hali olarak tanımlamak yetersiz ve kapsayıcı nitelikten uzak olacaktır. Dünya Sağlık Örgütü 19-22 Haziran 1946 yılında New York'ta düzenlediği Uluslararası Konferansında anayasasını kabul etmiş ve bu anayasada sağlığı; bedensel, zihinsel ve sosyal refahın tam olduğu, hastalığın ve zayıflığın olmadığı bir durum şeklinde tanımlamıştır (WHO, 2009:1). Dünya Sağlık Örgütü'nün Anayasası 7 Nisan 1948 tarihinde yürürlüğe girmiştir ve sağlık tanımı değişmemiştir. Sağlık, temel bir insan hakkıdır ve bu hakkın yaşam hakkından bağımsız olarak düşünülmesi imkânsızdır. Bu açıdan devletlerin vatandaşları için sağlık hizmetlerine ulaşımın hakkaniyetli ve eşit olması yönünde çalışmalar yürütmesi gerekmektedir

1970 yılı Petrol Krizi sonrası dönemde Keynesyen politikalar rafa kalkmaya başlamış ve liberal politikalar yeniden gündeme gelmiştir. Bu dönemde liberal görüş yalnızca ekonomi alanında değil, sağlık sektöründe de kendini hissettirmeye başlamıştır. Türkiye'de sağlık alanına olan ilginin yoğunlaşması uygulamaya konulan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile olmuştur. Türkiye, Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlık alanında içerisinde köklü değişimleri barındıran bir reform sürecine girmiştir. Bu reform paketinde bulunan başlıca uygulamalar: düzenleyici ve denetleyici bir role sahip Sağlık Bakanlığı, genel bir sağlık sigortası, aile hekimliği, idari ve mali özerkliğe sahip sağlık işletmeleri ve özel sektörün sağlık alanında yatırım yapmasının teşvik edilmesidir. Bu reform paketi içerisinde bulunan bazı uygulamaların yalnızca bu dönem ile gündeme gelmediği örneğin; özel sektörün sağlık alanında yatırım yapmasının teşvik edilmesi 1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Kalkınma Planı'nda yer aldığı görülmektedir (DPT, 1968: 223). 1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Kalkınma Planında ise sosyal güvenlik konusunda 15 yıl hedef konularak genel bir sosyal güvencinin kurulması ve işsizlik sigortası sisteminin kurulması amaçlanmıştır (DPT, 1963: 110). Bu amaç doğrultusunda 1967 senesinde genel sağlık sigortası taslağı hazırlanmış ancak Bakanlar Kuruluna sunulamamıştır. 1969 senesinde ise meclise sunulan kanun kabul edilmemiştir.

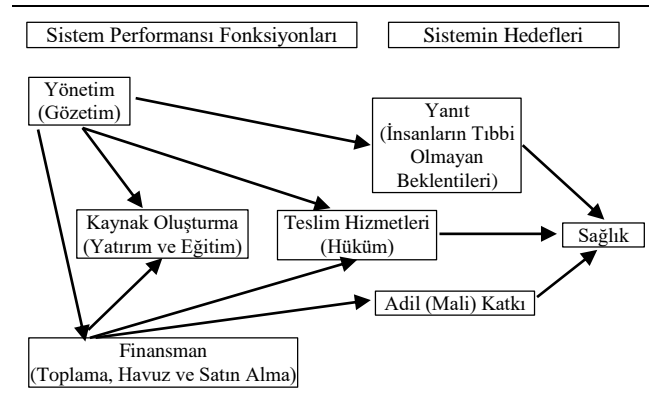
Dünya'daki gelişmelerle birlikte 24 Ocak 1980 Kararları ile liberal ekonomi anlayışını kabul eden Türkiye'nin, uygulama alanı bulan sağlıkta reformların da liberal görüş çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Özellikle, düzenleyici ve denetleyici fonksiyona sahip Sağlık Bakanlığı ve idari ve mali özerkliğe sahip sağlık işletmeleri anlayışına dayalı olarak kurulan Kamu Hastane Birlikleri liberal anlayışa dayalı uygulamaların örneklerini teşkil etmektedir. Uygulamaya koyulan Sağlıkta Dönüşüm Programı, Dünya Bankasının 2002 yılında hazırlanmış olduğu "Türkiye: Yaygınlığı ve Verimliliği İyileştirmek Amacıyla Sağlık Sektöründe Yapılan Reformlar" başlıklı çalışması ile de paralellik göstermektedir (Cevahir, 2016: 86). Türkiye'nin uygulamaya koyduğu bu reform süreci ile uluslararası kuruluşların Türkiye'ye ilişkin değerlendirme ve tavsiyelerini dikkate almış ve bu alandaki dünya trendlerini yakalama çabası içerisinde girmiştir.

Çalışma 5 bölüm olarak planlanmıştır. Giriş bölümünde konu hakkında genel bilgiler verilecektir. İkinci bölümde sağlık sistemleri hakkında bilgi verilecek olup üçüncü bölümde Türk sağlık sistemi reform öncesi ve sonrası dönem şeklinde iki başlık altında incelenecektir. Dördüncü bölümde Almanya ve Hindistan sağlık sistemleri tanıtılıp sağlık göstergeleri bazında Türkiye karşılaştırması yapılacaktır. Genel değerlendirme ve sonuç bölümünde ise ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan karşılaştırmalı analiz sonucunda politika önerilerinde bulunulacaktır.

2. Sağlık Sistemi

Sistem kavramsal olarak belirli amaç veya amaçlara ulaşabilmek için birbirleriyle uyumlu bir şekilde çalışan bütündür. Bu perspektiften sağlık sistemini tanımlayacak olursak sağlık sistemi: amacı sağlık düzeyini geliştirmek olan içerisinde bu sistemin finansmanı, hizmet sunumunu, mevzuatı gibi unsurları barındıran; girdi, süreç ve çıktıda oluşan bütündür. Sağlık sistemlerinin tanımda da belirttiği üzere amaçları vardır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2000 yılında yayınlanan "Sağlık sistemleri: Performansı Arttırmak" isimli rapora göre; sağlık sistemlerinin asıl amacı sağlığı teşvik etmekle birlikte, sağlığını kaybetmiş bireylere sağlıklarını kazandırmak ve onları korumaktır. (WHO, 2000: 5). Dünya Sağlık Örgütü'nün 2000 yılı raporunda sağlık sisteminin fonksiyonları ve hedefleri arasındaki ilişkileri Şekil 1'deki gibi şematize etmiştir.

Şekil 1. Sağlık Sisteminin Fonksiyonları ve Hedefleri Arasındaki İlişkiler

Kaynak: WHO (2000: 25)

Sağlık sistemlerini sınıflandırmak amacıyla birçok çalışma yürütülmüştür ve literatürde birçok sınıflandırma mevcuttur. K. Evang, M. Terris, M.G. Field, R. Elling gibi isimlerde sağlık sistemlerinin sınıflandırma yoluna gitmişlerdir. Literatürde sıklıkla kullanılan sınıflandırma M.I. Roomer'a ait olmakla birlikte, çalışmada da bu sınıflandırma baz alınmıştır. M.I. Roomer 1986 yılı verilerine göre ülkelerin sağlık sistemlerini sosyo-politik yapılarına göre dört gruba ayırmıştır. Bu ayırım Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Ülkelerin Sosyo-Politik Yapılarına Göre Sınıflandırılması

Ülkelerin Ekonomik Seviyesi (Kişi Başına GSMH)	Ülkelerin Sosyo-Politik Yapıları			
	Girişimci ve Serbest	Refah Yönelimli	Kapsayıcı Evrensel	Sosyalist
Gelişmiş ve Sanayileşmiş	ABD	Almanya Fransa Japonya Kanada	B.Krallık Norveç Y. Zelenda	Eski SSCB
Gelişen ve Değişimci	Tayland Filipinler G. Afrika	Brezilya Mısır Malezya	İsrail Nikaragua	Küba K.Kore
Az Gelişmiş	Gana Bangladeş Nepal	Hindistan Burma	Sri Lanka Tanzanya	Çin Vietnam
Kaynak Zengini		Libya	Kuveyt Suudi Arabistan	

Kaynak: Roemer (1991)

2.1. Girişimci ve Serbest Sağlık Sistemi

Girişimci ve serbest sağlık sistemi liberal anlayış üzerine kurulu bir sağlık sistemidir. Bu sağlık sisteminde sağlık hizmetlerinin tamamı özel sektörün elinde olmakla birlikte sağlık hizmetleri (özellikle tedavi edici sağlık hizmetleri) tam anlamı ile piyasa güçlerine bırakılmıştır. Sağlık hizmetlerinin finansmanı özel sağlık sigortacılığı gibi dolaylı ödeme yöntemlerinin yanında cepten ödemeler gibi doğrudan ödeme yöntemleri ile de sağlanmaktadır. Girişimci ve serbest sağlık sisteminde tedavi edici hizmetler özel sektörün elindeyken devlet koruyucu sağlık hizmetlerini üstlenmiştir. Serbest ve girişimci sağlık sistemini uygulayan ülkelerin başında ABD gelmektedir. Bunun yanı sıra Tayland, Filipinler, Güney Afrika, Gana, Bangladeş, Nepal gibi ülkelerde bu sistemi uygulamaktadır.

2.2. Refah Yönelimli Sağlık Sistemi

Refah yönelimli sağlık sistemi, hastalık halini kapsayan çalışanların, işverenlerin ve devletin ek prim ödemesi yoluyla zorunlu sağlık sigortacılığına dayanan sistemdir. Türkiye'nin de dâhil olduğu Refah yönelimli sağlık sisteminin temeli 1883 yılında Almanya başbakanı Otto Von Bismarck tarafından atılmıştır. Bismarck sisteminde sağlık hizmetlerinin sunumu kamu-özel ortaklığı ile sağlanırken, daha iyi hizmet alabilmek için bireylerin başvurabileceği özel sağlık sigortacılığı sistemini de sistem içerisinde barındırmaktadır. Bu sistemde üyeler ödedikleri primler ne olursa olsun sağlık hizmetlerinden eşit olarak faydalanmaktadırlar. Sosyal Sağlık Sigortacılığının başlıca özellikleri şunlardır (İstanbulluoğlu vd., 2010; Uğurluoğlu ve Özgen, 2008):

- Üyelik nüfusun tamamı veya birçoğu için zorunluluk arz etmektedir.
- Tespit edilen primler genellikle işçi ve işveren arasında paylaştırılmaktadır.

- Sigortaya tabi olan üyenin ödeyeceği prim elde etmiş olduğu gelirden hesaplanmaktadır. Bu sebepten dolayı subjektiftir.
- İşsiz bireylere yönelik sağlanan sigorta hastalık fonları ile yürütülmektedir.
- Sosyal sağlık sigortalarının finansmanında genel vergilerin de önemli bir rolü vardır.
- Refah yönelimli sağlık sistemini Türkiye, Almanya, Fransa, Japonya, Kanada, Brezilya, Mısır, Malezya, Hindistan, Burma, Libya gibi ülkeler uygulamaktadır.

2.3. Kapsayıcı Evrensel Sağlık Sistemi

Kapsayıcı evrensel sağlık sistemi, hastalık dahil tüm sağlık hizmetlerinin sigorta sistemi olmadan devlet tarafından karşılanmasıdır. Bu harcamalar vergiler yoluyla finanse edilmektedir. Bu sistem içerisinde özel sektörde bulunabilir. Kapsayıcı evrensel sağlık sistemini uygulayan ülkelerin başında İngiltere gelmektedir. Kapsayıcı evrensel sağlık sistemini Norveç, Yeni Zelanda, İsrail, Nikaragua, Sri Lanka, Tanzanya, Kuveyt, Suudi Arabistan gibi ülkeler uygulamaktadır.

2.4. Sosyalist Sağlık Sistemi

Sosyalist sağlık sistemi, finansmanın tamamının devlet tarafından karşılandığı ve hastalık hali dâhil tüm hizmetlerin içerisinde olduğu bir sistemdir. Sosyalist sağlık sistemi temel ve koruyucu sağlık sistemi olmakla birlikte özel sektör sağlık alanında ya yoktur ya da özel sektörün payı küçüktür. Sosyalist sağlık sistemini uygulayan ülkeler arasında: Eski SSCB, Küba, Kuzey Kore, Çin ve Vietnam gibi ülkeler vardır.

3. Sağlık Reformları Sürecinde Türk Sağlık Sistemi

3.1. Reform Öncesi Dönem

23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM kuruluşunun üzerinden 10 gün gibi kısa bir süre geçtikten sonra 3 Mayıs 1920 tarihinde 3 sayılı kanunla "Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekaleti" kurulmuştur. Bu vekâletin ilk başkanı da Dr. Adnan Adıvar olmuştur. İlk yıllarda savaş yaralarının sarılması ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele gibi önemli fonksiyonları yerine getiren vekâlet zaman içerisinde çeşitli sağlık politikaları belirlemiş ve sağlık hizmetlerinin sunumu ve bunlara ayrılan paylar değişim göstermiştir. 1920 ile 2002 yılları arasında belirlenen sağlık politikalarını 3 ana başlık altında toplayabiliriz:

- Kuruluşundan 1961 yılına kadar olan dönem: Kurumsallaşma
- 1961 ile 1980 arası dönem: Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi

- (iii) 1980 ile 2002 arası dönem: Liberal politikaların ağırlık kazanmaya başladığı dönem.

Sağlıkta Dönüşüm Programı öncesi Türkiye’de sağlık hizmetlerinin sunumunda rol oynayan 3 önemli kurum bulunmaktadır. Bu kurumlar Sağlık Bakanlığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve üniversitelerdir. Sağlık hizmetlerinin sunumunda bu kadar çok kurumunun bulunması hizmetlerin parçalı ve karmaşık bir yapıya sahip olmasına sebep olmaktadır. Sağlık hizmetlerinin sunumunda en büyük rolü oynayan Sağlık Bakanlığı olmakla birlikte basamaklandırılmış sağlık hizmetlerini kendi tesisleri ile sunmaktadır. Aynı zamanda Sağlık Bakanlığı koruyucu sağlık hizmetlerini de sunma fonksiyonunu üstlenen tek kurumdur. Koruyucu sağlık hizmetleri ve evde bakım hizmetleri temelde sağlık ocağı, sağlık evi, ana çocuk sağlığı ve aile planlaması merkezi, verem savaş dispanseri kurumlarıyla Sağlık Bakanlığı tarafından sunulmaktadır. Sağlıkta Dönüşüm Programı öncesinde Sağlık Bakanlığı düzenleyici rol üstlenmekle birlikte direkt olarak hizmet sunan kurumdur.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası madde 60’a göre; devlet sosyal güvenlik teşkilatlarını kurmakla görevlendirilmiştir. Bu madde ile birlikte reform öncesi dönemde sağlık harcamalarının finansmanında birçok kurumun rol oynadığı görülmektedir. T.C. Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu, Bağ-kur, OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu) gibi kurumlar prim esasına göre çalışan kurumlardır. Primli finansmanın asıl amacı sigortalılara ödedikleri bedelle orantılı olarak ekonomik ve sosyal çıkar sağlanmasıdır. (Şener, 2010: 423). Bunun yanı sıra Sosyal Yardım ve Dayanışma Fonu, Sosyal Yardım ise Dayanışma Sandıkları, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Yeşil Kart gibi uygulamalar ise prim esasına dayanmamaktadır.

Sosyal güvelik kurumlarının tek bir çatı altında toplanması öncesinde hem hizmet hem de finansman açısından Türkiye’nin karmaşık bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda sosyal güvenlik hizmeti sunan kurumların teminat paketlerindeki farklılıklar Tablo 2’de görüldüğü üzere fırsat eşitsizliğine sebebiyet vermektedir.

Tablo 2. Sosyal Güvenlik Fonları Temel Teminat Paketleri

Temel Teminat Paketi	SSK	Bağ-Kur	Aktif Devlet Memurları	Emekli Sandığı	Yeşil Kart	
					Sağlık Bakanlığı	SYDTF
Yatarak Tam ve Tedavi H.	+	+	+	+	+	
Ayakta Tam ve Tedavi H.	+	+	+			+
Yatarak İlaç H.	+	+	+	+	+	
Ayakta İlaç H.	+	+	+	+	+	
Yurtdışı Tedavi H. H. Giderleri	+		+			+
Tıbbi Rehabilitasyon Hizmetleri	+	+	+	+	+	
Gebelik ve Analık İçin H.	+	+	+	+	+	
Ortez, Protez ve Diğer Malzeme	+	+	+			
Yol, Gündelik ve Refakat Giderleri	+		+			

Kaynak: Sülkü (2011)

3.2. Reform Dönemi

Türkiye, 2003 yılı itibariyle sağlık alanında liberal görüş temelli bir reform süreci içerisine girmiştir. Hayata geçirilmeye başlayan bu reformların üzerinde Dünya Bankası raporu ve liberal ekonomi anlayışının sağlık üzerindeki etkisi bulunmaktadır. 2002 yılı Kasım ayında yapılan genel seçimlerin akabinde siyasal iktidar birçok alanda yeni politikaların uygulanacağını açıklamış olup bu alanlardan birisi de sağlık olmuştur. 3 Ocak 2003 tarihinde ise sağlık alanında “Herkesin Sağlık” adı altında yapılması hedeflenen planlar şu şekilde sıralanmıştır (58. Hükümet Acil Eylem Planı, 2003):

- Sağlık Bakanlığının günün koşullarına ve yeni sağlık sistemine göre yeniden yapılandırılması
- Devlet hastanesi, kurum hastanesi ve sigorta hastanelerinin tek çatı altında toplanması

- Hastanelere idari ve mali yönden özerklik verilmesi
- Sağlık hizmetlerinin sunumunun ve finansmanının ayrılması
- Genel Sağlık Sigortası sisteminin ve kurumunun kurulması
- Aile hekimliği sistemine geçilmesi ve sevk zinciri sisteminin kurulması
- Anne ve çocuk sağlığına özel bir önem verilmesi
- Koruyucu hekimliğin yaygınlaştırılması
- Özel sektörün sağlık alanına yatırım yapmasının özendirilmesi

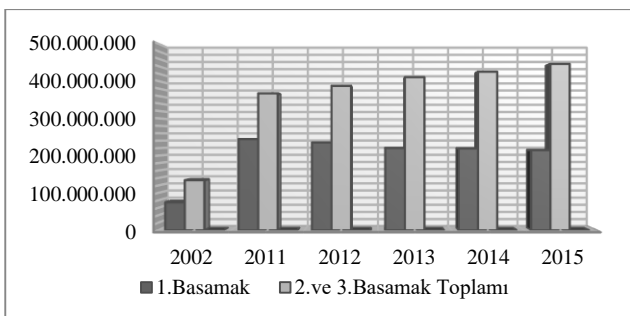
Acil eylem planının açıklanmasından kısa bir süre sonra ise Sağlıkta Dönüşüm Programı hazırlanmış olup sağlıkta dönüşümün 8 tema etrafında olması kararlaştırılmıştır (Akdağ, 2008: 20):

- (i) Planlayıcı ve denetleyici Sağlık Bakanlığı
- (ii) Herkesi tek çatı altında toplayan genel sağlık sigortası
- (iii) Yaygın erişimi kolay ve güler yüzlü sağlık hizmet sistemi
- (iv) Güçlendirilmiş temel sağlık hizmetleri ve aile hekimliği
- (v) Etkili, kademeli sevk zinciri
- (vi) İdari ve mali özerkliğe sahip sağlık işletmeleri
- (vii) Bilgi ve beceri donanmış, yüksek motivasyonlu çalışan sağlık insan gücü
- (viii) Sistemi denetleyecek eğitim ve bilim kurumları
- (ix) Nitelikli ve etkili sağlık hizmetleri için kalite ve akreditasyon
- (x) Akılcı ilaç ve malzeme yönetiminde kurumsal yapılanma
- (xi) Karar sürecinde etkili bilgiye erişim: Sağlık bilgi sistemi

Yayınlanan raporlar ve hedefler doğrultusunda 2003 yılı Ocak ayında bu programın uygulamaya konulması ile Türkiye sağlık alanında yeni bir döneme girmiştir. Bu program ile birlikte Aile Hekimliği sistemi, Genel Sağlık Sigortası gibi sağlık hizmetlerinin sunumu, ulaşılabilirliği ve sağlık sisteminin finansmanına yönelik olarak önemli adımlar atılmıştır. Bu program özetle hizmette yerleşme ve finansmana yönelik değişimi hedefleyen bir programdır (Demirci, 2015).

Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm Programı’ndan önce birinci basamak sağlık hizmeti sunma görevini Sağlık Ocakları üstlenmekteydi. 2005 yılında Almanya ve İngiltere gibi sağlık sisteminin gelişmiş olduğu ülkelerde uygulama alanı bulan Aile Hekimliği sistemi beraberinde birçok eleştiriyi de getirerek uygulanmaya başlamıştır. Bu sistem ile kuvvetlendirilmiş birinci basamak sağlık hizmeti sunma hedeflenmiştir. Şekil 2’de 2002 ve 2015 yılları arasında 1. 2. ve 3. Basamak sağlık hizmetlerine toplam başvuru sayısı verilmiştir.

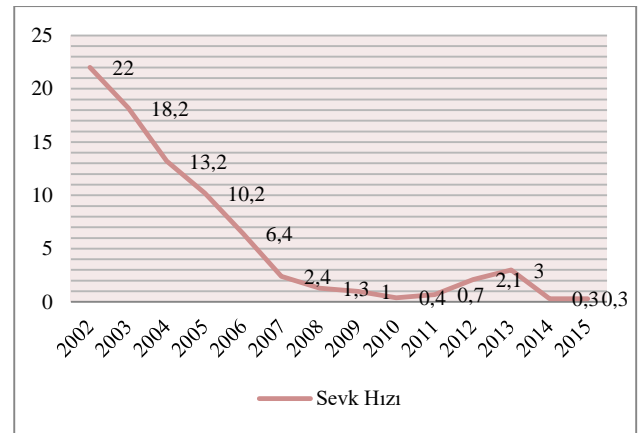
Şekil 2. 2002-2015 Yılları Arası 1.Basamak ve 2. - 3. Basamak Toplamı Başvuru Sayısı

Kaynak: T.C Sağlık Bakanlığı (2015)

Sağlıkta Dönüşüm Programının esaslarından etkili ve kademeli sevk zinciri sisteminin hayata geçirilemeyeşi (Şekil 3) sağlık hizmeti sunan basamaklara olan başvuru sayıları (Şekil 2) ve gelişmiş ülkelerde uygulanan aile hekimliği sistemindeki hizmet kalitesi göz önüne alındığında aile hekimliği sisteminde hedeflenen amaca ulaşamadığını göstermektedir. Ayrıca, kuvvetlendirilmiş birinci basamak sağlık hizmetlerinde istenilen noktaya ulaşamaması sağlık harcamalarının kontrolünde zayıflık ve diğer basamaklara olan gereksiz yığılmalardan kaynaklanmaktadır.

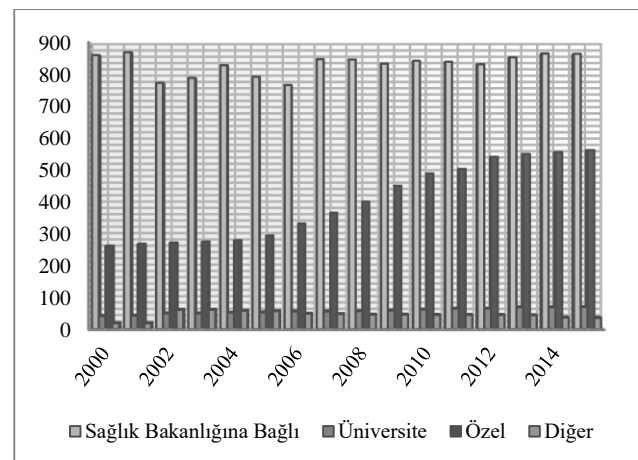
Şekil 3. 2002-2015 Yılları Arası 1.Basamak Sevk Hızı (%)

Kaynak: T.C Sağlık Bakanlığı (2015)

Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın esaslarından olan özel sektörün sağlık alanındaki teşvikinin esas bu programa özgü değildir. Türkiye’de kabul edilen Birinci Kalkınma Planı’nda bu hedefe yer verilmiştir. 2002 yılı öncesinde istenilen bu hedef dâhilinde özel sektör sağlık alanında yer sahibidir. Ancak Sağlıkta Dönüşüm Programı ile birlikte özel sektörün sağlık alanında sahip olduğu pay Şekil 4’te de görüldüğü üzere yıllar bazında önemli bir artış yakalayarak devam etmektedir.

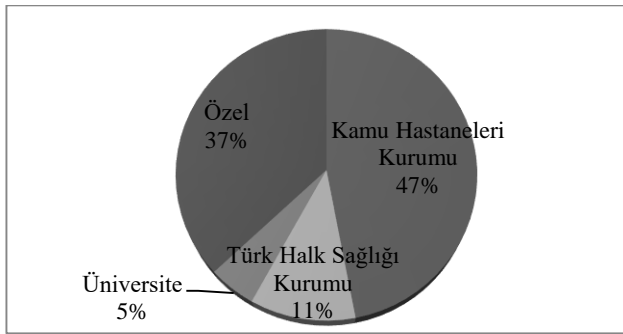
Şekil 4. 2000-2015 Yılları Arası Hizmet Sunucularına Göre Yataklı Sağlık Kurumu Sayısı

Kaynak: TÜİK (2017)

Sağlıkta Dönüşüm Programı ile Sağlık Bakanlığı'nın denetleyici ve düzenleyici bir rol üstlendiği görülmektedir. Kamu Hastane Birlikleri'nin kurulması ile birlikte Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerin yönetimi bu birliklere bırakılmıştır. Sağlık hizmetlerinin organizasyon yapısında merkezîyetçilikten yerleşmeye doğru adımlar atılmaya başlamıştır. Bununla birlikte Sağlık Bakanlığına bağlı kurumlarda Global Bütçe esasına geçilmiş olup referans ilaç fiyatlaması esaslı harcamaların kontrol altına alınması noktasında adımlar atılmıştır. Şekil 5'te Kamu Hastane Birliğine Bağlı Hastanelerin ve diğer kurum hastanelerinin oransal dağılımı verilmiştir.

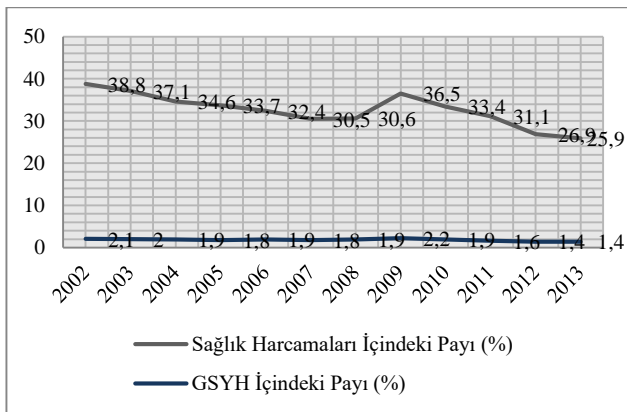
Şekil 5. Kamu Hastane Birliğine Bağlı Hastanelerin ve Diğer Kurum Hastanelerinin Oransal Dağılımı

Kaynak: Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu (2015: 23)

Türkiye'de ilaç harcamalarının 2002-2013 yılları arasında artışına rağmen GSYH içindeki payı ve sağlık harcamaları içindeki payının azalmış olması artan sağlık harcamaları ve GSYH göz önüne alındığında kuşkusuz ilaç harcamalarında oransal anlamda önemli bir aşama kaydedildiğini göstermektedir (Şekil 6).

Şekil 6. 2002-2013 Yılları Arası İlaç Harcamalarının Sağlık Harcamaları ve GSYH İçindeki Payı

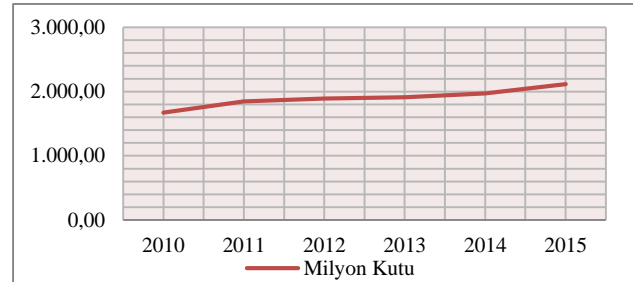

Kaynak: Atasever (2014)

Tüketilen ilaç miktarına kutu bazında bakıldığında ise 2010-2015 döneminde bir artış bulunmaktadır (Şekil 7). İlaçların tedavi edici yönü yanında bireylerin sağlığına yaptığı olumsuzlukları da göz önüne alındığında, bilinçli ilaç tüketimine yönelik özellikle bireylere ve sağlık hizmeti

sunan personele yönelik olarak çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar neticesinde ilaç harcamaları kontrol altına alınıp azaltılabilir ve ilaç harcamalarından elde edilecek kaynak diğer hizmetlere aktararak hizmet kalitesi artırılabilir. Özellikle koruyucu sağlık hizmetlerine yapılacak olan kaynak artışı ile bireylerin hasta olma riskleri düşürülerek tedavi edici hizmetlere olan talep ve bu hizmetlerin yüksek maliyetlerinin önüne geçilerek daha sağlıklı bir toplum yapısına sahip olunabilir.

Şekil 7. 2010-2015 Yılları Arası Tüketilen İlaç Miktarı Seyri

Kaynak: T.C Sağlık Bakanlığı (2015)

4. Almanya ve Hindistan Sağlık Sistemleri

Bu bölümde Almanya ve Hindistan sağlık sistemleri tanıtılmaktadır.

4.1. Almanya Sağlık Sistemi

Almanya sağlık hizmetlerinin sunumunda ve kalitesinde uluslararası düzeyde önemli konuma sahip olan bir ülkedir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümü halkın eğitilmesi ve kitlelere mesajlara ayrılmıştır (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Sağlık eğitiminde federal, eyalet ve belediyelere önemli görevler düşmektedir. Almanya Sağlık Bakanlığına bağlı bulunan BZgA (Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung-Federal Sağlık Eğitimi Merkezi) sağlık eğitimi konusunda çalışmalar yürütmektedir. Almanya'da ayakta tedavi hizmetleri aile hekimleri ve diş hekimleri tarafından yerine getirilmektedir. Aile hekimleri (Hausarzt) sözleşme esasına göre çalışmakta olup gerek koruyucu hekimlik gerekse de tedavi edici hizmetleri sunmaktadır. Almanya'da aile hekimliği uzmanlığı 6 yıllık bir Tıp Fakültesi eğitiminin akabinde 5 yıllık bir uzmanlık eğitimi gerektirmektedir (Kavukçu ve Burgazlı: 2). Bireyler aile hekimi seçmekte özgürdürler ancak seçim yaptıktan sonra en az 3 ay süre ile seçtikleri hekime bağlı olmak zorundadırlar. Acil durumlarda, hafta sonları, tatil günleri, gece gündüz acil aile hekimliği ve diş hekimliği hizmetlerinden faydalanılabilir (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Aile hekimlerinin ödeme sistemleri ise hizmetlere göre belirlenmektedir. Yapılan her hizmetin bir tarifesini ve sunum süresi belirlenmiştir. Doktorlar ile sağlık sigortaları arasında KV (Kassenärztliche Vereinigung) bulunmakta ve doktorlar buralara zorunlu üyelik ile sağlık sigortalarıyla yapılan anlaşmaları yapan, ödemelerin yapıldığı, kontrol işlemlerinin denetlendiği özerk yapıya sahip bir kurumdur (Kavukçu ve Burgazlı, 2).

Almanya’da bulunan hastane hizmetlerinin yürütülmesi belediyelere bırakılmış olup bir kentte hastane kurulup kurulamayacağı, nerede nasıl kurulacağı konuları belediyeler ile eyalet yönetimlerinin tasarrufuna bırakılmıştır (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Almanya’da hastane hizmetlerini ise 3 kategoride sunulmaktadır. Bunlar devletin sahip olduğu hastaneler, özel hastaneler ve bağımsız-kâr amacı gütmeyen hastanelerdir. Hastanelerde çalışan hekimler aile hekimlerinin aksine maaşlı çalışmaktadırlar.

Almanya’da sağlık hizmetlerinin organizasyon yapısına bakıldığında en başta Sağlık Bakanlığı bulunmaktadır. Ancak 16 eyalet sağlık bakanlığı ile birlikte karar alma sürecini paylaşmaktadır. Almanya sağlık sistemi merkezi yönetim esasından daha çok çoğulcu ve özerk bir yönetim esasına bağlıdır (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Almanya Sağlık Bakanlığı 1962 tarihinde kurulmuştur. 1969 tarihinde Sağlık Bakanlığı ile Aile ve Gençlik Bakanlığı birleştirilmiştir. 1989 tarihinde Gençlik Kadın Aile ve Sağlık Bakanlığı adını almış ancak 1991 tarihinde Sağlık Bakanlığı adı altında örgütlenmiştir. Sağlık Bakanlığına bağlı birimler ve görevleri şunlardır:

- (i) Robert Koch Institut (RKI): Hastalıklarla mücadele ve önlenmesi sorumlu halk sağlığı alanında federal hükümetin merkezi kurumudur.
- (ii) Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung (BZgA) (Federal Sağlık Eğitimi Merkezi): Halkın sağlık eğitimi konusunda çalışmalar yürüten ve federal hükümete bağlı olan bir kurumdur.
- (iii) Deutsches Institut für Medizinische Dokumentation und Information (DIMDI) (Alman Tıbbi Dokümantasyonu ve Enstitüsü): Tıp ve biyolojik bilimler literatürünü izleme, değerlendirme ve yaygınlaştırılması faaliyetlerinden sorumludur.
- (iv) Paul-Ehrlich-Institut (PEI) (Paul Ehrlich Serum ve Aşı Enstitüsü): Bağışıklama ve serum ürünlerinin denetim, ruhsatlandırma ve korunması faaliyetlerinden sorumludur.
- (v) Bundesinstitut für Arzneimittel und Medizinprodukte (BfArM) (İlaç ve Tıbbi İlaçlar Federal Enstitüsü) : İlaç ve tıbbi cihazların ruhsatlandırılması faaliyetlerinden sorumludur.

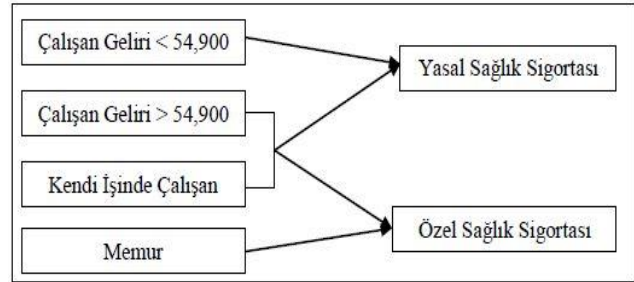
Almanya, sağlık sisteminin finansmanında sosyal sigorta yöntemini kullanmaktadır. Bu sistemin işleyiş esası çalışanın kazandığı ücretten ve işverenden prim alınmasına dayalıdır. Almanya’da sosyal sigorta sistemi dönemin Başbakanı Otto Von Bismarck tarafından başlatılmıştır. Ancak bu sistemin tarihini maden işçilerinin kazaya uğrayıp sefaletle düşen arkadaşları için kurdukları sandıklara kadar götürebiliriz (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Bismarck öncelikle bir sosyal politika ile işçilerin durumunu düzeltmek istemiştir. 1880’li yıllarda Bismarck’ın başında bulunduğu hükümet zaman içerisinde sağlık, kaza, maluliyet, kaza gibi sigortalar geliştirilerek sistem uygulanmaya başlamış ve kendi ismi ile anılan Bismarck yöntemi literatüre girmiştir.

Günümüzde bu yöntem uygulanmaya devam etmekte olup sigorta sistemi yasal sağlık sigortası ve özel sağlık sigortası olmak üzere iki türde işlemektedir. Ancak bu iki yöntem haricinde ek sigortalara da başvurulmaktadır. Almanya’nın vatandaşlarına sunduğu başlıca sosyal güvenceler şunlardır:

- (i) Krankenversicherung: Sağlık Sigortası
- (ii) Unfallversicherung: Kaza Sigortası
- (iii) Rentenversicherung: Emeklilik Sigortası
- (iv) Arbeitslosenversicherung und Pflegeversicherung: İşsizlik ve Bakım Sigortası

Yasal Sağlık Sigortası (GKV), tüm sigortalıların aynı oranda katkı payı ödemesi ile işleyen bir sistemdir. Bu oran %15,5’tir. Primler maaştan kesilmekle birlikte sağlık fonuna aktarılmaktadır. Bu sağlık sigortasına bağlı olan çalışanın çocukları ve ailesi de ücretsiz olarak sigortalanmaktadır. Yasal Sağlık Sigortasına bağlı olanların alabilecekleri hizmetler: koruyucu sağlık ve uzman bakım hizmetleri, göz, diş, ilaç gibi hizmetlerdir. Ancak diş tedavilerinde kimi durumlarda cepten harcamalar devreye girebilmekte bu durumda da ek sigortalara başvurulmaktadır. Özel sağlık sigortası (PKV) ise herkesin kullanabileceği bir yöntem olmamakla birlikte çeşitli şartlara bağlanmıştır. Şekil 8’de de görüleceği üzere geliri 2014 yılı için 54,900 EURO ve üzeri olanlar ve kimi meslek mensupları için sağlanan bir sigorta yöntemidir. Almanya’da 2014 yılı için özel sigortalara bağlı bulunan kişi sayısı 8,8 milyon kişidir (Blümel ve Busse, 2016: 69).

Şekil 8. Alman Sağlık Sigortası Sistemi ve Seçimi*

Kaynak: (Obermann vd., 2012: 147’den aktaran: Esmail, 2014: 16)
* Çalışan gelirinde 2014 yılı kullanılmıştır.

Almanya’da 1 Ocak 2009 tarihinden itibaren ülke çapında yaşayan herkese sağlık sigortası zorunluluğu getirilmiştir. Almanya’ya kısa süreli yapılan ziyaretlerde sağlık sigortası yaptırma zorunluluğu vardır. Aksi takdirde vize verilmemesi kararlaştırılmıştır.

4.2. Hindistan Sağlık Sistemi

Hindistan sağlık göstergeleri açısından uluslararası düzeydeki konumu gelişmiş ülkelerin sağlık düzeylerine nazaran oldukça geride olan bir ülkedir. 1947 senesinde bağımsızlığını kazanan bu ülkede ilk zamanlar sağlık hizmetlerinin kapsayıcı bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak zaman içerisinde sistemsel sorunlardan dolayı sağlık düzeyi gelişmiş ülkelerin göstergeleri ile

arasındaki uçurum artmış ve de uluslararası göstergelerde benzerine rastlanmayacak düzeyde cepten harcamalar yaşanmaktadır. 1947 yılından itibaren Hindistan sağlık sisteminin ve buna paralel olarak sağlık hizmetlerinin geçirmiş olduğu değişim 3 aşamada tanımlanabilir (Ministry of Health & Family Welfare, Government of India, 2005: 43-44):

- (i) 1.Dönem (1947-1983): Sağlık politikası iki ilkeye dayalıdır. Birincisi hizmetler için kimsenin ödeme yapma sorumluluğunun olmaması ve ikinci olarak bu sağlık hizmetlerinin sağlanmasında devletin sorumlu olması.
- (ii) 2.Dönem (1983-2000): 1983 senesinde ilk Ulusal Sağlık Politikası açıklanmıştır (National Health Policy). Sağlık hizmet sunumunda özel girişimin teşvik edilmesi ifade edilmiş, aynı zamanda kamu tarafından finanse edilen kapsamlı temel sağlık hizmetlerine erişim genişletilmiştir.
- (iii) 3.Dönem (2000 Sonrası): (National Health Policy 2002) Bu dönemde sağlık sektörünü etkileyen üç önemli değişime tanık olunmuştur. Birincisi halk sağlığı için belirlenmiş hedefleri ele almak amaçlı özel sektörün kaynaklarının kullanım arzusu ikincisi sağlığın finansmanında yeni kanallar sağlamak için sağlık sigortasının serbestleştirilmesi adımları üçüncü ve son olarak ise devletin yalnızca bir sağlayıcı (tedarikçi) olması sağlık hizmetleri finansörüne dönüşmesini yeniden tanımlamak.

Hindistan anayasası “Yaşam Hakkı”nı mutlak bir hak olarak kabul etmekle birlikte bunun sağlayıcısı konumunda olan “Sağlık Hakkı”nı da bir ayırım gözetmeksizin her bir vatandaşa sunmayı üstlenmiş olup, Hint ulusal sağlık politikasının amacının finansal sıkıntı olmadan kaliteli sağlık hizmetlerine evrensel erişimdir (MOH2009; Thomas 2009’dan aktaran: Bhatia, 2016). Hindistan anayasasına göre kamu politikası alanları merkez ve eyalet hükümetleri arasında bölünmektedir. Eyaletler sağlık hizmetlerini organize etmek ve teslim etmek ile görevli olmakla birlikte merkezi hükümet uluslararası anlaşmalara saygı, ilaç

üretimi, kalite kontrol, ulusal hastalık, aile plan programı ve tıp eğitimi gibi önemli rol oynamaktadır (Bhatia, 2016).

Hindistan’da birinci basamak sağlık hizmetleri sunumunu kamu üstlenmiş olup, yerel yönetimler tarafından istihdam edilen doktorlar tarafından sunulmaktadır. Bu hizmetlerden faydalanmak için herhangi bir kayıt gerekli olmamakla birlikte coğrafi olarak yakın olan bölgedeki kurumdan hizmet sağlanmaktadır. Bu birimlerde doktorun haricinde hemşire, ebe, eczacı ve laboratuvar teknikeri gibi sağlık personelleri bulunmaktadır. Özel sektör ise hem kırsal hem de kentsel alanda küçük bakım evlerinde faaliyet göstermektedir. Ayakta tedavi hizmetleri ise hükümetin sağlık tesislerinde görevli maaşlı ve tam zamanlı uzman hekimler tarafından yerine getirilmektedir. Hastane hizmetleri bölgesel hastaneler tarafından ikinci basamak olarak yerine getirmektedir. Bu hastanelerin giderleri tahsis edilen bütçeden karşılanmaktadır. Son zamanlarda Hindistan’da özel sektörün sahip olduğu yatak sayısında artış yaşanmaktadır (Bhatia, 2016). Hindistan sağlık sisteminde kamu aktörü Sağlık ve Aile Refahı Bakanlığı’dır. Bu bakanlığın içerisinde aynı zamanda Sağlık Araştırma Bölümü bulunmaktadır.

Hindistan sağlık sisteminin finansmanında kamu kaynaklı finansman- sigortalar ve özel sigortalar rol oynamaktadır. İlkel olarak tüm vatandaşlar için evrensel ve mevcut sağlık hizmetleri vergiler ile kamu tarafından finanse edilmektedir ve Ulusal Politika Belgesi’nde vergi bazlı finansman önemli bir kaynak olarak kalması önerilmiştir (%70 yoksul kesim için) (Bhatia, 2016). Birinci basamak sağlık hizmetleri ücretsizdir. Ancak uygulamada erişim hükümeti sağlık hizmetlerine ciddi darboğazlar hane özel bakım aramaya mecburdur ve genellikle yüksek cep ödemeleri ile sonuçlanır (Bhatia, 2016: 77). Kapsamdaki hizmetleri bazıları katkı payı gerektirmekle birlikte temel ilaç listesindeki ilaçlar ücretsiz, diğerleri ise eczanelerden satın alınır. Ulusal sağlık politikası çerçevesinde sunulan hizmetler ise ücretsizdir. Özel harcamalara ve özel sigorta sistemine bakıldığında ise çoğunluğu esas hizmet noktasında yapılan cepten ödemeler oluşturmaktadır ve %5’i sağlık sigortası tarafından karşılanır.

Tablo 3. Türkiye, Almanya ve Hindistan Sağlık Sistemi Göstergeleri*

Sağlık Göstergesi	Almanya		Türkiye		Hindistan	
	2000	2015	2000	2015	2000	2015
Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	78,2	81	71,1	77,1	62,7	68,3
1000 Kişi Başına Düşen Doktor Sayısı	3,3	4,1	1,3	1,8	0,5	0,7
1000 Kişi Başına Düşen Hemşire Sayısı	10,5	13,1	1,1	1,9	0,7	1,4
1000 Kişi Başına Düşen Hastane Yatağı Sayısı	9,1	8,2	2,1	2,7	0,7	0,5
GSYH İçinde Sağlığa Ayrılan Pay	9,8	11,1	4,6	4,1	4	3,9
Kişi Başı Sağlık Harcaması (PPP Dolar)	2707	5297	426	1029	82	238
Sağlık Harcamaları İçinde Devlet ve Sağlık Sigortalarının Harcamaları Payı	78,3	84,3	61,7	78,1	22,6	24,8
Kişi Başı Devlet ve Sağlık Sigortası Harcaması (PPP Dolar)	2120	4465	262	804	19	59
Sağlık Harcamaları İçinde Cepten Harcamaların Payı	12,1	12,7	28,9	16,9	71,7	65,1
Kişi Başı Cepten Harcamalar (PPP Dolar)	327	672	123	174	59	155

* Ulaşılamayan sağlık göstergelerinde en yakın yıl baz alınmıştır.

Kaynak: OECD (2018); WHO Health Reports (2002-2016).

Tablo 3'te Türkiye, Almanya ve Hindistan'a ait sağlık göstergeleri 2000 ve 2015 yılları için verilmiştir. Gelenen süreçte Türk sağlık sisteminin iyileşme yönünde adımların atıldığı ve sonuçlarının alındığı ilgili sağlık göstergelerinde görülmektedir. Reform sürecinde olan ülkemizin yine de Almanya gibi gelişmiş sağlık sistemine sahip bir ülkeyi yakalayamadığı görülmektedir. Sağlık harcamalarına yapılan yatırımların ekonomik büyüme üzerinde de etkisi bulunmakta olup bu etki uzun dönemde ortaya çıkmaktadır (Yumuşak ve Yıldırım: 2011,61). Özellikle yıllar itibarıyla sağlık harcamalarının GSYH'ya oranı azalmıştır. Gelişmiş ülkeler incelendiğinde bu oranın %5 ve üzeri olduğu görülecektir. Sağlık hizmetlerinde kilit rol oynayan doktor, hemşire ve hastane yatağı sayısında da iyileşmeler olsa da özellikle hemşire sayısı yetersiz durumdadır. Sağlıkta Dönüşüm Programını eleştiren görüşlerin hedefinde cepten harcamalar bulunmaktadır. Bu eleştirilerin haksız olduğu görülmektedir. Nominal olarak artan cepten harcama tutarı toplam sağlık harcamalarına oranlandığında kayda değer bir iyileşme sürecindedir. Gelenen süreçte 2002-2015 periyodunda Türkiye ve Almanya sağlık sistemlerinin çok boyutlu ölçekleme ve kümeleme analizi sonuçlarına göre farklı algılandığı yönünde ampirik bulgular literatürde bulunmaktadır (Çevik ve Yüksel, 2019).

5. Genel Değerlendirme Ve Sonuç

Gelenen süreçte Türkiye'nin ulusal anlamda sağlık sisteminde ve sağlık sistemi göstergelerinde gelişme yaşadığı tespit edilmiştir. Ancak kuvvetlendirilmiş birinci basamak sağlık hizmetlerinin bel kemiği olan aile hekimliği sisteminin kuvvetlendirilememiş olması ve de sevk zinciri sisteminin işleyişindeki aksaklıklar, reform paketinin ana amaçlarına ulaşamadığı kanaatine varılmaktadır. Ayrıca artan sağlık harcamaları içindeki ilaç harcamalarının payındaki düşüşe rağmen, kutu bazında kullanılan ilaç sayısındaki artış sağlık sistemi göstergelerinde uzun vadede olumsuz etkileri ortaya çıkarabilmektedir. Bu açıdan bakanlık düzeyinde bilinçli ilaç tüketimine yönelik uygulamaların ve teşviklerin arttırılması gerekmektedir.

Seçilmiş ülkeler karşısında 2000 ve 2015 yılları arasında Türkiye'nin ilerleme kaydettiği açıktır. Sağlık düzeyi göstergelerinde Almanya gibi sağlık sisteminin güçlü olduğu ülke göstergeleri sayısal olarak yakalanamamıştır. Bu açıdan bu göstergelerin iyileştirilmesi adına sağlık sisteminin iyileştirilmesine yönelik politikaların izlenmesi ve gerekirse reformların kapsamının genişletilmesi gerekmektedir. Sağlık sistemine ilişkin göstergelerde Türkiye, Hindistan'a göre iyi bir konumda olmasına karşın reformlar sürecinde önemli adımlar atılsa da Almanya'nın oldukça gerisinde kalınmıştır. Bu açıdan Türkiye'de sağlık sisteminin iyileştirilmesine yönelik olarak politikaların nitelik ve nicelik olarak iyileştirilmesi gerekmektedir. Sağlık harcamalarına ilişkin göstergelerde de iyileşmeler olduğu tespit edilmiş ancak Almanya standartlarına erişilememiştir. Bu açıdan sağlık harcamalarının arttırılmasına yönelik olarak politikalar izlenmelidir. Genel bir değerlendirmeyle, Türkiye'nin sağlık sisteminin gelişmiş

ülke sağlık sistemleri düzeyine henüz erişemediği az gelişmiş ülke sağlık sistemlerine kıyasla ise dahi iyi bir konumda olduğu kanısına varılmıştır.

Kaynakça

- Akdağ, R. (2008). *Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı İlerleme Raporu*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayını.
- Atasever, M. (2014). *Türkiye Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı ve Sağlık Harcamalarının Analizi 2002-2013 Dönemi*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Bhatia, M. (2015). The German health care system, 2015. *International profiles of health care systems*.
- Blümel, M., & Busse, R. (2015). The German health care system, 2015. *International profiles of health care systems*, 69-76.
- Cevahir, E. (2016). *Türkiye'de Sağlık Sisteminin Dönüşümü: Toplumsal Yansımaya Örnekleri*. İstanbul: Kibele Yayınları.
- Demirci, B. (2015). Sağlık Hizmetlerinde Dönüşüm: Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) Nasıl Bir Sistem Getiriyor ?. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(30), 122-135.
- DPT (1963). *Birinci Beş Yıl Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Esmail, N. (2014). Health Care Lessons from Germany. In: *Lessons From Abroad a Series on Health Care Reform*. Fraser Institute.
- İstanbuluoğlu, H., Güleç, M., & Oğur, R. (2010). Sağlık Hizmetlerinin Finansman Yöntemleri. *Dirim Tıp Gazetesi*, 85(2), 86-99.
- Kavukçu, E., & Burgazlı, M. (2011). Almanya'da Aile Hekimliği Uzmanlığı Uygulamalarına Finansal Verilerle Güncel Yaklaşım. *Turkish Family Physician*, 2(2), 1-4.
- Kırcı Çevik, N., & Yüksel, O. (2019). OECD Ülkelerinin Sağlık Sistemi Göstergeleri Açısından Çok Değişkenli İstatistiksel Analizlerle Karşılaştırılması. İçinde: *International Congress of Management Economy and Policy*, April 20-21, Istanbul, Turkey. (Erişim 30.05.2019), <https://www.icomep.com/pdf/ICOMEp'19SpringAbstractBook.pdf>
- Ministry of Health & Family Welfare, Government of India (2005). India's health system: The financing and delivery of health care services. In: Pranay G. Lal and Byword Editorial Consultants (Eds.), *Report of the National Commission on Macroeconomics and Health*. New Delhi: New Delhi: Ministry of Health & Family Welfare, Government of India. (Erişim:04.04.2019), <https://www.who.int/macrohealth/action/Report%20of%20the%20National%20Commission.pdf>

- OECD (2018). *OECD Health Statistics 2018*. (Erişim: 15.06.2019), <https://www.oecd.org/els/health-systems/OECD-Health-Statistics-2018-Frequently-Requested-Data.xls>
- Öztek, Z. (2009). Türkiye'de Sağlıkta Dönüşüm Programı ve Aile Hekimliği. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 40, 6-12
- Roemer, M.I. (1991). *National Health System of the World: The Countries*, Vol.1. New York: Oxford University Press.
- Sülkü, S.N. (2011). *Türkiye'de Sağlıkta Dönüşüm Programı Öncesi ve Sonrasında Sağlık Hizmetlerinin Sunumu, Finansmanı ve Sağlık Harcamaları*. Ankara : T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı
- Şener, O. (2010). *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- T.C Sağlık Bakanlığı (2015). *Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2015*. Ankara: T.C Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü
- T.C. Başbakanlık (2003). 58. Hükümet Acil Eylem Planı. Ankara: T.C. Başbakanlık. (Erişim: 04.04.2005), <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/aep.pdf>
- TÜİK (2017). *Sağlık İstatistikleri*. (Erişim: 11.04.2017), http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=252
- Türkiye Halk Sağlığı Kurumu (2016). *Dünya Sağlık Sistemleri*. (Erişim: 03.02.2017), <http://ailehekimligi.gov.tr/makaleler/346-2010-06-11-12-15-49.html>
- Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu (2014). *Kamu Hastaneleri Yıllığı 2014*. Ankara: Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü.
- Uğurluoğlu, E., & Özgen, H. (2008). Sağlık Hizmetleri Finansmanı ve Hakkaniyet. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(2), 133-159.
- WHO (2000). *The World Health Report 2000*. Switzerland: Publications of the World Health Organizatio. (Erişim: 15.06.2019), <https://www.who.int/whr/2000/en/>
- WHO (2009). *Basic Documents*. Switzerland: Publications of the World Health Organizatio. (Erişim: 10.11.2016), <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/basic-documents-47-en.pdf>
- WHO (2016). *The World Health Report 2016*. Switzerland: Publications of the World Health Organizatio. (Erişim: 15.06.2019), https://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en/
- Yumuşak, İ. G., & Yıldırım, D. Ç. (2009). Sağlık harcamaları iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(1), 57-70.

Araştırma Makalesi • Research Article

Çevresel Kuznets Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliliğinin Ampirik Analizi: 1960-2014 Dönemi ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

An Empirical Analysis on the Validity of Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Turkey: ARDL Bounds Test Approach for the Period of 1960-2014

Salih Öztürk^a, Meryem İnci Gülen^{b,*}

^a Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-6851-951X

^b Öğr. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Hayrabolu Meslek Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, 59400, Tekirdağ/Türkiye..

ORCID: 0000-0002-9799-4990

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Haziran 2019

Düzeltilme tarihi: 22 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 29 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Çevresel Kuznets Hipotezi

CO₂ Emisyonu

Ekonomik Büyüme

ARDL Sınır Testi

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 25, 2019

Received in revised form July 22, 2019

Accepted July 29, 2019

Keywords:

Environmental Kuznets Hypothesis

CO₂ emissions

Economic Growth

ARDL Bounds Test

ÖZ

Çevre kirliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisat literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, 1960-2014 dönemi için Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezi Türkiye için araştırılmıştır. ARDL Sınır Testi ile değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin analizi yapılmıştır. Karbondioksit emisyonları ile ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasında pozitif yönlü ilişkisinin varlığı ortaya konmuştur. Bu bağlamda, Türkiye’de 1960-2014 dönemi için Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezini destekler sonuca ulaşılmıştır. Sonuç olarak, Türkiye’de çevre kirliliğinin azaltılarak sürdürülebilir büyümenin sağlanması için yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yasal düzenlemelerin önemi vurgulanmıştır.

ABSTRACT

The relationship between environmental pollution and economic growth has an important place in the economic literature. In this study, the Environmental Kuznets Curve hypothesis is investigated in for the period of 1960-2014 in Turkey. ARDL Bounds Test was used to analyze the cointegration relationship between of variables. The positive correlation between carbon dioxide emissions and economic growth and energy consumption has been demonstrated. In this context the conclusion supporting the Environmental Kuznets Curve hypothesis was reached for the period of 1960-2014 in Turkey. As a result, the importance of legislation for renewable energy sources are highlighted in order to ensure sustainable growth by reducing the environmental pollution in Turkey.

1. Giriş

Gelişim seviyelerine bakılmaksızın ülkelerin temel amacı, sorumlu oldukları toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşam kalitesini yükseltmektir. Bu nedenle ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla artan üretim ve kişi başına düşen gelir öncelikli hedef haline gelmiştir. Özellikle

Endüstri Devrimi'nden sonra üretimin hız kazanması, kaynakların aşırı ve bilinçsiz kullanımının yanı sıra çoğunlukla enerji kaynağı olarak fosil tabanlı yakıtların kullanılması çevresel bozulmaları da beraberinde getirmiştir (Aydın ve Esen, 2017: 102). Ancak, 1990'ların başında, Grossman ve Krueger (1991), Grossman ve Krueger (1995),

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

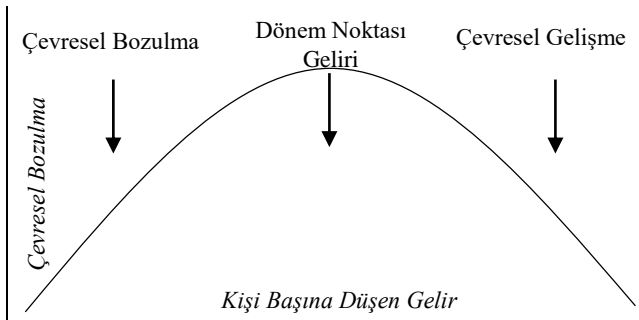
e-posta: migulen@nku.edu.tr

Shafik ve Bandyopadhyay (1992), Panayotou (1993) ve Selden ve Song'un (1994) çalışmalarından elde edilen bulgular, belirli bir gelir seviyelerine ulaşılmasının ardından çevresel kalitenin iyileştirilebileceğini göstermiştir (Aydın, vd., 2019: 543). Ancak gelinen noktada, ekonomik kalkınmanın gelişmesiyle birlikte çevresel bozulmaların kademeli olarak artması, sürdürülebilir kalkınma üzerine önemli bir araştırma alanı açmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların argümanı Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) temelinde tartışılmaktadır. ÇKE, Simon Kuznets'in (1955) ekonomik büyüme ile gelir eşitsizliği arasında ters U biçiminde bir ilişki olduğunu iddia ettiği teorisine dayanmaktadır.

Kuznets (1955) ekonomik büyümenin ilk dönemlerinde gelir dağılımında bozulmaların meydana geldiğini, ancak devam eden büyüme trendiyle birlikte gelir dağılımındaki adaletsizliğin azaldığını yaptığı çalışmasında ifade etmiştir (Aydın, vd., 2019: 191). Literatürde çeşitli çevresel bozulma göstergeleri ile ülkelerin kişi başına gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH) arasındaki ilişkiyi ifade eden eğriye Çevresel Kuznets Eğrisi adı verilmektedir. Bir ülkenin ekonomik büyümesinin ilk aşamalarında, çevresel etkiler ile kirlilik artmakta, ancak ileriki dönemlerde kişi başına düşen GSYİH seviyesinin ötesinde çevresel büyüme çevresel iyileşmeye yol açmaktadır. Bu, kişi başına düşen çevresel etkilerin veya emisyonların, parametrelerinin istatistiksel olarak tahmin edilebilecek kişi başına GSYİH'nın tersine çevrilmiş bir işlevi olduğunu göstermektedir. Çok sayıda çalışma, bu tür eğrileri, tehdit altındaki türlerden, azotlu gübrelere kadar çok çeşitli çevresel etkiler için tahmin etse de, kükürt dioksit ve karbondioksit gibi atmosferik kirlleticiler en sık araştırılanlardır (Stern, 2018: 49).

Kişi başına düşmekte olan emisyon ve gelir değişkenleri arasın ters U biçimde bir ilişkinin varlığında tahminler beklenen işaretlere sahiptir. Bu durum istatistiksel olarak önem arz etmektedir ve ÇKE hipotezinin varlığına ampirik destek vermektedir (Apergis ve Ozturk, 2015, s. 16).

Şekil 1. Çevresel Kuznets Eğrisinin Grafıksel Gösterimi

Kaynak: Yandle vd. (2004: 3).

Ekonomik büyüme karbondioksit emisyonlarını (CO_2) arttırarak çevre kirliliğine sebebiyet vermektedir. Büyüyen bir ekonomi olan Türkiye'de enerji kaynaklarına olan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'de 1960-2014 dönemi için ekonomik büyüme ve enerji

tüketiminin karbondioksit emisyonları üzerindeki etkisi ÇKE hipotezi ile araştırılmıştır. Çalışmada CO_2 emisyonu çevresel gösterge değişkeni, kişi başına düşen reel gelir, kişi başına düşen reel gelirin karesi ve enerji tüketimi ise ekonomik gösterge değişkeni olarak kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin analizi ARDL Sınır Testi ile yapılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde literatür taraması sonucunda elde edilen bilgilere, üçüncü bölümde çalışmada kullanılan ampirik model ve veri setine, dördüncü bölümde çalışmanın metodolojisi hakkındaki bilgilere, beşinci bölümde yapılan analiz sonuçlarında elde edilen ampirik bulgulara, altıncı bölümde ise sonuç ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

2. Literatür Taraması

İktisat literatüründe çevre ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında var olan ilişki araştırma açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda ÇKE hipotezinin geçerliliğine yönelik çalışmalar son yıllarda giderek artış göstermektedir. Çalışmalar, incelenen ülke ve döneme, kullanılan kirlilik türü çeşidine ve kurulan modelin yapısına göre farklı sonuçlar ortaya koymaktadır.

Panayotou (1997), çalışmasında gelişmiş ve gelişmekte olan 30 ülkenin 1982-1994 dönemine ait verilerini kullanarak ÇKE hipotezinin geçerliliğini araştırmış, yapılan analiz sonuçlarında hipotezin geçerli olduğunu ortaya koymuştur.

Başar ve Temurlenk (2007) yaptıkları çalışmada değişken olarak gelir ile kişi başına düşen karbondioksit emisyonu ve fosil yakıt kullanımı sonucu meydana gelen emisyon değerlerinin analizini 1950-2000 dönemi verileriyle Türkiye için analiz etmiş, ilgili değişkenlerin ÇKE hipotezi açısından ters N biçiminde ilişkilerinin var olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Saatçi ve Dumrul (2011) çalışmasında 1950-2007 dönemine ait yıllık veriler ile Türkiye için çevre kirliliği ile ekonomik büyüme değişkenlerinin ilişkisini analiz etmiş ve iki değişken arasında ÇKE hipotezinin geçerliliğini yansıtan sonuçlara ulaşmışlardır.

Artan vd. (2015) tarafından yapılan çalışmada ÇKE hipotezinin Türkiye için geçerliliğini 1981-2012 dönemine ait verileri kullanılarak, Johansen ve Juselius eşbütünlük testi ve vektör hata düzeltme modeli yardımıyla test edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarında değişkenler arasında ÇKE hipotezinin geçerliliğini destekleyen ters-U biçiminde ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Baek (2015) çalışmasında, ÇKE hipotezinin geçerliliğini 7 Kuzey Kutbu ülkesinde, 1960-2010 dönemi yıllık verilerini kullanarak ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz etmiştir. Analiz sonuçlarında Kuzey Kutbu ülkeleri için ÇKE hipotezinin varlığına dair çok az kanıt elde etmiş ve ekonomik büyümenin çevre üzerinde sadece bazı kutup ülkelerinde olumlu bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir.

Lebe (2016), 1960-2010 dönemine ait veriler ile ÇKE hipotezinin geçerliliğini Türkiye için ortaya koyduğu

çalışmasının analizlerinde eşbütünlük ilişkisini ARDL sınır testi, nedensellik ilişkisini ise Granger nedensellik testiyle gerçekleştirmiştir.

Özmen vd. (2017) yaptıkları çalışmada Türkiye için ÇKE'nin geçerliliğini 1960-2013 dönemine ait verileri kullanarak test etmişlerdir. FMOLS ve DOLS yöntemlerini kullanarak yaptıkları analizlerde değişkenlerin uzun dönemli ilişkilerinin bulunduğu ortaya konmuştur. Bununla birlikte elektrik tüketiminin çevre kirliliğini arttırdığı; gelir ve dışa açıklığın ise çevre kirliliğini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yurttagüler ve Kutlu (2017) çalışmasında ÇKE'nin geçerliliği 1960-2011 dönemine ait verilerle Türkiye için analiz etmiş, yaptıkları analiz sonuçlarında değişkenler arasında eşbütünlük bir ilişkinin varlığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca kullanılan veri seti ile ÇKE hipotezinin geçerliliğini desteklemeyen N biçiminde bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır.

Aydın, vd. (2019), çalışmada 2004-2014 dönemi için Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin Türkiye'de iller bazında geçerliliğini yumuşak geçişli regresyon modeli ile analiz etmişler ve hipotezin geçerliliğinin bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Shahbaz, vd. (2019) yaptıkları çalışmada CO₂ emisyonu ile enerji tüketimi, ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi ÇKE'nin geçerliliği açısından ABD için analiz etmişlerdir. Kullandıkları değişkenler ile ölçek etkisi, teknik etki ve kompozisyon etkilerini araştırmışlardır. Yaptıkları analiz sonuçlarında ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymuşlardır.

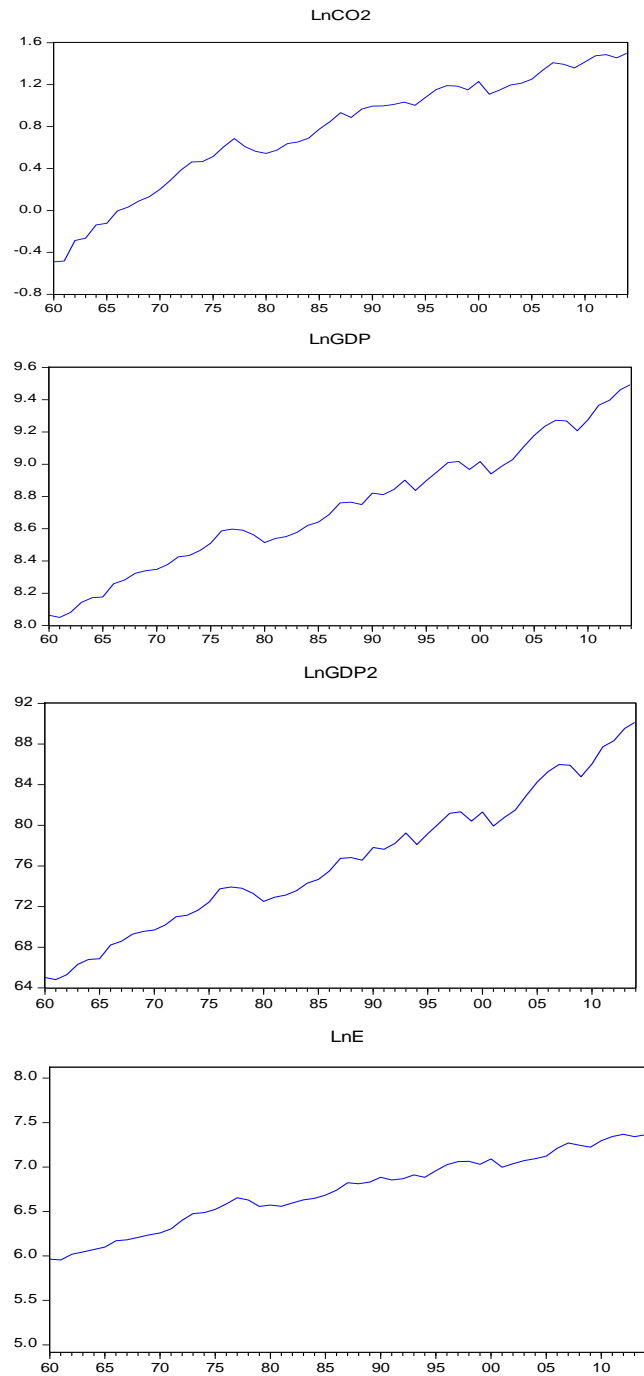
3. Ampirik Model ve Veri Seti

Türkiye'de ÇKE hipotezinin geçerliliği açısından analizlerin yapıldığı çalışmamızda 1960-2014 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Dünya Bankası veri tabanından ulaşılan verilerde çevresel gösterge olarak CO₂ emisyonu (metric tons per capita), kişi başına düşen reel gelir (constant 2010 US\$ per capita) ve enerji tüketimi (kg of oil equivalent per capita) verileri ise ekonomik gösterge olarak kullanılmıştır. Tablo 1'de değişkenlere ait tanımlar ve kaynaklarına yer verilmiştir. Grafik 1'de ise değişkenlere ait zaman serilerinin grafiksel gösterimleri yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımlanması

Değişken Tanım	Kaynak
LnCO ₂	CO ₂ Emisyonu (kişi başına metrik ton)
LnGDP	Kişi Başına Reel Gelir (sabit 2010\$)
LnGDP ²	Kişi Başına Reel Gelirin Karesi
LnE	Kişi Başı Hampetrol Kg Eşdeğeri

Grafik 1. Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Çalışmada, çevre kirliliği ve gelir arasındaki ilişkinin Türkiye için belirlenmesinde kullanılacak olan regresyon modeli kuadrik formda oluşturularak aşağıda yer alan (1) numaralı denklemde tanımlanmıştır:

$$\ln CO_{2t} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GDP + \alpha_2 \ln GDP^2 + \alpha_3 \ln E + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklemde α_0 sabit katsayıyı, CO₂ karbondioksit emisyonunu, GDP kişi başına düşen reel geliri, GDP² kişi başına düşen reel gelirin karesini, ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. α_1 kişi başına reel gelirin, α_2 kişi başına reel

gelirin karesinin ve α_3 enerji tüketiminin kişi başına karbondioksit emisyonu üzerindeki etkisini belirtmektedir. Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenlere ait mod, medyan, çarpıklık, basıklık değerleri ile standart hata ve

Jarque-Bera normallik testine ait analiz sonuçlarının yer aldığı tanımlayıcı istatistikler verilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler	LnCO ₂	LnGDP	LnGDP ²	LnE
Mean	0.754984	8.736296	76.47142	6.733697
Median	0.886462	8.749707	76.55737	6.811697
Maximum	1.502182	9.496455	90.18266	7.368592
Minimum	-0.490579	8.050314	64.80755	5.954467
Std. Dev	0.548429	0.388979	6.812043	0.411930
Skewness	-0.620660	0.091684	0.164857	-0.275014
Kurtosis	2.433253	2.116590	2.136381	2.019448
Jarque-Bera	4.267261	1.865504	1.958341	2.896698
Probability	0.118407	0.393469	0.375623	0.234958
Sum	41.52412	480.4963	4205.928	370.3534
Sum Sq. Dev.	16.24181	8.170446	2505.812	9.163048
Observations	55	55	55	55

4. Metodoloji

Çalışmada, ÇKE hipotezinin Türkiye için geçerliliğinin analizinde kullanılan değişkenlere ait serilerin durağanlık dereceleri Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips ve Perron (PP) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) birim kök testleri ile sınanmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlüme ilişkisinin belirlenmesinde ise ARDL sınır testinden yararlanılmıştır.

4.1. Birim Kök Analizi

Zaman serisi kullanılarak yapılacak olan ekonometrik analizlerde, seriler arasında anlamlı ilişkinin elde edilebilmesi için öncelikle serilerin durağan olasılıklı süreçlerinin incelemelerinin yapılması gerekmektedir. Durağanlık, ortalaması ve varyansı zaman içinde değişiklik göstermeyen, iki dönem arasındaki ortak varyansın hesap edildiği döneme değil de sadece iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olduğu süreç olarak tanımlanmaktadır (Gujarati, 2006: 713).

Çalışmada ARDL sınır testi kullanılarak eşbütünlüme ilişkisi analiz edilecek olup, bu yaklaşımda belirlenmiş olan regresyon modelindeki değişkenler için birim kök taşıyıp taşımadıklarına dair test yapılması zorunlu olamamakla birlikte, değişkenlerin hiçbirinin I(2) seviyesinde durağan olmaması gerekmektedir (Lebe, 2016: 183). Bu nedenle çalışmada, serilerin durağanlığı ADF, PP ve KPSS birim kök testleri kullanılarak analiz edilmiştir.

4.1.1. Augmented Dickey Fuller (ADF)

Dickey Fuller’ın (DF) geliştirmiş olduğu birim kök testleri yalnızca birinci dereceden otoregresif süreçlerde uygulanmamakta, daha yüksek dereceden otoregresif süreçlere de uygulanabilmektedir. p-inci dereceden bir otoregresif süreç AR(p) denklem (2) ile ifade edilebilmektedir. Böyle bir durumda uygulanan testlere Artırılmış Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller, ADF)

birim kök testi adı verilmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 335).

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \phi_3 Y_{t-3} + \dots + \phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (2)$$

4.1.2. Phillips ve Perron (PP)

Dickey-Fuller birim kök testleri hata terimlerinin bağımsız, normal dağılımlı ve sabit varyanslı olduğunu kabul etmektedir. Dickey-Fuller yöntemi çerçevesinde Phillips-Peron (1988) kabul edilen bu varsayımı geliştirerek, biraz yumuşatmıştır (Kutlar, 2000: 170-171).

$$y_t = m_0^* + m_1^* y_{t-1} m_2^* \left(t - \frac{T}{2} \right) + e_t \quad (3)$$

Denklem (3)’te T gözlem sayısını ifade etmektedir. Hata terimlerinin seri korelasyon ilişkisi içerisinde olmaması veya homojen olmaları e_t $E(e_t) = 0$ olduğu için bir zorunluluk değildir. PP testi Dickey Fuller testinin aksine bozucu terimler arasında zayıf bağımlılık ve heterojenliğe izin vermektedir. $Y_i = Y_{t-1} + e_t$ süreci şeklinde üretilen verilerin m ve m^* ile m_i katsayılarına karşı sıfır hipotezi sınamasına PP testinde başvurulmaktadır (Kutlar, 2000: 171).

4.1.3. Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS)

KPSS testi zaman serilerinde uygulanan birim testlerinden biridir. KPSS testinde gözlenen serideki deterministik trendin arındırılarak serinin durağanlaştırılması amaçlanmaktadır. KPSS testinde sıfır hipotezi serinin durağan olduğunu ifade ederken, alternatif hipotez ise seride birim kök olmadığını ifade etmektedir. KPSS test istatistiği denklem (4) ile ifade edilmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 376-378):

$$\hat{\eta}_\mu = T^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2 / s^2(\ell) \quad (4)$$

4.2. ARDL Sınır Testi Analizi

Yapılan birim kök testlerinin sonuçları doğrultusunda CO₂ emisyonları ile diğer değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin bulunup bulunmadığını incelemek için eşbütünleşme testlerini uygulamamız gerekmektedir. Mevcut literatürde Engle ve Granger (1987), Johansen ve Juselius (1990), Phillips ve Ouliaris (1990) ve Gregory ve Hansen (1996) tarafından geliştirilmiş birçok eşbütünleşme testi bulunmaktadır. Ancak bu eşbütünleşme testleri tüm değişkenlerin aynı bütünleşme düzeyine sahip olmasını gerektirmektedir.

Peseran, vd. (2001) yaptıkları çalışmada regresyon modelinde kullanılacak olan değişkenlerin aynı seviye durağanlık sorununa yönelik bir test geliştirmiş ve bu testin temel hipotezinin kabulünde değişkenlere ait durağanlık seviyelerinin I(0) ya da I(1) olmasına bakılmaksızın seriler arasında düzeyde bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Peseran, vd. tarafından geliştirilmiş olan ARDL sınır testinde hem düzey hem de fark durağanlık durumu söz konusu olan serilerin birlikte analizinin sağlanabilmesi, hem de küçük örneklemeden oluşan veri setlerinde daha etkili ve tutarlı sonuçların elde edilmesinden dolayı çalışmada bu testten yararlanılmıştır (Erdoğan ve Yıldırım, 2009: 17).

ARDL Sınır Testi yaklaşımı temelde üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemektir. ARDL Sınır Testi için bu aşamada oluşturulan UCEM denklem (5) ile ifade edilmektedir (Pamuk ve Bektaş, 2014: 82-83):

$$\Delta LGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \theta_1 LGSY\dot{H}_{t-1} + \theta_2 LEG_{t-1} + \sum_{i=1}^p \varpi_{1i} \Delta LGSY\dot{H}_{t-1} + \sum_{j=0}^p \beta_{1j} \Delta LEG_{t-j} + \varepsilon \quad (5)$$

İkinci aşamada ise denklem (6)'da ifade edilen uzun dönem ARDL modeli için uygun gecikme uzunluğu, Schwarz Bilgi Kriteri dikkate alınarak belirlenmektedir. Sonrasında oluşturulan modelin en küçük kareler yöntemi ile tahmini yapılmaktadır.

$$LGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_{1i} LGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} LEG_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Son aşamada ise değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisi denklem (7) ile tahmin edilmektedir.

$$\Delta LGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_{1i} \Delta LGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta LEG_{t-i} + \varphi HDT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (7)$$

5. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde ampirik bulgulara yer verilmiş olup, birim kök testi ve ARDL Sınır Testi sonuçları değerlendirilmiştir. Ayrıca değişkenlere ilişkin uzun ve kısa dönem tahminleri ARDL modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmadaki değişkenler arasındaki ilişkinin analizinin yapılabilmesi için öncelikle ADF, PP ve KPSS birim kök testleri kullanılarak durağanlık analizleri yapılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait birim kök testi sonuçları Tablo 3'de belirtilmiştir. Analizler sabitli ve trendli modelde serilerin düzey değerleri dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Yapılan analizlerde serilere ait ADF ve PP birim kök test istatistiklerinin mutlak değeri kritik tablo değerinin mutlak değerinden küçük olduğundan değişkenlerin tümü düzeyde durağanlık koşulunu taşımamaktadır. KPSS birim kök testi sonuçlarına göre ise kişi başına CO₂ emisyonu değişkeninin test istatistiğinin mutlak değeri %1 düzeyinde kritik tablo değerinin mutlak değerinden büyük olarak tespit edilmiş ve bu değişken için düzeyde durağanlık sağlanamamıştır. Kişi başına düşen reel gelir, kişi başına düşen reel gelirin karesi ve enerji değişkenlerinin %1 düzeyinde KPSS birim kök test istatistiklerinin mutlak değerleri kritik tablo değerlerinin mutlak değerlerinden küçük olarak tespit edildiğinden düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 3. Düzey Değerlerinde Serilerin ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

	ADF		PP		KPSS
	Test İstatistiği	Prob.	Test İstatistiği	Prob.	Test İstatistiği
LnCO ₂	-2.593303	0.2849	-2.746921	0.2229	0.218956
LnGDP	-2.321045	0.4157	-2.465158	0.3435	0.108029
LnGDP ²	-2.038840	0.5672	-2.191994	0.4842	0.132597
LnE	-2.424897	0.3631	-2.478370	0.3372	0.166566
Kritik Değer	1%	-4.137279	-4.137279		0.216000
	5%	-3.495295	-3.495295		0.146000
	10%	-3.176618	-3.176618		0.119000

Tablo 4. Farklı Alınmış Serilerin ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

	ADF		PP		KPSS
	Test İstatistiği	Prob.	Test İstatistiği	Prob.	Test İstatistiği
Dln CO ₂	-8.116957	0.0000	-8.086866	0.0000	0.092370
DlnGDP	-7.146068	0.0000	-7.146011	0.0000	-
DlnGDP ²	-7.115144	0.0000	-7.114933	0.0000	-
DlnE	-7.243879	0.0000	-7.281864	0.0000	-
Kritik Değer	%1	-4.140858	-4.140858		0.216000
	%5	-3.496960	-3.496960		0.146000
	%10	-3.177579	-3.177579		0.119000

Not: ADF, PP, KPSS test sonuçları sabit ve trendli model sonuçlarını yansıtmaktadır.

Farklı alınmış serilerin ADF, PP ve KPSS birim kök test sonuçlarına ait bilgiler Tablo 4’de verilmiştir. ADF ve PP birim kök test istatistikleri mutlak değerce kritik tablo değerinin mutlak değerinden büyük olarak bulunmuş ve değişkenler birinci farkları alındığında düzeyde durağanlık koşulunu sağlamışlardır. KPSS birim kök test istatistiklerine göre, kişi başına CO₂ emisyonu değişkeninin test istatistiği %1 düzeyinde kritik tablo değerinin mutlak değerinden küçük olarak bulunmuş ve birinci farkta durağanlık sağlanmıştır. Diğer değişkenleri KPSS birim kök test sonuçlarında düzeyde durağan olarak bulduklarından, bu değişkenlerin birinci farkları alınmamıştır. Yapılan birim kök test sonuçlarında, eşbütünlüşme analizi olarak ARDL Sınır Testinin uygulanabilirliği ortaya konmuştur.

5.2. ARDL Sınır Testi Sonuçları

ARDL sınır testi, regresörlerin veya bağımsız değişkenlerin I(1) veya I(0) olup olmadığı konusunda esneklerdir. Bu eşbütünlüşme aynı zamanda küçük örneklemden oluşan veri setleri için de uygundur. İçsellik ile birlikte seri korelasyon konusu, eşbütünlüşme için ARDL sınırları testi ile otomatik olarak çözülür. Ayrıca ARDL eşbütünlüşme testinde değişkenler arasında tek bir eşbütünlüşme ilişkisi bulunduğu tutarlı ve güvenilir deneysel sonuçlar sağlanmaktadır (Shahbaz vd., 2019: 13-14). Çalışmada kullanılan seriler ADF ve PP birim kök testleri sonuçlarına göre I(1) düzeyinde durağan bulunmuş, ancak KPSS birim kök testi sonuçlarında ise %1 anlamlılık düzeyinde CO₂ emisyonu değişkeni için düzeyde durağanlık koşulu sağlanamamıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan örneklemin küçük olması ve ARDL sınır testinin diğer eşbütünlüşme testlerine göre daha etkili sonuçlar vermesi nedeniyle değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişki ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir.

Bu bölümde ARDL Sınır Testi sonuçlarına yer verilmiştir. ARDL Sınır Testinin uygulanması için öncelikle değişkenlere ait gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 5’te yer alan uygun gecikme uzunlukları VAR modeli yardımıyla belirlenmiştir.

Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri, Shwarz Bilgi Kriteri ve HQ Hannan-Quinn Bilgi Kriteri değerlerinden yararlanılmaktadır. En küçük kritik değerin sağlandığı gecikme uzunluğu modele ait gecikme uzunluğu olarak belirlenmektedir. Bununla birlikte ilgili gecikme uzunluğu ile oluşturulmuş olan modelde

otokorelasyon probleminin bulunmaması gerekmektedir. Otokorelasyon problemi söz konusu olduğunda otokorelasyon sorunun olmadığı en küçük değere sahip gecikme uzunluğu modelin gecikme uzunluğu olarak belirlenmelidir.

Tablo 5. Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

P	AIC	SC	HQ
0	-9.373119	-9.221604	-9.315221
1	-17.50596*	-16.74838*	-17.21646*
2	-17.14689	-15.78325	-16.62580
3	-16.75565	-14.78595	-16.00297
4	-16.63723	-14.06146	-15.65295

Not: P gecikme sayısını, AIC Akaike Bilgi Kriterini, SC Shwarz Bilgi Kriterini, HQ Hannan-Quinn Bilgi Kriterini temsil etmektedir. *Maksimum gecikme uzunluğunu sağlayan en küçük kritik değeri ifade etmektedir.

Yıllık verilerin kullanıldığı çalışmamızda maksimum gecikme uzunluğunun 4 olarak alınması ile uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Ancak gecikme uzunluğu 1 olarak model oluşturulduğunda ilgili modelde otokorelasyon problemi ile karşılaşmıştır. Bu nedenle bir sonraki en küçük kritik değer olan 2 gecikme uzunluğu ile model oluşturularak analiz işlemleri gerçekleştirilmiştir. Gecikme sayısının belirlenmesinden sonra ARDL sınır testi ile değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi araştırılmıştır ve Shwarz Bilgi Kriteri kullanılarak ARDL Sınır Testi analizi uzun dönem ve kısa dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

Tablo 6. ARDL Sınır Testi Sonuçları (1960-2014)

k	ARDL Sınır Testi	
	ARDL Gecikme Uzunluğu	Hesaplanan F-istatistiği
3	(2,0,2)	13.06713
Significance level	Lower Bounds, I(0)	Upper Bounds, I(1)
1%	3.65	4.66
5%	2.79	3.67
10%	2.37	3.20

Not: k, bağımsız değişken sayısını ifade etmektedir. Kritik değerler Pesaran, vd. 'deki (2001: 300) Tablo CI(ii) sabitli modeldeki değerleri yansıtmaktadır.

ARDL Sınır Testi sonuçlarına Tablo 6’da yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlarda hesaplanan F-istatistik değeri üst kritik değeri aşmaktadır. Bu durum değişkenler arasında bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca Tablo 7’de yer alan tanısal testlerin sonucunda modelin uygun bir model olduğu ve modelde değişen varyans ya da otokorelasyon probleminin olmadığı ifade edilmektedir.

Tablo 7. ARDL Modeli Tanısal Testleri

Tanısal Testler	
R ²	0.998490
F-istatistiği	0.000000
Durbin-Watson istatistiği	1.817543
Breusch-Goldfrey LM testi	0.486111 (0.4893)
ARCH LM testi	0.417431 (0.5212)
Jarque-Bera normality testi	0.593469 (0.7432)
Ramsey RESET testi	0.519003 (0.6064)

Not: Parantez içerisinde yer alan değerler P-olasılık değerlerini göstermektedir.

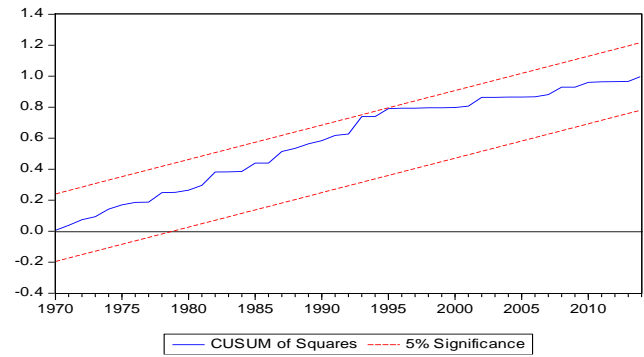
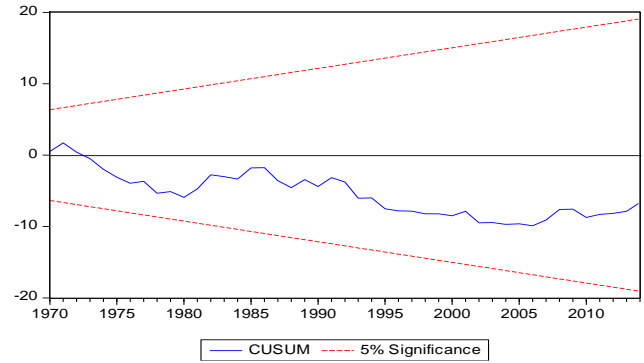
ARDL Modeli uzun ve kısa dönem parametrelerine ait sonuçlar Tablo 8’de verilmiştir. Uzun dönem analiz sonuçlarına göre kişi başına düşen reel gelir ve enerji değişkenleri pozitif ve %1 düzeyinde anlamlı olarak bulunmuştur. Kişi başına düşen reel gelirin karesi negatif ve %1 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Tahmin edilen model için yapılan uzun dönem analizlerinde kişi başına reel gelir ile karbondioksit emisyonları arasında uzun dönemde ters U şeklindeki ilişkinin varlığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısa dönem analiz sonuçlarında kişi başına düşen reel gelir değişkeni pozitif ve istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Kişi başına düşen reel gelirin karesi değişkeni negatif ve istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Enerji değişkeni ise pozitif ve istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Elde edilen sonuçlar kısa dönemde ÇKE hipotezinin geçerliliğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte hata düzeltme terimi katsayısının negatif ve istatistiki olarak %1 seviyesinde anlamlı bulunması değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını kanıtlamaktadır.

Tablo 8. ARDL Sınır Testi Uzun ve Kısa Dönem Analiz Sonuçları

Uzun Dönem Analizi (Bağımlı Değişken: LnCO ₂)		
Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği
LnGDP	6.224724	2.984883*
LnGDP ²	-0.333257	-3.066129*
LnE	0.840129	3.875812*
Sabit	-33.772844	-3.797879*
Kısa Dönem Analizi (Bağımlı Değişken: D (Ln CO ₂))		
Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği
D (LnGDP)	2.803138	1.615967
D (Ln GDP ²)	-0.155531	-1.609237
D (LnE)	1.142056	11.397524*
CointEq(-1)	-0.426302	-7.125676*

* değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde anlamlılığını göstermektedir.

Grafik 2. CUSUM ve CUSUM² Testleri

Çalışmada uzun dönem parametrelerinin istikrarlılığını incelemek amacıyla CUSUM ve CUSUM² testleri yapılmıştır. CUSUM ve CUSUM² testlerine ait sonuçlar Grafik 2’de sunulmakta olup, uzun dönem parametrelerinin %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu kanıtlanmaktadır.

6. Sonuç

Çalışmada karbondioksit emisyonları ile kişi başına düşen reel gelir ve enerji değişkenleri arasındaki ilişki ÇKE hipotezi doğrultusunda incelenmiştir. Serilerin durağanlık analizleri ADF, PP ve KPSS birim kök testleri aracılığıyla yapılmıştır. Eşbütünleşme ilişkisi ise ARDL Sınır Testi ile analiz edilmiştir. Ampirik sonuçlar, karbondioksit emisyonları ve bunların belirleyicileri arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Türkiye için 1960-2014 dönemini kapsayan yıllık verilerin kullanılması ile yapılan analizlerde ÇKE hipotezini destekler sonuçlara ulaşılmıştır. Bu bağlamda, karbondioksit emisyonları ile ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin temel belirleyicisi olan enerji tüketimi arasında pozitif yönlü ilişkinin varlığı söz konusudur.

Ekonomik büyüme, karbondioksit emisyonlarını artıran ve çevresel kaliteyi engelleyen faktörlerden biridir. Bununla birlikte tarım sektöründen sanayi sektörüne geçiş sırasında karbondioksit emisyonları artabilir. Aynı şekilde, sanayi sektöründen veya enerji yoğun bir ekonomiden hizmet ekonomisine yapılan yapısal bir değişiklik, hizmet ve bilgi seviyesine bağlı olarak karbondioksit emisyonlarında düşüşe yol açabilir. Ayrıca karbondioksit emisyon

seviyesini azaltmak için teknolojik yeniliklerle yeni üretim teknikleri geliştirilebilir.

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'ndan elde edilen verilere göre 2018 Kasım ayı sonu itibarıyla kaynaklara göre enerji tüketimi içerisinde en çok paya %52 ile doğal gaz sahiptir. Bunu %25 ile elektrik ve %17 ile motorin tüketimleri izlemektedir. Ayrıca Türkiye'nin 2018 yılında elektrik üretiminin %37,3'ü kömürden, %29,8'i doğal gazdan, %19,8'i hidrolik enerjiden, %6,6'sı rüzgârdan, %2,6'sı güneşten, %2,5'i jeotermal enerjiden ve %1,4' ü diğer kaynaklardan elde edilmiştir. Bu bilgiler ışığında enerji üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Çalışmamızın temel önerisi, büyüyen bir ekonomi olan Türkiye açısından özellikle enerji tüketimi içerisinde fosil yakıtlara bağımlılığı azaltmak ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik teşviklerin artırılması, bu bağlamda vergi indirimleri, çeşitli sübvansiyonlar ve kredi kolaylıkları yönünde yasal düzenlemelerin yapılmasıdır.

Kaynakça

- Apergis, N., & Ozturk, I. (2015). Testing environmental Kuznets curve hypothesis in Asian countries. *Ecological Indicators*, 52, 16-22.
- Artan, S., Hayaloğlu, P., & Seyhan, B. (2015). Türkiye'de çevre kirliliği, dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 308-325.
- Aydın, C., & Esen, Ö. (2017). The Validity of the Environmental Kuznets Curve Hypothesis for CO₂ Emissions in Turkey: New Evidence from Smooth Transition Regression Approach. *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 14(39), 101-116.
- Aydın, C., Darıcı, B., & Kutlu, Ş. Ş. (2019). Ekonomik Büyüme Çevre Kirliliğini Azaltır mı?. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 191-196.
- Aydın, C., Esen, Ö., & Aydın, R. (2019). Is the ecological footprint related to the Kuznets curve a real process or rationalizing the ecological consequences of the affluence? Evidence from PSTR approach. *Ecological indicators*, 98, 543-555.
- Baek, J. (2015). Environmental Kuznets curve for CO₂ emissions: the case of Arctic countries. *Energy Economics*, 50, 13-17.
- Başar, S., & Temurlenk, M. S. (2007). Çevresye uyarlanmış Kuznets eğrisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 1-12.
- Dünya Bankası [World Bank] (2019). *Türkiye*. (Erişim Tarihi: 20.03.2019), <https://www.worldbank.org/tr/country/turkey>
- Erdoğan, S., & Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye'de eğitim-iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). *Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement*. NBER Working Papers, WP. No: 3914.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic Growth and the Environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353-377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Gujarati, D., N. (2006). *Temel ekonometri* (Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen). İstanbul: Litaratür Yayıncılık.
- Kutlar, A. (2000). *Ekonometrik zaman serileri teori ve uygulama*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Lebe, F. (2016). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezi: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17 (2), 177-194.
- Özmen, İ., Gerçekler, M., & Mucuk, M. (2017). Çevresel Kuznets eğrisi: Türkiye örneği. In: *ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)*, 9-11 November, Ankara.
- Pamuk, M., & Bektaş, H. (2014). Türkiye'de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Panayotou, T. (1993). *Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development* (No. 992927783402676). International Labour Organization.
- Panayotou, T. (1997). Demystifying the environmental Kuznets curve: turning a black box into a policy tool. *Environment and development economics*, 2(4), 465-484.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Saatçi, M., & Dumrul, Y. (2011). Çevre kirliliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: Çevresel Kuznets eğrisinin Türk ekonomisi için yapısal kırılmalı eş-bütünleşme yöntemiyle tahmini. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (37), 65-86.
- Selden, T. M., & Song, D. (1994). Environmental quality and development: is there a Kuznets curve for air pollution emissions?. *Journal of Environmental Economics and management*, 27(2), 147-162. <https://doi.org/10.1006/jjeem.1994.1031>
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2017). *Ekonometrik zaman serileri analizi: Eviews uygulamalı*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Shafik, N., & Bandyopadhyay, S. (1992). *Economic Growth and Environmental Quality: Time-Series and Cross-Country Evidence*. Policy Research Working Paper Series, WP. No. 904. Washington, DC: World Bank Publications.

- Shahbaz, M., Gozgor, G., Kofi Adom, P., & Hammoudeh, S. (2019). The technical decomposition of carbon emissions and the concerns about FDI and trade openness effects in the United States. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA)*, (No: 93720). (Erişim Tarihi: 14.05.2019), <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/93720/>
- Stern, D. I. (2018). The environmental Kuznets curve. *In Companion to Environmental Studies*, 49(54), 49-54. ROUTLEDGE in association with GSE Research.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2019). *Elektrik*. (Erişim Tarihi: 25.07.2019), <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Elektrik>
- Yandle, B., Bhattarai, M., & Vijayaraghavan, M. (2004). Environmental Kuznets curves: a review of findings, methods, and policy implications. *Research Study*, 2 (1), 1-38.
- Yurttagüler, İ., & Kutlu, S. (2017). Çevresel Kuznets eğrisinin ekonometrik bir analizi: Türkiye örneği. *Alphanumeric Journal*, 5(1), 115-126.

Araştırma Makalesi • Research Article

Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği *

The Relation between Military Expenditure and Economic Growth: Evidence from Turkey

Emrah İsmail Çevik ^{a,**}, Gürsel Bektaş ^b

^a Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-3521-4266

^b Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, 59030, Tekirdağ/Türkiye.

ORCID: 0000-0003-3582-6091

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Haziran 2019

Düzeltilme tarihi: 25 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 30 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Savunma Harcamaları

Ekonomik Büyüme

Nedensellik

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 29, 2019

Received in revised form July 25, 2019

Accepted July 30, 2019

Keywords:

Military Expenditures

Economic Growth

Causality

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle Soğuk Savaş dönemi ile birlikte savunma harcamalarında dünya genelinde artış görülmüş ve savunma harcamaları 1980'lerin sonunda en üst seviyelere yükselmiştir. Sonraki dönemde artan terör saldırıları ile ülkeler millî güvenlik politikalarının revize etmişlerdir. Türkiye savaşların yoğun bir şekilde yaşandığı Ortadoğu'da yer almakta ve bu nedenle güçlü bir ordunun varlığı Türkiye için hayati bir önem sahiptir. Gerek uzun yıllardır süren terör olayları gerekse bölgede önemli bir güç olması nedeniyle savunma harcamalarının Türkiye ekonomisi içerisindeki payı oldukça fazladır. Çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1968-2017 dönemi Türkiye özelinde yıllık veriler kullanılarak incelenmektedir. Analizde ilgili değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisi Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekans alanında nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Analiz sonucunda Türkiye ekonomisinde savunma harcamalarından ekonomik büyümeye yönelik tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Etki-tepki analizi sonuçları savunma harcamalarındaki beklenmedik bir artışa GSYİH'nin vermiş olduğu tepkinin uzun dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

ABSTRACT

After the Second World War, especially in the Cold War era, military expenditures increased worldwide and it has reached its highest levels in the late 1980s. The countries have revised their national security policies due to the increasing terrorist attacks in the following period. Turkey is located in the Middle East is experiencing an intense battle and hence the existence of a strong army has a vital importance for Turkey. The share of military spending in Turkey's economy is very high because of long-standing terrorist incidents and being an important force in the region. The relationship between economic growth and defense spending is analyzed by using annual data for the 1968-2017 periods in Turkey. The short- and long-term causality relationships between related variables are examined by means of using the frequency domain causality test suggested by Breitung and Candelon (2006). We find evidence in favor of the causal link running from military expenditures to economic growth. The impulse-responses analysis results suggest that the responses of the GDP to an unexpected military spending are negative and statistically significant in the long-term.

1. Giriş

Savunma harcamaları, bir ülkenin bütünlüğüne yönelik tehditlerin artan bir fonksiyonu olarak, o ülkenin refah düzeyinden bir miktar vazgeçmek pahasına millî gelirinden ayırdığı bir paydır ve ülkenin ulusal varlığının ve egemenliğinin devamlılığını sağlayabilmek amacı ile yapılan harcamalardır (Koban, 1998). Savunma harcamaları, ülkelerin belirli bir dönem içerisinde yaptıkları

kamu harcamaları içerisinde savunma için ayırdıkları payları ifade etmektedir. Özellikle günümüzde ve yakın dönemde savunma harcamalarının kamu harcamalarının toplamı içerisinde büyük bir payı kapsadığı belirtilmektedir (Ball, 1983).

Ülkelere ait savunma harcamalarının büyüklüğü dış politika tercihleri, ülkenin jeopolitik konumu, ülkenin nüfusu, askeri eğitim seviyesi, mevcut tehditler gibi faktörlere bağlıdır.

* Bu çalışma, 2017 yılında Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği" adlı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

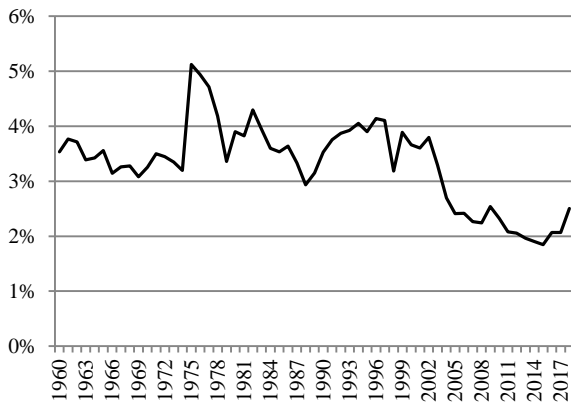
e-posta: eicevik@nku.edu.tr

Bununla birlikte savunma harcamalarını belirleyen en önemli faktör ülkenin ekonomik yapısı ve devlet bütçesinin büyüklüğü yer almaktadır.

İlk yıllarından itibaren Türkiye Cumhuriyeti savunma sanayinde önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Soğuk Savaş'ın etkisini fazlaca göstermeye başladığı dönemde Türkiye Batı Bloğuna dâhil olmuştur. ABD tarafından sağlanan Marshall yardımları dış askeri yardımların başlangıcı olmuştur ve bu yardımlar sonucunda 1950'li yıllar itibariyle Türkiye Cumhuriyeti'nin savunma sanayi alanında yaptığı yatırımlar sona ermiştir. Ancak Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında batı tarafından Türkiye'ye askeri ambargo uygulanması tekrar savunma sanayine yatırım yapılması gerekliliğini doğurmuştur. Bunun sonucunda yapılan yatırımlar ile birlikte, özellikle yakın dönemde savunma ihtiyaçlarının milli imkânlar kullanılarak sağlanabilmesini hedeflenmiştir ve yüksek stratejik değere sahip savunma sanayi kuruluşları kurulmuştur.

1960-2018 yılları için Türkiye'deki savunma harcamalarının GSYİH içindeki oranı Şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre, savunma harcamalarının milli gelir içindeki payı ele alınan dönem içinde %2 ile %5 arasında değişkenlik göstermektedir. Özellikle 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtının etkisiyle birlikte 1975 yılında savunma harcamalarının milli gelir içindeki oranı %5'i geçmiştir. 2000'li yılların başından itibaren savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının azaldığı görülmektedir.

Şekil 1. Savunma Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute [SIPRI] (2019)

Türkiye, coğrafi konum açısından tehdit algılamalarının üst seviyede olduğu bir ülke konumunda olup, bunun yanı sıra Türkiye'nin NATO ve Birleşmiş Milletler üyeliği gibi üstlendiği uluslararası görevleri bulunmaktadır. Bu nedenle Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyaçları artmakta ve bu durum savunma harcamalarının azaltılmasına engel olmaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye ve komşu ülkelerinin 1996 ile 2018 yılları arasında yapmış oldukları askeri harcama miktarları Tablo 1'de gösterilmiştir. Türkiye ve komşu ülkelerinin

askeri harcamaları incelendiğinde, en yüksek askeri harcamanın Türkiye'de olduğu net bir şekilde görülmektedir. Daha sonra sırasıyla, İran, Yunanistan ve Irak gelmektedir. Türkiye'nin en güçlü komşusu İran'ın askeri harcama verileri incelendiğinde, 2010 yılına kadar askeri harcamaların artış eğiliminde olduğu fakat sonrasında azaldığı belirlenmiştir. Öte yandan Yunanistan'ın askeri harcamalarının 2009 senesine kadar artış eğiliminde olduğu fakat sonrasında hızla azaldığı görülmektedir. Krizin etkilerinden olduğu tahmin edilen bu sürekli azalış eğiliminin 2015'de tekrar artışa geçtiği belirlenmiştir. Bölgedeki çatışmalara en yakın ülke olan Irak'ın askeri harcamalarının son 5 yıl içerisinde önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Özellikle Arap Baharı ve sonrasındaki gelişmeleri takip eden Suriye olayları ve IŞİD terörü nedeniyle 2017 yılı askeri harcamalarının 2004 yılına göre yaklaşık 3.5 katı oranında arttığı görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye ve Komşu Ülkelerin Askeri Harcamaları (Milyon\$)

Yıllar	Bulgaristan	Yunanistan	İran	Irak	Ermenistan	Gürcistan	Türkiye
1996	652.5	5990.8	4714.5	..	106.2	106.4	12620.0
1997	609.2	6384.0	5258.7	..	135.0	66.4	13152.7
1998	704.5	6956.6	5262.8	..	133.2	64.1	13781.9
1999	798.8	7283.2	5323.0	..	143.3	49.3	15217.2
2000	823.5	7687.0	5860.4	..	145.3	33.7	14726.9
2001	912.0	7517.7	6523.9	..	141.1	42.7	13500.4
2002	920.2	7374.4	7022.2	..	139.5	61.1	14364.4
2003	936.1	6317.8	8196.0	..	160.7	74.3	13358.4
2004	916.8	6946.1	10591.3	2102.7	177.3	103.7	12414.0
2005	937.5	7511.1	12594.3	2838.3	216.9	275.5	11964.8
2006	929.6	7809.5	15080.4	2037.4	256.2	468.0	12838.5
2007	1080.2	7803.3	13867.3	3118.1	300.4	926.6	12343.4
2008	904.8	8674.7	13341.2	4121.8	348.6	879.5	12481.8
2009	859.6	9095.1	13958.8	3928.8	363.4	536.5	13356.8
2010	817.5	6989.2	14203.6	4427.3	379.6	402.1	13086.8
2011	692.8	5627.2	12808.8	4770.7	347.9	361.8	13214.3
2012	709.4	4977.1	13496.7	4338.1	356.2	375.3	13503.6
2013	758.3	4647.6	10661.3	7998.8	401.0	341.3	13838.4
2014	714.9	4609.7	10574.2	6962.5	407.2	330.6	13917.1
2015	677.3	4888.5	11123.0	9536.3	440.8	294.4	14354.9
2016	782.3	5092.2	12604.4	5971.1	433.4	316.4	16629.7
2017	824.2	5093.8	13931.2	7416.4	443.6	308.2	17824.0
2018	1015.0	4933.7	12612.1	6199.5	591.1	312.2	22088.2

Kaynak: SIPRI (2019).

Suriye'ye ait veri bulunmamaktadır. “..” bulunamayan verileri belirtir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, savunma harcamalarının önemli belirleyicileri arasında ilk sırada ülkelerin gelir düzeyleri gelmektedir. Savunma harcamalarına ayrılan kaynaklar, oldukça önemli farklı kullanım alanlarından çekilmektedir. Bu durum ülkenin ekonomik büyümesinden ve kalkınmasından feragat

edilerek gerçekleştirilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde silahlı kuvvetlere ayrılan bütçenin milli gelir içerisindeki payı oldukça fazladır. Bunun doğal bir sonucu olarak gelişmekte olan ülkelerin silahlanma teşebbüsleri askeri güç sağlarken, kalkınma hızlarını azaltmaktadır. Bu nedenle askeri harcamalar ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasında önemli bir ilişki vardır.

Savunma hizmetlerinin ekonomik maliyetleri ile birlikte yasal egemenliğin sağlanması, caydırıcılık, iç güvenliğin ve toplumsal düzenin sağlanması gibi vazgeçilmez yararları da bulunmaktadır. Öncelikle GSYİH düzeyi ve ekonomik olarak gelişmişlik seviyesi, ülkelerin buldukları coğrafi konumları, maruz kalınan iç ve dış tehditler, diğer ülkelerin savunma harcamalarının büyüklüğü, yakın coğrafyada ve küresel boyutta yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler ülkelerin savunma harcamalarını etkileyen başlıca faktörlerdir.

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Literatürde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi dört farklı hipotez üzerinden değerlendirilmektedir. Bunlar sırasıyla; savunma harcamalarına dayalı büyüme hipotezi, büyüme dayalı savunma harcamaları hipotezi, geri bildirim hipotezi ve yansızlık hipotezi. Bu hipotezlerde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tek yönlü olabileceği belirtilmekle birlikte (savunma harcamalarından ekonomik büyümeye ya da ekonomik büyümeden savunma harcamalarına yönelik nedensellik gibi), savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğunu da öne sürmektedir. Son olarak ise, yansızlık hipotezi savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığını belirtmektedir (Hatemi-J vd., 2018: 1194).

Savunma harcamalarından ekonomik büyümeye yönelik nedensellik ilişkisi talep, arz ve güvenlik etkisi kanalları ile açıklanmaktadır. Keynesyen teoriye dayanan talep etkisi savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki için iki farklı etkinin varlığına işaret etmektedir. Ekonomik büyüme üzerinde savunma harcamalarının pozitif etkisi Keynesyen çarpan etkisine dayanmaktadır. Buna göre, savunma harcamalarından doğan taleple birlikte kapasite kullanımında artış gerçekleşir ve bu artış da çıktı seviyesinde artış sağlar. Sonuç olarak sermayenin getirisinde, yatırım miktarında ve büyümede artış gerçekleşir (Looney, 1994).

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi savunma harcamalarının fırsat maliyetine veya savunma harcamalarının diğer yatırımları dışlama etkisine dayanmaktadır. Arz etkisi toplam üretim fonksiyona işaret etmekte ve burada emek, fiziksel ve beşeri sermaye, doğal kaynaklar ve teknoloji gibi üretim faktörlerinin varlığı potansiyel çıktı düzeyini belirler ve kamu imkânlarının bu faktörlerden savunma harcamalarına kaydırılması negatif dışsallıklar oluşmasına neden olmaktadır. Güvenlik etkisi Marksist düşünceye dayanmakta ve savunma harcamalarının kapitalist kalkınmayı sağlamak için gerekli

olduğunu öne sürmektedir. Bu düşünceye göre, yurtiçi ve yurtdışı tehditlere bağlı olarak sermayenin ve insanlığın güvenliği sağlamak için savunma harcamalarının artırılması durumunda toplam çıktının artacağı ileri sürülmektedir.

Ekonomik büyümeden savunma harcamalarına yönelik nedensellik ilişkisi savunma harcamaları için talep teorisi ile yakından ilişkilidir. Buna göre, savunmanın kamu yararı etkisine bağlı olarak savunma harcamaları ekonomik büyüme ile pozitif ilişkilidir. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi şu şekilde açıklanabilir: savunma harcamalarındaki artış ekonomik büyümeyi arz, talep ve güvenlik etkisi gibi farklı kanallar ile etkilemektedir. Diğer taraftan, kapitalist gelişmeyi garanti altına almak için ekonomik büyüme daha fazla savunma harcaması talebi doğurur. Yansızlık hipotezine göre, her ne kadar tehditler ve anlaşmazlıklar artsa bile savunma harcamaları ekonomik büyüme ile birlikte artmaz (Hatemi-J vd., 2018: 1194).

Çalışmanın amacı Türkiye özelinde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem nedensellik ilişkisini açıklayabilmek amacıyla Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekans alanında nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışma beş bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünün ardından literatürde yer alan çalışmalara ikinci bölümde yer verilmiştir. Üçüncü bölümde frekans alanından nedensellik testinin teorik altyapısı ele alınırken, dördüncü bölümde analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Literatür İncelemesi

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kısa ve uzun dönemde farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli etkileri dikkate alacak şekilde analiz yapılması daha sağlıklı sonuçların elde edilmesine olanak sağlayacaktır (Chan, 1987). Zaman serisi analizlerinde, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine yalnızca doğrudan bir etkisi olacağı geniş çapta kabul görmüştür. Öte yandan, kesit veri analizleri savunma harcamaları ile diğer ekonomik değişkenlerin birbirleriyle ilişkili olduklarını gösterebiliyorken, değişkenlerden hangisinin diğerini etkilemekte olduğunu açık bir şekilde ortaya koyamamaktadır. Bu nedenle de kesit veri analizleri değişkenler arasındaki gecikmeli ve dolaylı etkileri ortaya koyamamaktadır. Araştırmacılar bunun sonucu olarak, değişkenler arasında karşılıklı olarak bulunan uzun dönemli etkileşimleri zaman serisi analizleri ile inceleme yolunu seçmektedirler (Davis ve Chan, 1990).

Literatürde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi araştıran çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda farklı ülkeler için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmiş ve analiz sonuçlarının örneklem dönemi ile

kullanılan yöntemle göre farklılaştığı belirlenmiştir. Örneğin, Değer (1986) 1965-1973 yılları için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 50 az gelişmiş ülkeyi incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, söz konusu ülkelerde savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Huang ve Mintz (1990) 1953-1987 yılları arasında Amerika'da savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ekonometrik analizler sonucunda savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında doğrudan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte, savunma harcamaları ile yatırımlar arasında uzun dönemde negatif, yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında ise pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Bu sonuçlara bağlı olarak, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında dolaylı ve negatif bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir.

Sezgin (1997), 1950-1993 yılları arasında Türkiye'de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Savunma harcamalarının Türkiye ekonomisine zarar vermediğini, tam tersine ekonomik büyümeye pozitif yönde etki ettiğini bulmuştur. Sezgin (2001) bir başka çalışmasında 1956-1994 yılları arasında Türkiye'de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmasında Türkiye'de savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine pozitif etki ettiğini bulmuştur.

Kollias (1997) 1954-1993 yılları arasında Türkiye'de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Söz konusu için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Dunne ve Nikolaidou (2005) 1960-2002 yılları arasında Yunanistan, Portekiz ve İspanya için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonucunda askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin ülkelere göre değiştiği ve her bir ülke için bu değişkenler arasında en az bir yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonuca ulaşmışlardır. Yakovlev (2007) 28 ülke için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, savunma harcamalarının ve savunma amaçlı yapılan ithalattaki artışların ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediğini bulmuştur.

Görkem ve Işık (2008) 1968-2006 yılları arasında Türkiye'de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler ve söz konusu dönemde Türkiye'de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamışlardır.

Dunne ve Üye (2009) 103 farklı çalışmanın sonuçlarını bir araya toplayarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. İnceledikleri 103 çalışmanın 63'ü ülkeler arası çalışmalar olurken 40'ı daha küçük gruplu çalışmalardır. 103 çalışmanın %20'si savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü

ilişki bulunmuşken, %37'si negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Özetlenen çalışmaların %43'ü ise savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu çalışmanın sonucu olarak savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine negatif yönlü etkisinin ağır bastığı sonucuna varmışlardır.

İslam (2015) gelişmekte olan 41 ülkeyi inceleyen panel veri çalışmasında savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında hem pozitif yönlü hem de negatif yönlü bir ilişkinin varlığını bulmuştur. Düşük sanayileşme seviyesindeki gelişmekte olan ülkelere savunma harcamalarının ekonomik büyüme ile pozitif yönlü bir ilişkisi olduğunu, yüksek sanayileşme seviyesindeki gelişmekte olan ülkelere ise savunma harcamalarının ekonomik büyüme ile negatif yönlü bir ilişkisi olduğunu bulmuştur.

Ekonomik büyümenin savunma harcamalarını etkilediği sonucuna ulaşılan çalışmalar da literatürde mevcuttur. Örneğin, Chowdhury (1991) gelişmekte olan 55 ülkenin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Analiz sonuçlarının ülkelere göre farklılaştığını belirlemişlerdir. 15 ülkede nedensellik ilişkisinin savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü olduğunu, 7 ülkede ise nedensellik ilişkisinin ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü olduğunu bulmuştur. Araştırılan ülkelerin üçünde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken 30 ülkede hiçbir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Bu nedenle savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide bir genelleme yapılamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Kollias vd. (2004) 15 Avrupa Birliği ülkesinin savunma harcamaları ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru olduğunu bulmuşlardır. Kalyoncu ve Yücel (2006) Türkiye ve Yunanistan için 1956-2003 yılları arasında savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkilerini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda Türkiye'de nedensellik ilişkisinin yönünün savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru olduğunu bulmuşlardır.

Yılancı ve Özcan (2010) Türkiye'de 1950-2006 yılları arasında savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonuçları Türkiye'de GSMH ile savunma harcamaları arasında uzun dönemli ilişki olmadığını göstermektedir. Fakat nedensellik analizi sonucunda GSMH'den savunma harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemişlerdir. Hatemi-J vd. (2018) dünya genelinde en fazla savunma harcamasına sahip ülkeler için ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi panel asimetrik nedensellik testi ile araştırmışlardır. Analiz sonuçları Çin ve Japonya için savunma harcamalarından ekonomik büyümeye yönelik nedensellik ilişkisine işaret ederken, Fransa, Rusya, Suudi Arabistan ve ABD için ekonomik

büyümeden savunma harcamalarına yönelik nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

3. Yöntem

Çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekans alanında nedensellik testi ile araştırılmıştır. Bu yöntemin en önemli avantajlarından biri değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisini araştırmamıza olanak sağlamasıdır.

Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen test yönteminde frekans alanındaki nedenselliği araştırırken iki değişkenli VAR modelden elde edilen tahminler kullanılmaktadır. Ayrıca Breitung ve Candelon (2006) bu test yönteminin eşbütünlük ilişkisi olan değişkenler ve daha yüksek boyutlu sistemler için genişletilebileceğini belirtmiştir.

$t = 1, \dots, T$ dönemi için $z_t = [x_t, y_t]'$ iki boyutlu değişkenler vektörü olarak tanımlanırsa, z_t 'nin sonlu sıralı VAR model gösterimi aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$\Theta(L)z_t = \varepsilon_t \tag{1}$$

burada $\Theta(L) = I - \Theta_1L - \dots - \Theta_pL^p$ 2 x 2 boyutlu gecikme polinomu ve $L^k z_t = z_{t-k}$ şeklindedir.

Hata vektörü ε_t 'nin ortalaması $E(\varepsilon_t) = 0$ ve varyansı $E(\varepsilon_t \varepsilon_t') = \Sigma$ olacak şekilde beyaz gürültü olduğu varsayılmakta ve burada Σ pozitif tanımlı bir matristir. $E(\eta_t \eta_t') = I$ ve $\eta_t = G\varepsilon_t$ olacak şekilde, G alt üçgensel matrisi $G'G = \Sigma^{-1}$ 'nin Cholesky ayrışımı olarak gösterilmektedir. Eğer sistemin durağan olduğu varsayılırsa, sistem Hareketli Ortalama (MA) formunda aşağıdaki şekilde formüle edilebilir:

$$\begin{aligned} z_t = \Phi(L)\varepsilon_t &= \begin{bmatrix} \Phi_{11}(L) & \Phi_{12}(L) \\ \Phi_{21}(L) & \Phi_{22}(L) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{bmatrix} \\ &= \Psi(L)\eta_t = \begin{bmatrix} \Psi_{11}(L) & \Psi_{12}(L) \\ \Psi_{21}(L) & \Psi_{22}(L) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \eta_{1t} \\ \eta_{2t} \end{bmatrix} \end{aligned} \tag{2}$$

burada $\Phi(L) = \Theta(L)^{-1}$ ve $\Psi(L) = \Phi(L)G^{-1}$ şeklindedir. Bu gösterimi kullanarak, x_t 'nin spektral yoğunluğu aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$f_x(\omega) = \frac{1}{2\pi} \left\{ \left| \Psi_{11}(e^{-i\omega}) \right|^2 + \left| \Psi_{12}(e^{-i\omega}) \right|^2 \right\} \tag{3}$$

Geweke (1982) ve Hosoya (2001) nedensellik ilişkisini şu şekilde tanımlamıştır:

$$\begin{aligned} M_{y \rightarrow x}(\omega) &= \log \left[\frac{2\pi f_x(\omega)}{\left| \Psi_{11}(e^{-i\omega}) \right|^2} \right] \\ &= \log \left[1 + \frac{\left| \Psi_{12}(e^{-i\omega}) \right|^2}{\left| \Psi_{11}(e^{-i\omega}) \right|^2} \right] \end{aligned} \tag{4}$$

Eğer $\left| \Psi_{12}(e^{-i\omega}) \right| = 0$ ise, y ω frekansında x 'in Granger nedeni değildir.

Breitung ve Candelon (2006) ω frekansında y , x 'in Granger nedeni değildir sıfır hipotezini test etmek için basit bir yaklaşım önermiştir. Sıfır hipotez $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ şeklinde ifade edilir ve $\Psi(L) = \Theta(L)^{-1}G^{-1}$ ve

$$\Psi_{12}(L) = -\frac{g^{22}\Theta_{12}(L)}{|\Theta(L)|}$$

olarak tanımlanır. Burada g^{22} , G^{-1}

'in alt çapraz köşegen elemanıdır ve $|\Theta(L)|$, $\Theta(L)$ 'nin determinantıdır. y , ω frekansında x 'in Granger nedeni değilse aşağıdaki eşitlik gerçekleşir:

$$\left| \Theta_{12}(e^{-i\omega}) \right| = \left| \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) - \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) \right| = 0 \tag{5}$$

buradaki $\theta_{12,k}$, Θ_k 'nin (1,2) elemanıdır. Böylece, gerekli ve yeterli koşullar aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\left| \Theta_{12}(e^{-i\omega}) \right| = 0 \text{ olduğunda;}$$

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0 \tag{6}$$

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) = 0 \tag{7}$$

Yaklaşım, yukarıdaki denklemlerde doğrusal kısıtlamalara dayanır. Gösterimi basitleştirmek için $\alpha_j = \theta_{11,j}$ ve $\beta_j = \theta_{12,j}$ şeklinde yazacak olursak, böylece x_t için VAR denklemi aşağıdaki gibi yazılır:

$$x_t = \alpha_1 x_{t-1} + \dots + \alpha_p x_{t-p} + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_p y_{t-p} + \varepsilon_{1t} \tag{8}$$

$M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ hipotezi aşağıdaki doğrusal kısıtlama ile eşdeğerdir.

$$H_0 = R(\omega)\beta = 0 \tag{9}$$

burada $\beta = [\beta_1, \dots, \beta_p]'$ şeklindedir ve $R(\omega)$ aşağıdaki gibi tanımlanır:

$$R(\omega) = \begin{bmatrix} \cos(\omega) \cos(2\omega) \dots \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) \sin(2\omega) \dots \sin(p\omega) \end{bmatrix} \tag{10}$$

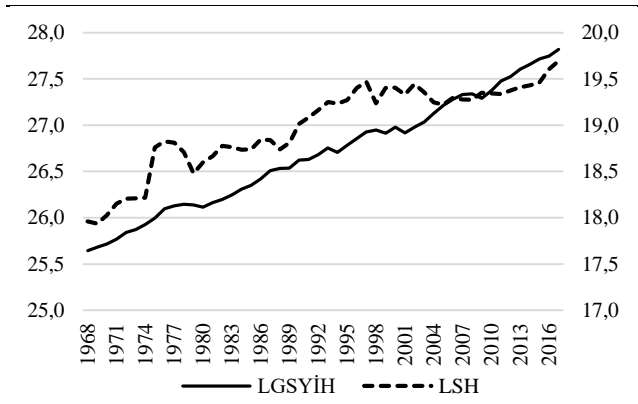
Nedensellik yoktur sıfır hipotezini test etmek için $\omega \in (0, \pi)$ frekans aralığında test istatistiği F dağılımına uymakta yaklaşık 2 ve $T-2p$ serbestlik dereceli F dağılımına uyar.

4. Bulgular

Çalışmada Türkiye için GSYİH ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi analiz edebilmek için 1968-2017 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. GSYİH serisi 2010 yılı fiyatları ile reel hale getirilmiş olup, savunma harcamaları serisi GSYİH deflatörü kullanılarak reel hale getirilmiştir. Ayrıca Hatemi-J vd. (2018) çalışmasında olduğu gibi, savunma harcamaları ile GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılırken sabit sermaye yatırımları kontrol değişkeni olarak analizlerde dikkate alınmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin tamamı Dünya Bankası Dünya Gelişme Göstergeleri veri tabanından elde edilmiştir. Her iki serinin doğal logaritması alınarak analize dâhil edilmiştir.

Değişkenlerin örneklem dönemi içindeki seyri ise Şekil 2’de verilmiştir. Şekil 2’deki değerler incelendiğinde; her iki serinin trend içerdiği ve gerek GSYİH gerekse savunma harcamalarında her ne kadar bazı dönemlerde düşüşler olsa sürekli olarak arttığı gözlemlenmektedir.

Şekil 2. GSYİH ve Savunma Harcamalarının Zaman Yolu

Analizde kullanılan değişkenlerin bütünleşme dereceleri ADF ve PP birim kök testleri ile araştırılmış ve sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir. Her iki birim kök testi sabitli ve trendli model formu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tablo 2’deki sonuçlara göre, düzey değerlerde sıfır hipotez reddedilememiştir. Bu sonuç serilerin düzey değerlerde durağan olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, serilerin birinci farkını aldığımızda sıfır hipotez reddedilmiştir. Bu sonuçlara göre, her iki değişkende düzeyde durağan olmayıp birinci farkları alındığında durağanlık koşulunu sağlamaktadır.

Tablo 2. Birim Kök Testleri Sonuçları

Değişkenler	ADF	PP
LSH	-2.576 [0.292]	-2.520 [0.317]
LGSYİH	-2.433 [0.358]	-2.585 [0.288]
Δ LSH	-5.683 [0.000]	-6.843 [0.000]
Δ LGSYİH	-4.811 [0.000]	-6.654 [0.000]

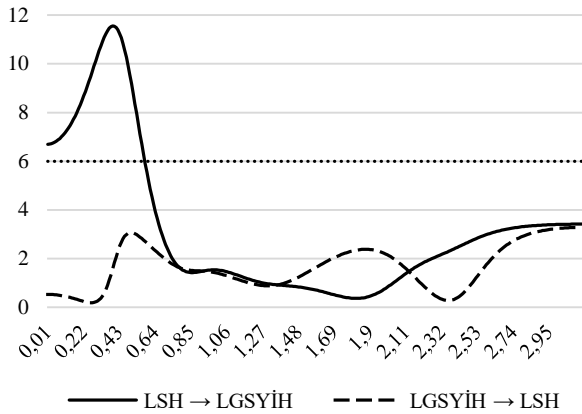
Not: Δ işareti, serilerin birinci farkını göstermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler sıfır hipotezi reddetme olasılığını göstermektedir.

Tablo 2’deki sonuçlar frekans alanında nedensellik testini uygulayabilmek için oldukça önemlidir çünkü söz konusu nedensellik testi durağan olamayan seriler üzerinden de gerçekleştirilmektedir (Breitung ve Candelon, 2006). Bununla birlikte, durağan olmayan seriler ile nedensellik testini yaparken serilerin maksimum bütünleşme derecesi dikkate alınarak gecikmesi artırılmış VAR modelin tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan birim kök testinden elde edilen sonuçlara göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi bir olarak tespit edilmiştir.

Frekans alanında nedensellik testini gerçekleştirebilmek için öncelikle VAR model tahmin edilip uygun gecikme sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle maksimum gecikme sayısı 8 olarak belirlenmiş ve Akaike bilgi kriteri kullanılarak en uygun gecikme sayısı 7 olarak tespit edilmiştir. Analizde dikkate alınan değişkenler fark durağan olduğundan nedensellik testi yapılırken 8 gecikmeli VAR model tahmin edilmiş, fakat ilk 7 gecikme için nedensellik analizi uygulanmıştır. Şekil 3’te savunma harcamaları ile GSYİH arasındaki nedensellik testi sonuçları yer almaktadır.

Şekil 3’te yer alan test sonuçlarına göre, savunma harcamalarından GSYİH’ye yönelik nedensellik ilişkisi yoktur sıfır hipotezinin (0, 0.63) frekans aralığında ve %5 önem düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Söz konusu frekans aralığı uzun dönemi ifade etmekte ve 0.63’e karşılık gelen dönem yaklaşık olarak 10 yıla denk gelmektedir. Bu sonuca göre, savunma harcamalarındaki değişimin 10 yıl ve daha üzeri bir zaman diliminde milli gelir üzerinde bir değişime neden olduğu söylenebilmektedir.

Bununla birlikte, GSYİH’den savunma harcamalarına yönelik test sonucuna göre, tüm frekans aralığında sıfır hipotez %5 önem düzeyinde reddedilememiş ve bu sonuç GSYİH’den savunma harcamalarına yönelik nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir.

Şekil 3. Frekans Alanında Nedensellik Testi Sonuçları

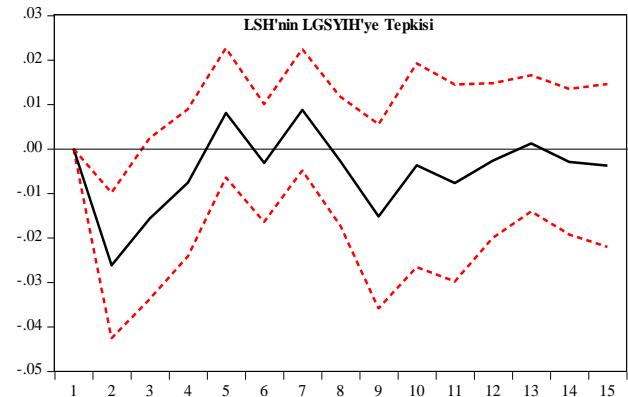
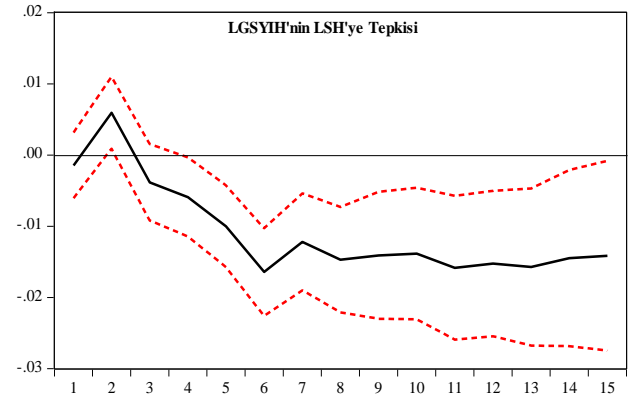
Not: Noktalı kesikli çizgi (.....) %5 önem düzeyindeki kritik tablo değerini göstermektedir. → işareti nedenselliğin yönünü göstermektedir.

Nedensellik testi sonuçları Sezgin (1997 ve 2001) tarafından elde edilen sonuçlar ile benzerlik gösterse de Yücel (2005) ve Yılanç ve Özcan (2010) tarafından elde edilen sonuçlar ile farklılaşmaktadır. Buna göre, ele alınan örneklem dönemi içinde savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi etkilediği fakat bu etkinin 10 yıl gibi oldukça uzun bir sürede ortaya çıktığı görülmektedir.

Son olarak savunma harcamalarından ekonomik büyümeye yönelik nedensellik ilişkisinin yönünü belirlemek amacıyla etki-tepki analizi gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle gecikmesi arttırılmış VAR model tahmin edilmiş ve Cholesky ayrıştırması kullanılarak etki-tepki sonuçları elde edilmiştir. Cholesky ayrıştırması kullanılarak gerçekleştirilen etki-tepki analizlerinde değişkenlerin sıralaması büyük önem arz ettiğinden, nedensellik testi sonuçları dikkate alınarak VAR modelde ilk olarak savunma harcamaları daha sonra GSYİH değişkeni dikkate alınmıştır.

Şekil 4'te yer alan etki-tepki analizi sonuçlarına göre; savunma harcamalarında beklenmedik bir artış gerçekleştiğinde GSYİH'nin vermiş olduğu tepki ikinci yılda pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı iken, daha sonrasında tepki negatife dönmekte ve beşinci yıldan itibaren istatistiksel olarak anlamlı olmaktadır. Söz konusu negatif tepki süreklilik arz ederek 15 yıl boyunca sürmektedir. Bu sonuç, savunma harcamalarındaki artışların ekonomik büyüme üzerinde negatif dışsalılık yarattığını, her ne kadar kısa dönemde milli geliri arttırsa da uzun dönemde milli gelir üzerinde azaltıcı bir etki yarattığını ve bu etkinin süreklilik arz ettiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, GSYİH'de beklenmedik bir artış gerçekleştiğinde savunma harcamaları negatif tepki vererek azalmakta fakat söz konusu olumsuz tepkinin sadece iki yılda istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. İkinci yıldan sonra savunma harcamalarının vermiş olduğu tepkinin ortalamasına geri dönmeye başladığı söylenebilir. Bu sonuç, savunma harcamalarının GSYİH'ye tepkisinin kısa dönemli olduğu anlamına gelmektedir.

Şekil 4. Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Not: Kesikli çizgi 1 standart sapma güven aralığını göstermektedir.

5. Sonuç

Türkiye jeopolitik açısından Ortadoğu coğrafyasında oldukça önemli bir konumda olduğundan dolayı gerek siyasi gerekse askeri olarak her daim güçlü olmak zorundadır. Türkiye'nin komşu ülkeleri ile yaşadığı sorunlar ayrıca Türkiye'ye komşu ülkelerin kendi içinde yaşamış olduğu sorunlar Türkiye için oldukça ciddi tehditler oluşturmaktadır ve bu durum güçlü bir ordunun varlığını beraberinde getirmektedir. Bu nedenlerden ötürü, Türkiye'nin savunma sistemine yüksek bütçeler ayırması ve savunma harcamalarını belirli bir düzeyde tutması kaçınılmaz görünmektedir.

Bu bakımdan Türkiye gibi savunma sistemlerine yüksek düzeyde bütçe ayıran ülkeler için, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkilerin belirlenmesi oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi artırıp arttırmadığı ya da ekonomik büyüme arttıkça savunma harcamalarının artıp artmadığını araştırmak politika yapıcılar için yol gösterici özellik taşıyacaktır.

Çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişki frekans alanında nedensellik testi ile araştırılmıştır. Nedensellik testi sonuçları savunma harcamalarından ekonomik büyümeye yönelik nedensellik ilişkisi olduğunu ve söz konusu ilişkinin uzun dönemli

olduğunu göstermektedir. Nedensellik ilişkisinin yönü belirlemek için etki-tepki analizi yapılmış ve savunma harcamalarındaki beklenmedik artışların uzun dönemde milli geliri olumsuz yönde etkileyerek azalmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, bütçe içinde savunma harcamalarına aktarılan payın artmasının ekonomi üzerinde negatif dışsallık oluşturduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ball, N. (1983). Defense and development: A critique of benoit study. *Economic Development and Cultural Change*, 31(3), 507-524.
- Bektaş, G. (2017). *Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.
- Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short- and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Chan, S. (1987). *Military expenditures and economic performance in World Military Expenditures and Arms Transfer*. Washington, D.C.: U.S. Arms Control and Disarmament Agency.
- Chowdhury, A. R. (1991). A casual analysis of defense spending and economic growth. *The Journal of Conflict Resolution*, 35(1), 80-97.
- Davis, D. R., & Chan, S. (1990). The security welfare relationship: Longitudinal evidence from Taiwan. *Journal of Peace Research*, 27(1), 87-100.
- Değer, S. (1986). Economic development and defense expenditure. *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), 179-196.
- Dunne, J. P., & Üye, M. (2009). *Military spending and development*. Working Papers, No: 0902, Department of Accounting, Economics and Finance, Bristol Business School, University of the West of England, Bristol.
- Dunne, J. P., & Nikolaidou, E. (2005). Military spending and economic growth in Greece, Portugal and Spain. *Frontiers in Finance and Economics*, 2(1), 1-17
- Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American Statistical Association*, 77, 304-324.
- Hatemi-J, A., Chang, T., Chen, W-Y., Lin, F-L., & Gupta, R. (2018). Asymmetric causality between military expenditures and economic growth in top six defense spenders. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 52(3), 1193-1207.
- Hosoya, Y. (2001). Elimination of third-series effect and defining partial measures of causality. *Journal of Time Series Analysis*, 22: 537-554.
- Huang, C., & Mintz, A. (1990). Ridge regression analysis of the defence-growth tradeoff in the United States. *Defence Economics*, 2 (1), 29-37.
- Islam, M. O. (2015). The relation between military expenditure and economic growth in developing countries: Evidence from a panel of 41 developing countries. *IOSR Journal of Economics and Finance*, 6(4), 57-65.
- Kalyoncu, H., & Yücel, F. (2006). An analytical approach on defense expenditure and economic growth: The case of Turkey and Greece. *Journal of Economic Studies*, 33(5), 336-343.
- Koban, E. (1998). Savunma harcamaları, ekonomik etkileri ve Türkiye'deki gelişimi. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*, Ankara; Sayı: 355.
- Kollias, C. (1997). Defence spending and growth in Turkey 1954-1993: A causal analysis. *Defence and Peace Economics*, 8(2), 189-204.
- Kollias, C., Manolas, G., & Paleologou, S. M. (2004). Defence expenditure and economic growth in the European Union: A causality analysis. *Journal of Policy Modeling*, 26(5), 553-569.
- Looney, R. E. (1988). *Third world military expenditure and arms production*. London: Macmillan, 1988.
- Sezgin, S. (1997). Country survey X: Defence spending in Turkey. *Defence and Peace Economics*, 8(4), 381-409.
- Sezgin, S. (2001). An empirical analysis of turkey's defence-growth relationships with a multi-equation model (1956-1994). *Defence and Peace Economics*, 12(1), 69-86.
- SIPRI [Stockholm International Peace Research Institute] (2019). SIPRI Military Expenditure Database. (Erişim: 01.03.2019), <https://www.sipri.org/databases/milex>
- Yakovlev, P. (2007). Arms trade, military spending, and economic growth. *Defence and Peace Economics*, 18(4), 317-338.
- Yılcı, V., & Özcan, B. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkinin analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.

Derleme Makalesi • Review Article

Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik*

Ethics Leadership from the Perspective of Social Learning Theory and Social Exchange Theory

Belgin Bahar^{a,**}

^a Arş. Gör. Dr., Galatasaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, 34349, İstanbul /Türkiye.
ORCID: 0000-0003-3347-3085

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 03 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 02 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 10 Temmuz 2019

Anahtar Kelimeler:

Etik Liderlik

Sosyal Öğrenme Kuramı

Sosyal Değişim Kuramı

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 03, 2019

Received in revised form July 02, 2019

Accepted July 10, 2019

Keywords:

Ethical Leadership

Social Learning Theory

Social Exchange Theory

ÖZ

Son yıllarda etik liderlik kavramı mevcut liderlik teorileri içinde önem kazanmaya başlayan konulardan biridir. Bu çalışmanın amacı etik liderlik kavramını açıklayarak, kuramsal dayanaklarını tartışmaktır. Literatür incelendiğinde etik liderlik kavramının çalışanlara yönelik sonuçlarının çoğunlukla Bandura (1977) tarafından geliştirilen sosyal öğrenme kuramıyla temellendirilerek açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Etik liderliğin bir diğer kuramsal temeli Blau (1964) tarafından geliştirilen sosyal değişim kuramına dayanmaktadır. Bu çalışmada mevcut yazından yola çıkarak sosyal öğrenme kuramı ve sosyal değişim kuramı ile etik liderlik ilişkisi araştırılmaktadır. Bu doğrultuda niteliksel bir yazın çalışması yürütülmüştür. Bu araştırma liderlerin etik davranışlarının çalışan davranışları üzerindeki rolünün anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

ABSTRACT

In the recent years, the concept of ethical leadership is one of the subjects that have started to gain importance in the current leadership theories. The aim of this study is to explain the concept of ethical leadership and to discuss its theoretical foundations. When the literature is examined, it is seen that the results of the ethical leadership concept are based on the social learning theory developed by Bandura (1977). Another theoretical basis for ethical leadership is based on the social change theory developed by Blau (1964). In this study, the relationship between social learning theory, social exchange theory and ethical leadership will be investigated. For this purpose, a qualitative literature study was conducted. This research contributes to the understanding of the role of ethical behavior of managers on employee behavior.

1. Giriş

Son yıllarda yaşanan etik skandallar nedeniyle kurumlarda iş etiği konusu ve etik liderlik kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Örgütsel bağlamda etik alanındaki araştırmalar özellikle etik liderlik kavramı üzerine yoğunlaşmaktadır (Brown vd., 2005; Kacmar vd., 2011).

Etik liderlik, yöneticilerin aldıkları kararlarda ve uyguladıkları eylemlerde güçlerini nasıl kullandıklarıyla ilgili bir liderlik biçimidir. Bu liderlik şeklinin güç ve etki kaynağı ahlaki ve etik otoriteye dayanmaktadır (Akdoğan ve

Demirtaş, 2014). Pek çok araştırmacı etik liderlik kavramının önemini vurgulamakla birlikte yazında teorik ya da ampirik çalışma sayısının azlığı dikkat çekmektedir (Shin vd., 2015). Özellikle de Türkçe yazında etik liderlik konusunda az sayıda araştırma bulunmaktadır (Akdoğan ve Demirtaş, 2014).

Brown ve Treviño (2006), etik liderlik ve çalışan davranışları arasındaki ilişkileri incelemek için sosyal değişim kuramının (Blau, 1964) ve sosyal öğrenme kuramının (Bandura, 1977) teorik açıklamalar sağladığını

* Bu çalışma, 20-21 Nisan 2019 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management, Economy and Policy (ICOME'19- Spring) isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: belginkaygan@gmail.com

belirtmiştir. Etik davranışlarda bulunan yöneticilerin çalışanları, algıladıkları etik muamele ve hissettikleri güven sayesinde kendilerini yöneticileriyle sosyal değişim ilişkisi içinde algılayabileceklerdir. Bunun sonucu yöneticiye ve kuruma olumlu davranışlarla karşılık verme eğilimleri artacaktır. Sosyal öğrenme perspektifinden ise, etik yöneticiler çalışanlarına rol model olmaktadır. Yöneticilerin etik davranışları çalışanların davranışlarını da etik yönde etkilemektedir.

Bu makalenin amacı etik liderlik kavramını irdeleyerek, yazında temellendirildiği kuramlar yardımıyla nasıl açıklandığını incelemektir. Bu doğrultuda niteliksel bir yazın çalışması yapılarak öncelikle “etik liderlik nedir?” sorusuna yanıt aranacak, ardından sosyal öğrenme kuramı ve sosyal değişim kuramları ile etik liderlik ilişkisi incelenecektir. Etik liderliğin kuramsal temellerinin anlaşılması, konunun örgütsel sonuçlarının da daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Liderlik Kavramı ve Türleri

Liderlik kavramına ilişkin çok çeşitli tanımlar bulunmaktadır. “Liderlik, insanları belirlenmiş hedefler yönünde çaba göstermeye ikna etme yeteneğidir” (Davis, 1988: 141). Başka bir tanıma göre liderlik, “belirli şartlar altında, belirli kişisel ve grup amaçlarını gerçekleştirmek üzere, bir kimsenin başkalarının faaliyetlerini etkilemesi ve yönlendirmesi süreci” olarak tanımlanabilir (Koçel, 2003: 583).

Liderlik aynı zamanda iyi bir yöneticiliktir ancak her yönetici lider özelliklerine sahip olamayabilir. Sabuncuoğlu ve Tüz (1998) lider ile yönetici arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: Yönetici başkaları adına çalışan, önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmak için uğraşan, işleri planlayan, uygulatan ve sonuçları denetleyen kişidir. Lider ise, grubun amaçlarını belirleyen ve bu amaçlar doğrultusunda grup üyelerini etkileyen ve davranışa yönelten kişi şeklinde tanımlanabilir.

Liderliği açıklamaya yönelik yaklaşımları; özellikler yaklaşımı, davranışsal yaklaşım, durumsallık yaklaşımı ve yeni liderlik yaklaşımları olmak üzere dört grupta incelemek mümkündür.

Özellikler yaklaşımı liderlerin, onları başkalarından ayıran özellik ve yeteneklere sahip oldukları düşüncesine dayanmaktadır (Koçel, 2003). Davranışsal yaklaşıma göre, liderin etkinliğini kişisel özelliklerinden ziyade davranışları belirlemektedir. Diğer bir deyişle, davranışsal yaklaşım liderin, liderlik yaparken gösterdiği davranışlar üzerinde durmaktadır (Bakan, 2008). Davranışsal yaklaşımı liderin etkinliğini belirlemede durumsal faktörleri dikkate almadığı için, en uygun liderlik davranışının koşullara ve durumlara göre değişebileceğini öne süren durumsallık yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre tek tip ve en iyi liderlik tarzı bulunmamakta, gruba uygun liderlik tarzı duruma göre değişebilmektedir.

Son yıllarda ise liderlikle ilgili pek çok yeni yaklaşım ortaya atılmıştır. Dönüşümcü liderlik, karizmatik liderlik, otokratik liderlik, demokratik liderlik gibi liderlik çeşitleri yazında sıkça ele alınan çağdaş liderlik yaklaşımları arasındadır. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ise etik liderlik kavramı derinlemesine bir şekilde incelenecektir.

3. Etik Liderlik Kavramı

Etik bilimi, insanın bireysel ve toplumsal yaşamındaki ahlaksal davranışları ile ilgili konuları irdeleyen felsefe disiplini şeklinde tanımlanabilir (Usta, 2011). Özellikle 2000’li yıllardan sonra örgütsel alana ait yazında etik ve etik dışı davranışlar konusundaki çalışmalar arttığı görülmektedir. Bir örgütte etik iklim oluşabilmesi için önemli bir unsur liderin etik davranışlar sergilemesidir.

Brown vd. (2005) etik liderliği, “kişisel eylemler ve kişilerarası ilişkiler yoluyla normatif olarak uygun davranışların gösterilmesi ve bu davranışların takipçilere iki yönlü iletişim, güçlendirme ve karar alma yoluyla tanıtılması” şeklinde tanımlamışlardır. Araştırmacılar (Brown vd., 2005; Mendonca, 2001), etik liderliğin özellikleri arasında dürüstlük, doğruluk, güvenilirlik, adil olma, başkalarına saygı ve özgecilik gibi unsurların bulunduğunu belirtmişlerdir.

Dion (2009) etik liderliğin yapısı ile ilgili yazında birtakım karışıklıklar tespit etmiş ve bunları açıklığa kavuşturmuştur. Birincisi, etnosentrik karışıklıktır. Buna göre, otokratik liderliğin her zaman etik olmadığını ve dönüşümcü liderliğin ise en etik liderlik tarzı olduğunu savunmak yanlıştır, çünkü liderlik türleri meşruiyetlerini ait oldukları kültürden almaktadır. İkincisi, yöneticinin benimsediği ahlaki değerleri kurum içinde uygulayıp uygulamamasından kaynaklanan aksiyolojik karışıklıktır. Diğer bir deyişle, etik bir yöneticinin yalnızca ahlaki değerlere sahip olması yeterli değildir, aynı zamanda bunların örgütsel yaşamda uygulanıp uygulanmadığına bakılması gereklidir. Yazar, son olarak "etik" olarak liderliğin felsefi temeliyle ilgili felsefi karışıklıklara açıklık getirmiştir.

Öte yandan, etik liderlik benzer olumlu liderlik türlerinden bazı farklılıklar içermektedir. Mayer vd. (2009) etik liderliği dönüşümcü liderlik, otantik liderlik gibi kavramın ilişkili olduğu liderlik türlerinden farklı olduğunu vurgulamıştır. Buna göre, dönüşümcü liderlik gibi liderlik türlerinde etik odaklılık liderliğin yalnızca bir boyutu temsil etmektedir. Buna karşın etik liderliğin tek odak noktası liderin etik yönüdür.

4. Etik liderlik ve Kuramsal Temelleri

4.1. Sosyal Öğrenme Kuramı

Etik liderlik yazında genellikle sosyal öğrenme kuramından (Social Learning Theory) yararlanılarak açıklanmaktadır. Sosyal öğrenme kuramı Albert Bandura’nın yaptığı çalışmalarla gelişen ve günümüzde eğitim ve psikoloji alanında büyük ölçüde kabul gören bir öğrenme kuramıdır.

Sosyal öğrenme kuramının temelinde gözlem ve başkalarının yaptığı davranışları taklit etmeye dayalı dolaylı bir öğrenme vardır (Bandura, 1977).

Çalışmalar bilişsel süreçlerin de yeni davranış kalıplarının kazanılmasında önemli rol oynadığını göstermiştir (Bandura, 1977). Bu nedenle “sosyal bilişsel kuram” olarak da adlandırılan bu kuram, insanın öğrenmesinin bireysel, çevresel ve davranışsal faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda meydana geldiğini öne sürmektedir. Bunun yanı sıra, insanın sosyal bir varlık olması nedeniyle, toplumda bireylerin başka kişileri model alarak ve gözlem yaparak da öğrendiği savunulmaktadır (Bayrakçı, 2007).

Bandura (1977), bireyin her şeyi doğrudan öğrenmesine gerek olmadığını, başkalarının deneyimlerini gözleyerek de birçok şeyi öğrenebileceğini savunmuştur. Sosyal öğrenme kuramına göre öğrenmenin, tepki sonuçları yoluyla ve model alma yoluyla gerçekleştiği görülmektedir (Bandura, 2001).

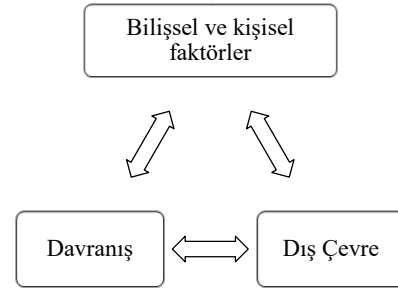
Bilgi ve beceriler sadece doğrudan deneyimle edinilmemektedir. Sosyal öğrenme kuramında dolaylı öğrenmeyi sağlayan etkenler dört grup altında toplanabilir:

- (i) Dolaylı pekiştirme: Birey yapmış olduğu davranışlar sonucunda ödüllendirilmiş ise, gözlemcinin o davranışı tekrar etme olasılığı artacaktır.
- (ii) Dolaylı ceza: Model alınan kişi olumsuz davranışı sonunda cezalandırılırsa, davranışı gözleyen in o davranışı yapma eğilimi azalacaktır.
- (iii) Dolaylı güdülenme: Model alınan kişi gözlenen davranış sonucunda olumlu bir sonuçla karşılaşır ise, gözlemci de bu davranışı yapmaya daha çok istek duyacaktır.
- (iv) Dolaylı duygusallık: Bir kişinin davranışlarını gözlemlerken empati kurulması gözlem yapan kişide duygusal koşullanmaya neden olabilir. Bunun sonucunda kişi kendi yaşamadığı halde model aldığı kişinin korktuklarından korkma, sevdiklerini sevme eğiliminde olabilir (Korkmaz, 2003).

Öte yandan, sosyal öğrenme kuramı karşılıklı belirleyicilik temel ilkesine dayanmaktadır. Karşılıklı belirleyicilik modelinde (Şekil 1) kişi, davranışları ve çevresi arasında karşılıklı etkileşimsel nedensellik ilişkisi görülmektedir.

Modele göre; davranış, bilişsel ve kişisel faktörler ile çevresel olaylar birbirini çift yönlü olarak etkileyen, etkileşimli belirleyiciler olarak çalışmaktadır (Wood ve Bandura, 1989). Bununla birlikte, karşılıklılık ilkesi, farklı etki kaynaklarının eşit güçte olduğu ya da aynı anda gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Wood ve Bandura (1989) etkinin iki yönlülüğü nedeniyle, insanların çevrelerinin hem ürünleri hem de üreticileri olduğunu belirtmiştir.

Şekil 1. Davranış, bilişsel ve kişisel faktörler ile dış çevre arasındaki karşılıklı ilişkiler

Kaynak: Wood ve Bandura (1989)

4.2. Sosyal Öğrenme Kuramının Etik Liderlik ile İlişkisi

Wood ve Bandura (1989) sosyal bilişsel kuramın üç yönünün özellikle örgütsel alanla ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Birincisi rol modellemesi yoluyla insanların bilişsel, sosyal ve davranışsal yetkinliklerinin geliştirilmesidir. İkincisi bireylerin yeteneklerini etkin bir şekilde kullanabilmeleri için öz yetkinliklerine olan inancını geliştirmektir. Son olarak, hedef belirleme sistemleri ile çalışanların öz motivasyonlarının artırılması mümkündür.

Ayrıca, etik liderler karar alırken “yapılacak doğru şey nedir?” sorusunu sordukları için, çalışanlar aldıkları kararlar hakkında stratejik düşünmeyi öğrenirler ve bu süreç çalışanın öz yeterliliklerini artırır. Çalışanların aldıkları kararlar hakkında düşünmelerine yardımcı olan etik liderler, çalışanların kendi başlarına karar alırken kullanabilecekleri önemli bir becerinin geliştirilmesine yardımcı olur ve bu artan özerklik, çalışanların öz yetkinlik inançlarını geliştirir (Walumbwa vd., 2011).

Etkileşimsel nedensellik ilişkisinde davranışsal, bilişsel ve çevresel faktörler örgütsel sürecin önemli bir parçasıdır. Wood ve Bandura’ya (1989) göre, sosyal bilişsel teori, sosyal-yapısal faktörlerin örgütsel performansla bağlantılı olduğu psikolojik mekanizmaları gösteren bir kavramsal çerçeve sağlamaktadır.

Etik liderlik çerçevesinde sosyal öğrenme kuramı, yöneticilerin etik davranışlarının çalışanların davranışlarını etik ve olumlu bir yönde etkilediğine dayanmaktadır. Bu kapsamda Bandura (1991) çevrenin ahlaki biliş ve kişisel faktörleri iki yönlü ve karşılıklı olarak etkilediğini öne sürmektedir: “Sosyal etkiler, ahlaki standartlara uyum için ortak destek sağlayarak öz sistemin işleyişini etkilemektedir” (Bandura, 1991: 20).

Bu kurama göre, bireyler modelleme ile bilgi ve becerilerini geliştirebilirler. Bu kapsamda, bireyler çalışma ortamında rol modellerin davranışlarını gözlemleyecek, taklit etmeye çalışacak ve modelleme yoluyla öğrenecektir (Bandura, 1977). Burada rol modeller, çalışma ortamındaki yöneticileri ve diğer çalışanları içermektedir.

Brown, Treviño ve Harrison (2005), yaptıkları araştırmada etik liderliği incelemek için sosyal öğrenme teorisini temel almışlardır. Yazarlar, liderlerin çalışanlar için etik konusunda rehberlik etmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda liderler çalışanlar için ahlaki bir örnek oluşturmalı ve örgüt faaliyetlerini toplumun değerlerine uygun şekilde gerçekleştirmelidir.

Liderler şeffaf ve adil eylemlerde bulunup, adil bir çalışma ortamı yaratarak, çalışanlara olumlu davranışlar benimsemeleri için meşru bir bilgi kaynağı ve bir öykünme hedefi haline gelebilirler (Brown, Treviño ve Harrison, 2005). Sosyal öğrenme teorisi, ödüller ve cezaların da öğrenmeyi kolaylaştırdığını öne sürmektedir. Dolayısıyla, etik liderler uygun davranışları ödüllendirerek ve uygunsuz davranışları disipline ederek sosyal öğrenme modelleri haline gelmektedirler.

Mayer vd. (2009) etik liderlik konusundaki araştırmalarını sosyal öğrenme kuramı ve sosyal değişim kuramı ile temellendirmişlerdir. Söz konusu araştırma, çalışan davranışlarının hem liderlerinin davranışlarını taklit ettiği bir modelleme sürecinden, hem de liderlerin çalışan davranışlarını ödüllendirme ve cezalandırma yetkisi bulunması ile etkilendiğini ortaya koymuştur. Araştırma bulguları, sosyal öğrenme teorisi öngörülerini desteklemektedir. Ayrıca bu çalışma ışığında, liderlerin etik davranışları ile çalışan davranışlarını olumlu yönde etkileyerek, örgütlerde etik kültürünün oluşması için önemli bir faktör olduklarını söyleyebiliriz.

Hannah, Avalio ve Walumbwa (2011) ise, otantik liderlik, ahlaki cesaret ve etik davranışlar arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında sosyal bilişsel teoriyi baz almışlardır. Bandura'nın geliştirdiği karşılıklı belirleyicilik modelinde ahlaki cesareti, bireyin etik davranışlarını ve çevresini etkileyen kişisel faktör olarak ele almışlardır. Bu bakımdan sosyal çevrenin önemli unsuru ise liderlerdir. Yazarlar, etik örnekleri gözlemleyerek, gözlemcilerin ahlaki bilişlerinin ve ahlaki cesaretlerinin artacağını savunmaktadırlar. Böylelikle liderler gözlemcinin ahlaki cesaretini artırarak etik davranışlarına da etki ederler. Örneğin bir yönetici, etik meseleleri tartışmanın ve bildirmenin ödüllendirildiği veya talep edildiği açık, şeffaf ve güvenilir bir örgüt kültürü yaratabilir. Böylece çalışanların ahlaki cesaretlerini güçlendirerek, etik davranışlar sergileme ihtimallerini artırır.

Ayrıca Hannah, Avalio ve Walumbwa (2011) ampirik olarak test ettikleri araştırma modelleri ile otantik liderliğin ahlaki cesareti artırdığını göstermişlerdir. Ahlaki cesaret ise otantik liderlik ile etik davranışlar arasında tam aracılık rolü oynamaktadır.

4.3. Sosyal Değişim Kuramı

Etik liderliğin bir diğer kuramsal temeli Blau (1964) tarafından geliştirilen sosyal değişim kuramına dayanmaktadır. Bu kuram sosyal değişimlerdeki insan davranışını açıklamak için ortaya atılmıştır. Sosyal değişim

kuramı, işyeri davranışlarını anlamak için en etkili kavramsal paradigmlar arasındadır (Cropanzano ve Mitchell, 2005).

Sosyal değişim kuramının en temel ilkesi “karşılıklılık normu”dur. Bu ilkeye göre, sosyal değişimlerde bir kişiye karşı olumlu bir davranışta bulunulduğunda, bu kişi için karşılığında belirlenmemiş bir olumlu davranış gösterme yükümlülüğü doğduğu öne sürülmektedir (Çetin ve Şentürk, 2016).

Foa ve Foa (1980: 78) kişilerarası davranış kaynağı değişiminin konusu olarak ele almışlardır. Yazarlar kaynak teorisi kapsamında kaynağı şu şekilde tanımlamıştır: “kaynaklar, insanlar arasında değişimin nesnesi haline gelebilecek somut veya sembolik olan herhangi bir maddedir.” Elbette tüm kaynakların kullanımları ve değişim koşulları aynı değildir. Bu nedenle Foa ve Foa (1980) altı değişim kaynağı belirlemiş ve kaynakları altı sınıfa ayırmışlardır. Bunlar: sevgi, statü, bilgi, para, mal ve hizmet şeklinde tanımlanabilir.

Kaynak sınıflandırması yapıldıktan sonra değişim kaynakları benzerlikleri ve farklılıkları doğrultusunda incelenmiştir. Bu karşılaştırma için somutluğa karşı soyutluk ve evrenselliğe karşı kişiye özgü nitelikleri seçilmiştir. Sonuç olarak, sevgi en kişiye özgü kaynak iken para en genel kaynak olarak konumlandırılabilir. Öte yandan, hizmetler ve mallar, bazı maddi faaliyetlerin veya ürünlerin değişimini içerir ve somut olarak sınıflandırılabilir (Foa ve Foa, 2012).

Blau'nun (1964) sosyal değişim kuramına katkısı, ekonomik ve sosyal değişimlerin karşılaştırılmasıdır. Daha genel ve somut olan para, mal ve hizmet kaynaklarının ekonomik değişimlerde aracı rol oynaması beklenirken; kişilere özgü ve soyut olan sevgi, statü ve bilgi kaynaklarının daha çok sosyal değişimlerde rol oynadığı görülmektedir (Çetin ve Şentürk, 2016).

Blau (1964) sadece sosyal değişimlerin kişisel yükümlülükler, minnet ve güven duygularını ortaya çıkardığını, ekonomik değişimlerin ise bu duygulara yol açmadığını belirtmiştir. Ayrıca sosyal değişime dair faydaların, tam bir bedeli olmadığını belirterek, sosyal değişimlerin kalıcı sosyal örüntüler yarattığını belirtmiştir.

4.4. Sosyal Değişim Kuramının Etik Liderlik ile İlişkisi

Cropanzano ve Mitchell (2005), sosyal değişim ilişkilerinin çalışma ortamlarında olumlu sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Zira işverenlerin adil davranışları çalışanlarda olumlu iş tutumları oluşmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda, işvereni destekleyici olarak gören bir çalışanın bu harekete olumlu geri dönüş sağlaması muhtemeldir. Algılanan örgütsel destek arttıkça çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışları ve performansları da artmaktadır. Benzer şekilde örgütsel adalet algısı arttıkça iş tatmini ve örgütsel bağlılık da artmaktadır.

Sosyal değişim kuramı, yüksek kaliteli bir lider-üye etkileşimi ilişkisinde olan çalışanların daha etkili çalışan olma eğiliminde olduğunu göstermektedir (Walumbwa vd., 2011). Bu süreç, “karşılıklılık normu” olarak adlandırılan sosyal değişim kuramının temel prensibi ile açıklanabilir. Başkasından olumlu bir davranış gören bireylerin, bu davranışa olumlu bir şekilde yanıt verme veya olumlu davranışı geri ödeme zorunluluğu hissetmesi beklenmektedir.

Sosyal değişim kuramı bağlamında etik liderler çalışanlarına ilgili ve adil davrandıkları için, çalışanların etik liderlerle ilişkileri sosyal değişim ve karşılıklılık normları üzerine kuruludur (Treviño, Weaver ve Reynolds, 2006). Diğer bir deyişle, liderler güvenilir ve adil olarak algılandıklarında çalışanların yönetici ve kurumla ilişkilerini ekonomik değişim yerine sosyal değişim kapsamında değerlendirmesi muhtemeldir (Brown vd., 2005). Bunun sonucunda etik bir liderin destekleyici davranışlarına çalışanlar da etik davranışlarla karşılık vermek istemektedir (Treviño, Weaver ve Reynolds, 2006).

Çalışanlar etik liderlere güvenebileceklerini bildikleri ve etik liderlerde çalışanlara adil davrandıkları için, çalışanların, yöneticiye veya kuruluşa zarar verebilecek davranışlardan uzak durmaya çalışıp, tüm çalışma grubunun yararına olacak şekilde davranarak yöneticinin davranışlarına olumlu karşılık verme ihtimalleri yüksektir.

Genellikle olumlu davranışlar açısından “karşılıklılık” ilkesi düşünülür; ancak, negatif karşılıklılık normları da bulunmaktadır. Bu olumsuz normlar misilleme ya da intikam duyguları ile sonuçlanmaktadır (Gouldner, 1960). Dolayısıyla, etik dışı liderler astlarına olumsuz davranışlar sergiliyorsa, astların da karşılığında olumsuz davranış sergilemesi muhtemeldir.

Etik liderler çalışanlarının güvenebileceği bir ortam yaratırlar. Çalışanlar etik liderlerine güvenebileceklerini bildikleri ve adil davranıldığını hissettikleri için, sapkın bir şey yapma ihtiyacı hissetmezler. Aşırı uzun molalar vermek gibi yöneticileri veya kuruluşu cezalandırma isteği daha az duyarlar (Mayer vd., 2009).

Mayer vd. (2009), etik liderlerin dengeli kararlar aldıkları ve çalışanların görüşlerini dile getirmelerine fırsat tanıdıkları için adil olarak algılandıklarını belirtmiştir. Bir çalışma grubundaki çalışanlar liderlerini adil olarak algıladıklarında, liderine ve iş arkadaşlarına arzulan olumlu yollarla karşılık verme yükümlülüğü hissetme olasılıkları yüksektir. Kısacası grup için karşılıklılık normları olumlu gelişmektedir (Mayer vd., 2009).

Mayer vd.’nin (2009) yapmış olduğu araştırma sosyal değişim teorisinin hipotezlerini de desteklemektedir. Araştırma bulgularına göre, etik liderler güvenilir ve adil olarak kabul edildiklerinden, çalışanlar liderlerinin istediği şekilde davranmaya motive olmaktadır. Çalışanlar, adil muamele gördükleri ve yöneticileriyle aynı doğrultuda davranışlarda bulunmanın ödüllendirileceğini bildikleri için

yöneticilerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyi hedefleyecektir.

Kacmar vd. (2011), etik liderlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri anlamak için çalışmalarını sosyal değişim teorisine dayandırmışlardır. Araştırma bulguları, etik liderliğin sosyal değişim kuramı ile ilişkisini desteklemektedir. Yöneticinin sergilediği olumlu davranışlara karşılık çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışını benimsedikleri görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada etik liderlik kavramını irdelemek ve kuramsal dayanaklarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırma sonunda etik liderliğin kuramsal temellerinin daha iyi anlaşılması sağlanarak bireysel ve örgütsel sonuç bağlantıları kurulmuştur. Buna göre, etik liderler dürüst ve güvenilir kişiler olarak algılanmaktadır ve etik örgüt kültürünün oluşmasında büyük rol oynamaktadırlar.

Sosyal öğrenme kuramı kapsamında dolaylı öğrenme ve rol model alma mekanizmaları sayesinde etik yöneticilerin, olumlu davranışları uygulama konusunda çalışanları etkiledikleri görülmektedir. Sosyal değişim kuramı bağlamında ise, yöneticiler çalışanlara adil davrandıklarında, çalışanların yöneticilerle olan ilişkilerini ekonomik değişimden ziyade sosyal değişim açısından değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışma örgütlerde etik davranışların nasıl arttırılabileceği konusunda kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Etik liderlik sürecinde önemli olan etik kuralların liderlik uygulamalarına somut bir şekilde yerleştirilmesidir. İncelenen etik liderlik kuramlarına dayanarak, yöneticilerin çalışanlara etik rol modeller olmaları için iş ortamında adil, güvenilir, dürüst ve saygılı davranmaları önerilebilir. Ayrıca, kurumlara yöneticilerini etik davranışlar konusunda eğitmelerini ya da etik liderlik davranışları sergileyen yöneticiler ile çalışmalarını önerebiliriz. Böylelikle rol model olan yöneticiler, çalışanlarını da olumlu yönde davranmaya motive edecek ve kurumlarında etik kültürün oluşmasına katkı sağlayacaklardır.

Bu çalışmanın en önemli kısıtı sınırlı sayıda kuram temel alınarak etik liderlik konusunun incelenmiş olmasıdır. Liderin etik davranışları ve örgütsel etkileri başka kuramlar yardımıyla da açıklanabilir. Örneğin etik liderliğin örgütsel sonuçlarının kuramsal kuram çerçevesinde incelenmesi faydalı olabilir. Ayrıca sosyal kimlik kuramı etik liderlik davranışlarının çalışanlar üzerindeki sonuçlarını incelemeye yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Akdoğan, A., & Demirtaş, Ö. (2014). Etik Liderlik Davranışlarının Etik İklim Üzerindeki Etkisi: Örgütsel Politik Algılamaların Aracı Rolü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 107-124.

- Bakan, İ. (2008). "Örgüt Kültürü" ve "Liderlik" Türlerine İlişkin Algılamalar İle Yöneticilerin Demografik Özellikleri Arasındaki İlişki: Bir Alan Araştırması. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2008(1), 13-40.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-hall.
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 248-287.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange and power in social life*. New York, NY: Wiley.
- Brown, M. E., & Treviño, L. K. (2006). Ethical leadership: A review and future directions. *The leadership quarterly*, 17(6), 595-616.
- Brown, M. E., Treviño, L. K., & Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational behavior and human decision processes*, 97(2), 117-134.
- Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005) Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900.
- Çetin, A., & Şentürk, M. (2016). Bilgi paylaşma davranışının planlı davranış teorisi ve sosyal değişim teorisi bağlamında incelenmesi: dermatologlar üzerine ampirik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 16(2), 241-256.
- Davis, K., (1988). *İşletmede İnsan Davranışı*. 5.Baskıdan Çeviri, (Çev. Kemal Tosun, Tomris Somay, Fulya Aykar, Can Baysal, Ömer Sadullah ve Semra Yalçın), 3.Baskı, İstanbul.
- Dion, M. (2009). Les confusions entourant le «leadership éthique» dans les organisations. *Éthique publique. Revue internationale d'éthique sociétale et gouvernementale*, 11(2), 111-128.
- Foa, E. B., & Foa, U. G. (2012). Resource theory of social exchange. In: *Handbook of social resource theory* (pp. 15-32). Springer, New York, NY.
- Gouldner, A. W. (1960). The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American sociological review*, 161-178.
- Hannah, S. T., Avolio, B. J., & Walumbwa, F. O. (2011). Relationships between authentic leadership, moral courage, and ethical and pro-social behaviors. *Business Ethics Quarterly*, 21(4), 555-578.
- Kacmar, K. M., Bachrach, D. G., Harris, K. J., & Zivnuska, S. (2011). Fostering good citizenship through ethical leadership: Exploring the moderating role of gender and organizational politics. *Journal of applied psychology*, 96(3), 633.
- Koçel, T. (2003). *İşletme Yöneticiliği*. İstanbul: Beta Basım.
- Korkmaz, İ. (2003). *Sosyal Öğrenme Kuramı, Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Binnur Yeşilyaprak (Ed.). Ankara: PegemA yayıncılık.
- Mayer, D. M., Kuenzi, M., Greenbaum, R., Bardes, M., & Salvador, R. B. (2009). How low does ethical leadership flow? Test of a trickle-down model. *Organizational behavior and human decision processes*, 108(1), 1-13.
- Mendonca, M. (2001). Preparing for ethical leadership in organizations. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 18(4), 266-276.
- Sabuncuoğlu, Z., & Tüz, M. (1998). *Örgütsel Psikoloji*. Bursa: Alfa Yayınları.
- Shin, Y., Sung, S. Y., Choi, J. N., & Kim, M. S. (2015). Top management ethical leadership and firm performance: Mediating role of ethical and procedural justice climate. *Journal of Business Ethics*, 129(1), 43-57.
- Treviño, L. K., Weaver, G. R., & Reynolds, S. J. (2006). Behavioral ethics in organizations: A review. *Journal of management*, 32(6), 951-990.
- Usta, A. (2011). Kuramdan uygulamaya kamu yönetiminde etik ve ahlak. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 39-50.
- Walumbwa, F. O., Mayer, D. M., Wang, P., Wang, H., Workman, K., & Christensen, A. L. (2011). Linking ethical leadership to employee performance: The roles of leader-member exchange, self-efficacy, and organizational identification. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 115(2), 204-213.
- Wood, R., & Bandura, A. (1989). Social cognitive theory of organizational management. *Academy of management Review*, 14(3), 361-384.

Balkan Journal of Social Sciences

BJSS

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 8 • Sayı/Number: 16

Yazım Kuralları

Balkan Sosyal Bilimler Dergisi [BJSS; Balkan Journal of Social Sciences], Ocak ve Temmuz sayısı olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayımlanmaktadır. Derginin asıl amacı sosyal bilimler alanında nitelikli akademik çalışmaların yayımlanmasına katkı yapmaktır.

Dergide yayımlanan makaleler yazı işlerinin izni olmaksızın başka hiçbir yerde yayımlanamaz veya bildiri olarak sunulamaz. Kısmen veya tamamen yayımlanan makaleler kaynak gösterilmeden hiçbir yerde kullanılamaz. Dergiye gönderilen makalelerin içerikleri özgün, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makaledeki yazarlar isim sırası konusunda fikir birliğine sahip olmalıdır.

Makalenin hazırlanması sırasında yardımcı olması amacıyla, internet sitemizde yazarlar için linkinin altında yer alan **BJSS** Dergisi yazım kurallarına göre hazırlanmış “örnek makale” dosyasını bilgisayarınıza indirmeniz ve makalenizi bu makaleyi örnek alarak hazırlamanız, düzenlemelerde kolaylık ve zaman tasarrufu sağlayacaktır. Bu makaleyi bilgisayarınıza Word programında şablon (template) olarak kaydederek de makalenizi hazırlayabilirsiniz.

- Makaleler MS Word 2007 veya üstü bir sürümde hazırlanarak gönderilmelidir.
- Sayfa yapısı A4 kâğıdı (210 x 297 mm) boyutunda, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üst 2 cm olmak üzere diğer kenarlar için 1.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır.
- Yazar(lar)ın ad(lar) ve soyad(lar), kurumsal unvanları; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), e-posta adres(ler) bilgileri ve ORCID numaraları verilmelidir. Ayrıca makalelerde sorumlu yazar belirtilmelidir.
- Makale başlığı, içerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Başlık, kalın ve 13 punto büyüklüğünde olmalı ve ilk harfler büyük olacak şekilde sola hizalanarak yazılmalıdır. Makaleler aynı özellikte İngilizce bir başlık/title içermelidir.
- Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 120 kelimedenden oluşan Türkçe “Öz” bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Aynı şekilde makaleler İngilizce bir başlık/title, anahtar sözcükler/keywords ve özet/abstract içermelidir.
- **BJSS**'nin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde diğer dillerde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Diğer dillerde yazılan makalelerde yazım dili dışında ayrıca Türkçe ve İngilizce başlık, anahtar sözcükler ve öz bulunmalıdır.
- Herhangi bir sempozyum veya kongrede sunulmuş olan çalışmalar kongrenin adı, yeri ve tarihi belirtilerek yayımlanabilir. Bir araştırma kurumu veya fonu tarafından desteklenen çalışmalarda (BAP, TÜBİTAK, Kalkınma Bakanlığı vb.) desteği sağlayan kuruluşun adı ve proje numarası ilk sayfanın altında verilmelidir.
- Makaleler giriş, gelişme ve sonuç yer alacak şekilde hazırlanmalıdır.
- Formüller ve denklemler Math Type ya da Word Denklem Düzenleyici kullanılarak yazılmalıdır.
- Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

- Bir makalede sırasıyla özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. Makalenin bir “Giriş” ve bir “Sonuç” bölümü bulunmalıdır. “Giriş” çalışmanın amacı, önemi, dönemi, kapsamı, veri metodolojisi ve planını mutlaka kapsamalıdır. Konu gerektiriyorsa literatür tartışması da bu kısımda verilebilir. “Sonuç” araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.
- Tablo/Şekillerin numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo/Şekil numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo/şekil adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Kaynakça verilmesi gereken bir durum varsa tablonun altında metin içi kaynak gösterme formatında verilmelidir.
- Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Makale başlığı dışındaki diğer tüm başlıklar yalnız ilk harfleri büyük, 11 punto (üst 12 nk; alt 6 nk) ve sola hizalı olarak yazılmalıdır. Birinci derece başlıklar koyu karakterde; ikinci derece başlıklar, koyu olmayan; üçüncü derece başlıklar ise koyu olmayan ve italik harflerle yazılmalıdır.

1. Birinci Derece Başlık

1.1. İkinci Derece Başlık

1.1.1. Üçüncü Derece Başlık

- Kaynak göstermede kullanılan format, APA (American Psychological Association) Style 6th Edition'dır. Gerek alıntılmalarda gerekse de kaynakça kısmında yazarlar, Amerikan Psikoloji Derneği'nin yayımladığı Amerikan Psikoloji Derneği Yayım Kılavuzu'nda belirtilen yazım kurallarını ve formatını takip etmelidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>
- Madde imli listeler dâhil edilebilir ve şöyle görünmelidir:
 - (i) İlk nokta
 - (ii) İkinci nokta
 - (iii) Ve bunun gibi
- Tablo/Şekillerin numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo/Şekil numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo/şekil adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Kaynakça verilmesi gereken bir durum varsa tablonun altında metin içi kaynak gösterme formatında verilmelidir.

Tablo 1. Tablo Örneği

Bir Sütun Başlığı Örneği	Sütun A (<i>t</i>)	Sütun B (<i>t</i>)
Bir giriş	1	2
Bir başka giriş	3	4
Bir başka giriş	5	6

- Denklemler ve formüller Mathtype'da ya da ofis programlarının denklem araçları özelliği kullanarak yazılmalı ve sayfanın sağ tarafındaki parantez içinde art arda numaralandırılmalıdır (metinde açıkça belirtilmişse).

$$EA_{it} = \beta_0 + \beta_1 N\ddot{u}f_{it} + \beta_2 Yne_{it} + \beta_3 Ptr_{it} + \beta_4 EA_{p_{it}} + \beta_5 Egt_{it} + \beta_6 Kent + \beta_7 Gsyih_{it} + u_{it} \quad (1)$$

- Metin İçi Kaynak Gösterme: Kaynak göstermede kullanılan format, APA (American Psychological Association) Style 6th Edition'dır. Gerek alıntılmalarda gerekse de kaynakça kısmında yazarlar, Amerikan Psikoloji Derneği'nin yayımladığı Amerikan Psikoloji Derneği Yayım Kılavuzu'nda belirtilen yazım kurallarını ve formatını takip etmelidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>

Bu kısımda farklı metin içi gönderme yapma şekilleri, çalışmanın türüne ve yazar sayısına göre nasıl metin içi gönderme yapılacağı anlatılmakta, metin içi gönderme yaparken karşılaşılabilecek farklı durumlar örneklerle aktarılmaktadır.

Metin içi göndermeler en temelde iki şekilde yapılır:

Örnek:

Sağlanacak bu tasarruf ile birlikte yıllık yaklaşık olarak 7,3 milyar dolarlık bir kazanımın olacağı ifade edilmektedir (Bayrak ve Esen, 2014).

ya da

Bayrak ve Esen'e (2014) göre

İngilizce çalışmalarda Türkçe bir kaynağa gönderme yapılıyorsa “ve” yerine “and” ifadesi, Türkçe bir çalışmada İngilizce bir kaynağa gönderme yapılıyorsa “and” yerine “ve” ifadesi kullanılmalıdır.

Eğer makalenin genelinde bahsedilen bir durum yerine ilgili makaledeki belirli bir konuya referans vermek istenirse sayfa numarası da atıfa eklenebilir.

Örnek:

Sağlanacak bu tasarruf ile birlikte yıllık yaklaşık olarak 7,3 milyar dolarlık bir kazanımın olacağı ifade edilmektedir (Bayrak ve Esen, 2014: 65).

ya da

Bayrak ve Esen'e (2014:65) göre

Üç veya daha fazla yazarlı eserlere atıf yapmak için ilk yazarın soyisminden sonra diğer yazarların soyisimlerini kullanmak yerine “vd.” ifadesi kullanılır.

Örnek:

Aydın vd. (2016) Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşan beş Türk cumhuriyetinde enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri analizi ile araştırmıştır.

ya da

... etkisini panel veri analizi ile araştırılmaktadır (Aydın vd., 2016).

Bir konuyu desteklemek mahiyetinde birden fazla kaynak referans gösterilebilir. Bu durumda atıfları “;” işaretiyle ayırmak gerekir. Ayrıca aynı parantez içerisinde yapılan çoklu göndermelerde çalışmanın yayın tarihine göre sıralanmalıdır.

Örnek:

Buna rağmen devletin ekonomiye müdahale etmesi halinde bunun ekonomiye hiçbir fayda sağlamayacağı, aksine ekonominin kendi doğal kanunları içerisinde işleyen düzeni bozacağını ifade etmektedirler (Esen ve Bayrak, 2015; Aydın ve Esen, 2019; Aydın vd., 2019).

Aynı yazara ait tek yazarlı yayınlarda yayın yılı aynı olması halinde kaynakların ayrımının yapılabilmesi için tarihin yanına küçük harfler (a, b, c, ...) eklenir.

Örnek:

(Esen, 2019a; Esen, 2019b)

Tüzel yazarlı çalışmalara atıf yaparken: Yazar olarak bir grup/tüzel kişi (dernekler, şirketler, devlet kurumları ve diğer çalışma grupları gibi) ifade ediliyorsa bu gruba ilişkin ad bilgisi metin içindeki göndermede oldukça açık ve anlaşılır biçimde verilmelidir. Grup adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Eğer grup adı uzunsa, kısaltma herkesçe anlaşılır oluyorsa veya ada yönelik zaten bilinen bir kısaltma var ise ilk kullanımda hem açık hali hem kısaltma hali kullanılıp, sonraki kullanımlarda ise sadece kısaltma kullanılabilir. Eğer grup adı kısa ise veya kısaltması herkesçe anlaşılır oluyorsa tüm göndermelerde adın açık hali yazılır.

Örnek:

İlk gönderme

(Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2018)

İkinci ve sonraki göndermeler

(TÜİK, 2018)

Gönderme cümle içerisinde yapılıyorsa

İlk gönderme

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2018)...

İkinci ve sonraki göndermeler

TÜİK (2018)...

- İkincil Kaynaklar

Bir yazarın makalesine ulaşamıyorsa ikincil kaynaklardan alıntı yapan bir kaynağa referans veriliyorsa asıl yararlanılan kaynağa göndermede bulunulur.

“(Aktarılan kaynağın yazarının [veya yazarlarının] Soyadı, Yılı)’dan aktaran” ifadesi getirilerek atıf yapılır. Buna bağlı olarak da kaynakçada sadece ikincil kaynağa yer verilir. (Smith, 1890’dan aktaran: Esen, 2006: 1) gibi

Smith (1890) her bireyin kendi kârını arttırmaya çalışırken amacı hiç de bu olmadığı halde bütün toplumun zenginliğinin artmasına hizmet ettiğini ve bunu yaptırmanın ise piyasanın gizli eli olduğunu vurgulamaktadır (aktaran: Esen, 2006: 1).

Klasik Eserler

Yayın yılı tam olarak bilinmeyen klasik eserler için yayın yılı kısmında “çev.” kısaltması ile birlikte çeviri yılı ya da “sür.” kısaltması ile birlikte kullanılan sürümün yılı verilir.

Örnek:

(Aristotle, çev. 1931)

Klasik eserin orijinal tarihi biliniyorsa o da gönderme içinde kullanılır.

Örnek

(Balzac, 1836, çev. 1941)

- Kaynakça Gösterimi

(i) Türkçe kitap:

Meriç, C. (2009). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.

(ii) Çeviri kitap:

Davison, A. (2006). *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

(iii) Editörlü kitap:

Çetin, İ. (Ed.) (2010). *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Nobel.

(iv) Editörlü kitapta bölüm:

Esen, Ö. (2018). Enflasyon. İçinde: D. Çağrı Yıldırım & Emrah İ. Çevik (Ed.), *Para Bankacılık ve Finansal Sistem* (s.43-67). Bursa: Ekin Yayınevi.

(v) Makale:

Esen, Ö. (2012). Türkiye’de Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracat Üzerine Etkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 87-97.

(vi) Çift yazarlı makale:

Bayrak, M., & Esen, Ö. (2014). Türkiye’nin Enerji Açığı Sorunu ve Çözümüne Yönelik Arayışlar. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 139-158.

Çok yazarlı makale:

Esen, Ö., Aydın, C., & Aydın, R. (2016). Inflation Threshold Effect on Economic Growth in Turkey. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 7(22), 1983-1993.

(vii) Tezler:

Esen, Ö. (2013). *Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Türkiye’nin Enerji Açığı Sorunu: 2012-2020 Dönemi Enerji Açığı Projesiyonu*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

(viii) İnternet tabanlı kaynaklar:

Eğilmez, M. (2017). *İşsizlik Niçin Düşmüyor?*. (Erişim: 01.02.2018), <http://www.mahfiyegilmez.com/2017/12/issizlik-nicin-dusmuyor.html>

TÜİK (2018). *Temel İstatistikler*. (Erişim: 01.02.2018), <http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

- Bir yazarın makalesine ulaşamıyorsa ikincil kaynaklardan alıntı yapan bir kaynağa referans veriliyorsa asıl yararlanılan kaynağa göndermede bulunulur.
 - (i) “(Aktarılan kaynağın yazarının [veya yazarlarının] Soyadı, Yıl)’dan aktaran” ifadesi getirilerek atıf yapılır. Buna bağlı olarak da kaynakçada sadece ikincil kaynağa yer verilir. (Smith, 1890’dan aktaran: Esen, 2006: 1) gibi
 - (ii) Smith (1890) her bireyin kendi kârını arttırmaya çalışırken amacı hiç de bu olmadığı halde bütün toplumun zenginliğinin artmasına hizmet ettiğini ve bunu yaptırmanın ise piyasanın gizli eli olduğunu vurgulamaktadır (aktaran: Esen, 2006: 1).
- **BJSS’ye** yazım kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, daha sonraki aşamada intihal denetiminden geçirilir. Dergide intihal denetimi turnitin programı ile yapılmaktadır ve intihal denetiminde kabul edilebilir benzerlik oranı en fazla %20 olmalıdır.
- Örneklerle Kaynakça

Bayrak, M., & Esen, Ö. (2012). Bütçe açıklarının cari işlemler dengesi üzerine etkileri: İkiz açıklar hipotezinin Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Ekonomik Yaklaşım*, 23(82), 23-49.

Esen, Ö., & Bayrak, M. (2015). Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Sürecindeki Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Uygulama. *Bilgi*, (73), 231-248.

Aydın, C., & Esen, Ö. (2019). Does too much government spending depress the economic development of transition economies? Evidences from dynamic panel threshold analysis. *Applied Economics*, 51(15), 1666-1678.

Aydın, C., Esen, Ö., & Aydın, R. (2019). Is the ecological footprint related to the Kuznets curve a real process or rationalizing the ecological consequences of the affluence? Evidence from PSTR approach. *Ecological Indicators*, 98, 543-555.

Eğilmez, M. (2017). İşsizlik Niçin Düşmüyor?. (Erişim: 01.02.2018), <http://www.mahfiiegilmez.com/2017/12/issizlik-nicin-dusmuyor.html>

TÜİK (2018). Temel İstatistikler. (Erişim: 01.02.2018), <http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Esen, Ö. (2013). *Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu: 2012-2020 Dönemi Enerji Açığı Projeksiyonu*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Esen, Ö., Aydın, C., & Aydın, R. (2016). Inflation Threshold Effect on Economic Growth in Turkey. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 7(22), 1983-1993.

Bayrak, M., & Esen, Ö. (2014). Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu ve Çözümüne Yönelik Arayışlar. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 139-158.

Esen, Ö. (2012). Türkiye’de Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracat Üzerine Etkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 87-97.

Esen, Ö. (2018). Enflasyon. İçinde: D. Çağrı Yıldırım & Emrah İ. Çevik (Ed.), *Para Bankacılık ve Finansal Sistem* (s.43-67). Bursa: Ekin Yayınevi.

Çetin, İ. (Ed.) (2010). *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Nobel.

Meriç, C. (2009). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Davison, A. (2006). *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Instructions for Authors

BJSS is published biannually in January and July. The purpose of the journal is to make contributions to publishing qualified academic studies in social sciences and humanities.

The articles that are published in the journal cannot be published or presented anywhere else unless permission is granted from the editorial board. The articles that are published either partially or completely cannot be used anywhere else unless reference is given. The articles that are sent to the journal has to be authentic, not previously published or sent to be published. The authors of the articles have to have a consensus regarding the order of the authors' names in the article.

If you download the "sample article" that was prepared according to spelling rules and format of the Journal of BJSS from our website through the link for authors to help you prepare the article, this will save your time and facilitate the preparation process. You can also prepare your article by saving this sample as a template on the Microsoft Word program.

- The articles should be in MS Word 2007 or higher version.
- The layout has to be custom-designed A4 paper (210 x 297 mm). The file format has to be MS Word. The font has to be Times New Roman or a similar one with a size of 10. The file has to have single-line spacing. Page margins have to be 2 cm on the top and 1.5 cm for all the other sides. The pages have to be numbered.
- The articles should include the name(s), surname(s), institutional title(s), institution name(s), e-mail address(es), and ORCID of the author(s). In addition, the corresponding author has to be indicated in the articles.
- The title of the article has to be consistent with the content and must reflect the content in the best way possible. The title has to be boldface with a font size of 13. The first letter of all the words has to be uppercase. The title has to be left-aligned. The articles should have an English title with the same properties.
- The article needs to include an "Abstract" at the beginning not less than 75 words nor longer than 120 words summarizing the content in the most precise and concise way. The abstract must not include references, figures, and table numbers. Leaving a space under the abstract, the author has to add keywords including at least 3 and utmost 5 words. The keywords have to be consistent with the content and should be comprehensive. Similarly, the articles have to include an English title, keywords, and abstract.
- *BJSS* is published in Turkish and English. However, each issue may include articles written in other languages unless they exceed one third of the journal. The articles written in other languages have to have Turkish and English titles, keywords, and abstracts in addition to those written in its original language.
- The works that are presented in any symposium or congress can be published after specifying the name, place and the date of the congress. The works (BAP, TUBITAK, Word Bank ect.) that are supported by a research organization or fund have to indicate the name of the supportive organization and the number of the project.
- The articles should be organized as introduction, body, and conclusion. Subtitles and lower-level titles must have a font size of 11 (12 nk before and 6 nk after) and be left-aligned.
- Formulas and equations should be written via Math Type or Word Equation Editor.
- The study has to comply with grammatical rules. The latest Turkish Language Association Spell Check has to be employed regarding the use of punctuation, spelling of the words, and abbreviations. The text is expected to be clear and simple. No expressions out of purpose and scope must be included in the work. The valid scientific methods have to be employed to prepare the article. The content, purpose, scope, justification, etc. of the study have to be provided as much as needed in a certain order.
- An article is expected to include abstract, sections of the main text, references, and appendices (if there is any) respectively. An article has to have an "Introduction" and "Conclusion" sections. The "Introduction" is definitely expected to include the purpose, importance, period, scope, data methodology, and outline of the study. If it is necessary for the subject to be dealt with, literature review can be given in this section as well. The "conclusion" needs to be in compliance with the study's purpose and scope. It needs to be given generally and concisely. The points that are not mentioned within the text must not be included in "conclusion". Headings, titles, and subtitles can be used to organize the text.
- Tables/Figures should be numbered and given with their titles. No vertical lines must be used to draw the tables. Horizontal lines can only be used to separate the subtitles within the table from each other. Table/Figure number has to be at the top left-aligned and non-Italic. The name of tables/figures has to be written with each word having its first letter uppercase. In addition, tables/figures have to comply with black and white print. If there is anything in the table that requires reference, the references must be given at the bottom of the table with in-text reference format.
- Headings, titles, and subtitles can be used to ensure an ordered information transfer. All the other titles except for the title of the article have to have a font size of 11. First-level titles should be uppercase but boldface; the first letters of all the words in the second-level titles should be uppercase and not boldface; and only the first letters of the words in the third-level titles should be uppercase, and these titles have to be italic. In addition, the titles have to be organized with 6 nk before and after the title.

1. First-Level Title

1.1. Second-Level Title

1.1.1. Third-level Title

- The citation format is APA (American Psychological Association) Style 6th Edition. The authors have to follow the spelling principles and format specified by American Psychological Association in American Psychological Association Publication Manual regarding both quotations and bibliography. For detailed information: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>
- (i) Reference to a book:
Stopford, M. (1997). *Maritime Economics*. New York: Routledge.
- (ii) Translated book:
Davison, A. (2006). *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Trans.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- (iii) Reference to a chapter in an edited book:
Esen, Ö., & Aydın, C. (2018). Tunisia. In: S. Özdemir, S. Erdoğan, & A. Gedikli (Eds.), *Handbook of Research on Sociopolitical Factors Impacting Economic Growth in Islamic Nations* (pp. 68-94). USA: IGI Global.
- (iv) Reference to a journal publication:
Esen, Ö. (2016). Security of the energy supply in Turkey: Prospects, challenges and opportunities. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 6(2), 281-289.
- (v) Two authors:
Aydın, C., & Esen, Ö. (2018). Does the level of energy intensity matter in the effect of energy consumption on the growth of transition economies? Evidence from dynamic panel threshold analysis. *Energy Economics*, 69, 185-195.
- (vi) Theses and dissertations:
Esen, Ö. (2013). *Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Türkiye’nin Enerji Açığı Sorunu: 2012-2020 Dönemi Enerji Açığı Projeksiyonu*. Doctoral Dissertation. Erzurum: Atatürk University.
- (vii) Internet Based Sources
IATA (2016). *Annual Reports Review*. (15.10.2017), Retrieved from <https://www.iata.org/about/Documents/iata-annual-review-2016.pdf>
- In-text references have to be indicated in brackets where relevant.
 - (i) For single author: (Surname, Date of Publication: Page Number)
 - (ii) For multiple authors: (Surname et al., Date of Publication: Page Number)
- The manuscripts that comply with the publication principles of **BJSS** are passed through plagiarism checking. The journal uses the turnitin software to detect instances of overlapping and similar text in submitted manuscripts. If the similarity level is above 20%, the manuscript is not accepted for publication.
- The articles are sent through Online Application System for the first step of the publication. An automatically-sent confirmation message is sent to your e-mail address upon the completion of the application. For further information, please contact the editor via <http://dergipark.gov.tr/BJSS>.

Balkan Journal of Social Sciences

BJSS

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 8 • Sayı/Number: 16

Değerlendirme Süreci

- **BJSS**'a gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir.
- **BJSS**'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, daha sonraki aşamada intihal denetiminden geçirilir. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde intihal denetimi, turnitin paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmekte ve intihal denetiminde, benzerlik oranının %20'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir. İlgili çalışmada herhangi bir intihale rastlanmadığı takdirde değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. **BJSS** dergisi, sürecin her aşamasında, hakem ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift-kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir.
- **BJSS**'a gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dergideki hakemlik sürecinde, akademik unvana sahip kişilerin yayınları için ancak eşit ya da üst derecede akademik unvana sahip kişiler hakem olabilir.
- **BJSS**'un hakem değerlendirme süreci, normal koşullarda editör tarafından ön değerlendirme aşaması bir hafta; hakem değerlendirme süreci de 8 hafta olarak planlanmaktadır. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmektedir.
- **BJSS**'a makale gönderen yazar/yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar.
- **BJSS**'da yayımlanmasına **karar** verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi'ne devredilmiş sayılır.

Peer Review Process

- The papers that are sent to *BJSS* are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.
- The articles that comply with the publication principles of *BJSS* are passed through plagiarism checking. Journal of Social Sciences of Tekirdağ Namık Kemal University uses the iThenticate software to detect instances of overlapping and similar text in submitted manuscripts. The journal allows an overall similarity of 20% for a manuscript to be considered for publication. After determining an acceptable similarity rate, the article is sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. *BJSS* employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.
- The authors submitting papers to *BJSS* take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.
- Assessment process of *BJSS* may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.
- The author/authors submitting papers to *BJSS* is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.
- The copyrights of the works that are decided to be published (accepted) in *BJSS* are transferred to Balkan Journal of Social Sciences.

Balkan Journal of Social Sciences

BJSS

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 8 • Sayı/Number: 16

Yayın İlkeleri

- **BJSS**, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan, sosyal bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları, bilimsel bir yaklaşımla ele alarak sosyal bilimler alanlarındaki çalışmaların niteliğinin yükselmesine, yöntem ve uygulamaların gelişmesine, kuram ve uygulama alanlarındaki çalışmalar arasında iletişimin güçlenmesine ve sosyal bilimler alanındaki literatürün zenginleşmesine katkı sağlamak amacıyla yayımlanmaktadır.
- **BJSS**'de, dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb. tüm sosyal bilimlere ait özgün ve nitelikli bilimsel çalışmaları destekleyerek bilim camiasında üretilen bilgileri akademisyenlerin ve kamuoyunun istifadesine sunmak amacıyla yeni ve özgün çalışmalara yer verilmektedir.
- **BJSS**'e gönderilecek çalışma, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir yazı olmalı ya da daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, konuya dair yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olmalıdır.
- **BJSS**'e gönderilecek yazılar makale, çeviri ve kitap tanıtımı türünde olmalıdır. Dergimize gönderilen çeviri yazılar için, makale sahibinin yayın izni ve orijinal metin gereklidir.
- **BJSS**'nin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir; ancak her sayıda derginin sayfa sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki yazılara da yer verilebilir.
- **BJSS**'e gönderilmeden önce akademik çalışmalar, söz konusu dili iyi düzeyde konuşan editörler tarafından düzenlenmeli ve kontrol edilmelidir. Ayrıca bu durum belgelendirilmelidir (Türkçe hazırlanan çalışmalar hariç).
- **BJSS**'e gönderilen çalışmalar daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve halihazırda yayımlanmak üzere sunulmamış olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, durum açıkça belirtilmek şartıyla dergiye gönderilebilir.
- **BJSS**, Ocak ve Temmuz sayısı olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.
- **BJSS**'e gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez. Yayımlanan makalelerin telif hakkı Balkan Sosyal Bilimler Dergisi'ne aittir.
- **BJSS**'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **BJSS**'de yer alan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı olduğu kurumların görüşlerini yansıtmaz.
- **BJSS**'e gönderilen çalışmalar, TÜBİTAK ULAKBİM'in DergiPark Sistemi (UDS) üzerinden elektronik ortamda gönderilmektedir. Bu sisteme <http://dergipark.org.tr/bsbd> de yer alan "Kullanıcı Sayfası/Yeni Gönderi" linkinden ulaşılabilir. Söz konusu sisteme kayıt yapıp makale gönderildikten sonra hakem süreciyle ilgili gelişmeler ve hakem değerlendirme raporları yazarlar tarafından kolaylıkla takip edilebilir.

Editorial Principles

- **BJSS** is an international peer-reviewed journal that publishes authentic and qualified works with a scientific approach in the fields of social sciences. It is published to contribute to raising the quality of the social sciences studies, development of methods and practices, to strengthen the communication between theoretical and practical studies, and to enrich the literature.
- **BJSS** supports all the authentic and qualified scientific studies in the social sciences field including business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology etc. It publishes new and authentic works to offer the knowledge produced by scientific circles for the benefit of academics and public.
- The works that are sent to **BJSS** must be either an authentic work to eliminate a lack in the literature or a review assessing the previously-published works and suggesting relevant, new, and noteworthy opinions.
- The texts that are sent to **BJSS** include articles, translations, and book promotions. For the translated texts, publication permission of the owner of the article and the source text are required.
- Publication languages of **BJSS** are Turkish and English. However, each issue may include articles written in other languages unless they exceed one third of the journal.
- Before academic studies submitted to **BJSS**, they should be proofread and edited by native the language-speaking editors related to language used in the paper. This should also be documented (excluding study prepared in Turkish language).
- The works that are sent to **BJSS** must not be published previously anywhere. They have to be ready for publication. The papers that have previously been presented in a scientific meeting can be sent to the journal if it is clearly indicated.
- **BJSS** is regularly published biannually in January and July by Tekirdag Namik Kemal University Faculty of Economics and Administrative Sciences.
- No copyright payment is made for the papers that are sent to **BJSS**. The copyrights of the works that are published in the Journal are transferred to Balkan Journal of Social Sciences (**BJSS**).
- Scientific and legal liabilities of the articles published in **BJSS** belong to the authors.
- All the opinions and ideas indicated in the articles that are published in **BJSS** are authors' personal opinions and do not reflect the opinions of the Journal or the affiliated institutions by any means.
- The works that are sent to **BJSS** are sent to TUBITAK ULAKBİM's DergiPark System (UDS) in electronical environment. This system can be accessed via <http://dergipark.org.tr/bsbd> under the link "User Page/New Submission". After registering in the system and submitting the paper, the developments regarding the reviewing process and reviewer reports can be followed by the authors.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

BJSS Dergi Editörlüğü

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

59030 – TEKİRDAĞ/TÜRKİYE

Tel: 0 282 250 2800- Fax: 0 282 250 9927

Web: <http://dergipark.org.tr/bsbd>

e-mail: bjss@nku.edu.tr